

K otázke plánovitosti a uvedomelosti v procese formovania socialistického spôsobu života

VLADIMÍR CIRBES
Slovenská akadémia vied, Bratislava

Proces výstavby socialistickej spoločnosti sa vyznačuje dvoma základnými zákonitosťami, ktoré charakterizujú podstatné stránky socialistického revolučného pretvárania obsahu a foriem ľudského života. Sú to:

- plánovitý proces, riadený marxisticko-leninskou stranou na základe vedeckého poznania zákonitosti spoločenského vývoja, objektívnych potrieb rozvoja socialistickej spoločnosti vo všetkých oblastiach jej materiálneho a duchovného života;

- proces, ktorý sa realizuje prostredníctvom uvedomelej, aktívnej účasti najširších mas ľudu.

Obe zákonitosti je nevyhnutné mať na zreteli aj pri skúmaní problematiky rozvoja socialistického spôsobu života.

1.

Jednou z historických zásluh marxizmu-leninizmu je, že vytýčil a rozpracoval požiadavku vedeckého rozboru spoločnosti, ako *zákonite* sa rozvíjajúceho, *celistvého* organizmu, ako systému, ktorého zložky (výroba, základňa, nadstavba atď.) tvoria dialektickú jednotu. Táto požiadavka je záväzným metodologickým východiskom aj pre skúmanie rôznych stránok rozvoja socialistickej spoločnosti.

Výstavba socialistickej spoločnosti je proces, ktorý zahŕňa všetky oblasti spoločenského života, ktorý je spojený s radikálnymi zmenami celého sociálneho systému, s vytváraním novej základne a nadstavby, nových sociálnych podmienok a novej kultúry, nového vedomia, novej psychiky.

Úspešný rozvoj socialistickej spoločnosti preto predpokladá, aby subjektívny faktor, najmä marxisticko-leninská strana, pristupoval k sociálnym procesom v ich celistvosti, t. j. integrálne, aby harmonicky zabezpečoval rozvoj všetkých zložiek spoločenského systému a pohotovo prekonával

vznikajúce disproporcie medzi rôznymi stránkami spoločenského života.

Nevyhnutnosť *proporcionálneho* rozvoja *všetkých* zložiek socialistického spoločenského systému logicky navodzuje požiadavku uplatňovať, presadzovať princíp plánovitosti v riadení *všetkých* sociálnych procesov. Nielen pre vznik a rozvoj socialistického spoločenského bytia, ale aj pre vznik a rozvoj socialistického spoločenského vedomia platí, že ide o procesy, ktoré neprebiehajú živelne, ale na základe známych a vedome využívaných zákonitostí spoločenského rozvoja s prihliadnutím na danú konkrétnu historickú etapu rozvoja novej spoločnosti.

Skúsenosti všetkých socialistických krajín jednoznačne svedčia o tom, že princíp plánovitosti nevzťahuje sa len na oblasť ekonomiky, ale aj na oblasť utvárania sociálnych a politických vzťahov i na oblasť formovania socialistického spoločenského vedomia ľudí. Spoliehanie sa na živelnosť nemôže mať ani v týchto oblastiach života spoločnosti miesta, pretože takýto prístup viedol i v histórii revolučného hnutia a vedie aj v etape výstavby socialistickej spoločnosti nevyhnutne k revizionistickým, oportunistickým deformáciám.

Aj z diskusie na tomto sympóziu jednoznačne vyplýva, že je potrebné dôslednejšie rozpracúvať problematiku plánovitého riadenia tých procesov, ktoré sa týkajú formovania socialistického človeka, socialistického vedomia ľudí, socialistického spôsobu života.

Pri zachovaní primárnej funkcie spoločenského bytia v historickom vývoji rastie v rozvoji socialistickej spoločnosti aktívna úloha spoločenského vedomia a zvyšuje sa funkčný význam všetkých foriem spoločenského vedomia. Čím vyspelejšou sa stáva socialistická spoločnosť, tým nástojčivejšou sa stáva potreba zdokonaľovania

spoločenského vedomia, prehlbovania jeho socialistického charakteru, vytvárania predpokladov pre prerastanie socialistického vedomia vo vedomie komunistické. Vedecké riadenie tohto procesu vyžaduje skúmanie jeho zákonitostí, konkrétnu analýzu jednotlivých vývojových etáp, aby sa mohol vedecky predpovedať rozvoj tejto dôležitej oblasti spoločenského života.

Pre programovanie našej činnosti v tejto oblasti je dôležité skúmať a poznať konkrétnu dialektiku spoločenského vedomia ako z aspektu jeho špecifických vývojových zákonitostí, tak aj ako odraz špeciálnej sociálnej štruktúry. To je dôležité pre posúdenie, či jednotlivé elementy spoločenského vedomia (veda, umenie, morálka atď.) sú z hľadiska objektívnych potrieb danej vývojovej etapy socialistickej spoločnosti náležite rozvinuté; to je dôležité aj pre dôkladnejšie poznanie miesta a funkcie rozličných foriem spoločenského vedomia v procese duchovného osvojovania vyvíjajúcej sa spoločenskej skutočnosti.

Spoločenské dianie v podmienkach socializmu sa vyznačuje dynamickým progresívnym rozvojom ako ekonomickej a sociálnej, tak i kultúrnej i duchovnej sféry. Tento celistvý proces má dialektický charakter. Rozvoj materiálno-ekonomickej základne, zmeny v sociálno-triednej štruktúre vyvolávajú aj zmeny v nadstavbe, v ideológii, vo vedení, cítení a zmýšľaní ľudí, v celom spôsobe ich života; vzniká nová kvalita vedomia, v ktorej sa stále výraznejšie odrážajú revolučné, triedne a internacionálne ciele a záujmy robotníckej triedy. Upevňujúce sa socialistické vedomie stáva sa potom aktívnou politickou, sociálnou a ekonomickou silou.

Rozhodujúcou imanentnou zložkou tohto procesu je poznávacia, programátorská a politicko-organizátorská činnosť marxisticko-leninskej strany, jej racionálne a plánovité riadenie jednotlivých sociálnych procesov v rámci celistvého spoločenského pohybu.

2.

Socialistický spôsob života ako konkrétny historický typ materiálnych a ideologických spoločenských vzťahov podmieňuje rozvoj aktivity a iniciatívy ľudí (a sú-

časne je aj touto aktivitou tvorený). Pôsobí ako významný stimulačný faktor všestranného rozvoja ich tvorivých síl.

Jedným z integračných momentov socialistického spôsobu života je socialisticke vedomie, zahrňujúce komunistickú ideovosť ako svoj základný atribút. Od úrovne komunistickej ideovosti, poňímanej ako súhrn vedomostí, presvedčenia a praktickej činnosti jednotlivcov a kolektívov, závisí stupeň rozvinutosti socialistického spôsobu života, miera a spôsob uplatnenia a využitia etických, estetických a iných hodnôt socializmu v záujme všestranného rozvoja osobnosti pracujúceho človeka, závisí proces osvojovania socialistického životného štýlu.

Vznik a rozvoj socialistického spôsobu života je v poslednej inštancii podmienený a určovaný socialistickými výrobnými vzťahmi, založenými na spoločenskom vlastníctve výrobných prostriedkov. Rast hmotnej životnej úrovne pracujúcich a upevňovanie socialistických spoločenských vzťahov bezpochyby napomáha k tomu, aby spoločenské vedomie širokých vrstiev pracujúcich sa utváralo v socialistickom duchu.

Tento proces však nie je samočinný, živelný a priamočiary. Spoločenské vedomie jednotlivých sociálnych vrstiev a skupín je v súčasnej etape ešte vnútorne diferencované; popri čoraz viac prevládajúcich a určujúcich prvkoch socialistickej ideológie prežívajú v ňom pozostatky ideológií nemarxistických, najmä maloburžoáznej a náboženskej ideológie. Formovanie socialistického spoločenského vedomia neprebíha v ideologickom vákuu, prebieha napok v zostrújúcom sa ideologickom zápase socializmu s kapitalizmom; do spoločenského diania vstupujú neustále nové, mladé generácie, ktoré až postupne získavajú potrebnú životnú skúsenosť, aby boli schopné sa správne ideove a politicky orientovať. Tieto a ďalšie skutočnosti jednoznačne vyžadujú uvedomiť si nevyhnutnosť sústavnej ideologickej, politicko-výchovnej práce. Jej závažnosť je navyše umocnená tým, že čím rozvinutejšia je socialistická spoločnosť, tým vyššie sú jej nároky na úroveň znalostí, schopností, tvorivej aktivity a iniciatívy všetkých členov spoločnosti. Tento záver jednoznačne vyplýva

aj z objektívnej potreby spojiť prednosti socializmu s vymoženosťami vedeckotechnickej revolúcie.

Plánovitý prístup k formovaniu socialistického spoločenského vedomia ľudí predpokladá sústavnú analýzu všetkých základných vzťahov, v ktorých tento proces prebieha. To znamená brať do úvahy:

- vzťahy, týkajúce sa materiálnych životných podmienok, konkrétneho spoločenského bytia, úrovne sociálnych istôt, postavenia jednotlivcov a kolektívov v systéme spoločenskej delby práce a pod.;

- vzťahy, utvárané v procese praktickej činnosti, v rámci ktorej získavajú ľudia bezprostrednú skúsenosť v kontakte s prírodou i spoločnosťou a prostredníctvom ktorej realizujú a rozvíjajú svoje schopnosti a znalosti, svoje postoje, vstupujú do tých, či oných kolektívov a tieto kolektívy spoluutvárajú;

- vzťahy, vznikajúce v oblasti ideového pôsobenia, výchovy, súvisiace s ideologickou prácou strany, s ideovúchovnou a kultúrnoosvetovou činnosťou štátnych inštitúcií, spoločenských organizácií, súvisiace s príslušnosťou jednotlivca k rodine, k pracovnému kolektívu atď.

Celý súhrn týchto vzťahov predstavuje pre jednotlivca v každej jeho vývojovej etape konkrétne materiálne a ideové životné prostredie, ktoré má popri všeobecných črtách, platných pre celú spoločnosť, aj rad osobitostí. V ideovovýchovej práci treba preto plne doceniť mnohostrannú spojitosť vytvárania socialistického vedomia ľudí s ich reálnym životným procesom, prebiehajúcim v rozličných väzbách človeka na spoločenskú skutočnosť.

Vo všetkých uvedených vzťahoch prebieha každodenná konfrontácia socialistických ideálov, hodnôt, noriem atď. s ich praktickým uplatňovaním v živote ľudí.

V našej ideologickej, politickovýchovej práci je nanajvýš dôležité rešpektovať objektívnu dialektiku utvárania socialistického spoločenského vedomia ľudí.

Konkrétny životný proces, pracovná či iná spoločenská aktivita jednotlivca alebo kolektívu odohráva sa v rozmanitých organizačných štruktúrach, formálnych i neformálnych. Ide najmä o štruktúry vzťahov medzi ľuďmi v rodinách, v sídliskách, v pracovných kolektívoch, v záujmových

kolektívoch a pod. Ide však tiež o vzťahy k materiálnemu životnému a pracovnému prostrediu. Od toho, aká je kvalita týchto vzťahov, ako fungujú jednotlivé organizačné štruktúry, akým spôsobom stimulujú myslenie a konanie ľudí, aký priestor poskytujú pre mnohostranné a plodné vzájomné kontakty ľudí, pre uspokojovanie a rozvíjanie ich schopností a záujmov atď., závisí vo významnej miere formovanie socialistického spoločenského vedomia pracujúcich a tým aj utváranie socialistického spôsobu života.

Preto tiež skúmanie stavu a vývoja organizačných foriem socialistického spôsobu života, ich adekvátnosti, ich funkcie, najmä z hľadiska vplyvu na uplatňovanie princípov kolektívnosti v živote a práci ľudí, z hľadiska vplyvu na utváranie socialistických životných tradícií a pod., je treba považovať za dôležitú úlohu vedeckovýskumnej práce.

Z povedaného je zrejmé, že skúmanie a riešenie problémov rozvoja socialistického spoločenského vedomia a socialistického spôsobu života vyžaduje *komplexný prístup* zahrňujúci súčinnosť prakticky všetkých spoločenských vied, ale aj súčinnosť spoločenských vied s celým radom prírodných a technických vied, najmä pokiaľ ide o oblasť životného a pracovného prostredia.

3.

Je známe, že počínajúc socialistickou revolúciou stáva sa určujúcou stránkou historického procesu, spoločenského vývoja *uvedomelá* činnosť ľudí. Jej trvalým základom a východiskom je marxisticko-leninské chápanie podstaty spoločnosti a jej vývoja, zákonitostí výstavby socializmu a komunizmu.

Pritom však nesmieme strácať zo zreteľa, že obsah pojmu uvedomelosť je *historicky určený*, konkretizuje sa na základe poznávania aktuálnych vývojových tendencií a objektívnych potrieb rozvoja tej ktorej etapy socialistického spoločenského vývoja. Uvedomelá činnosť preto v sebe nevyhnutne zahrňuje aj pochopenie, stožtožnenie sa so základnými cieľmi a úlohami *príslušnej vývojovej etapy* a aktívnu činnosť zameranú na realizáciu týchto cieľov a úloh.

Na tomto fóre netreba dokazovať, že už v doterajšej výstavbe socializmu vykonali ľudové masy pod vedením revolučnej strany prevratné historické dielo. Pre ďalšie prehlbenie socialistického vedomia pracujúcich, ich marxisticko-leninskej svetónázorovej orientácie, pre upevnenie ich socialistického sebavedomia, pre rozvinutie ich hrdosti nad tým, že sú spolutvorcami tohto revolučného diela, že sú aktívnymi účastníkmi pretvárania podmienok ľudského života, je využitie tejto skutočnosti najvyššie aktuálne. Patrí k prvoradým povinnostiam aj nášho ideovo-teoretického frontu presvedčivo odhalovať hodnoty reálneho socializmu, ich prevahu nad buržoáznym spôsobom života.

Výstavba rozvinutej socialistickej spoločnosti posúva do popredia nároky na kvalitu a efektívnosť všetkých oblastí spoločenskej práce. Zákonite rastú požiadavky na úroveň uvedomelej činnosti subjektu. To okrem iného vyžaduje rozvíjať schopnosti pracujúcich posudzovať svoju činnosť v širokých a mnohostranných spoločenských súvislostiach, predvídať nielen bezprostredné, ale súčasne a najmä i dlhodobejšie dôsledky svojej činnosti.

Jednou zo základných, historicky prevratných vymožeností a predností socializmu je, že vytvoril možnosti pre rozvinutie tvorivej ľudskej aktivity na masovej základni a povýšil tvorivú ľudskú činnosť na základnú ľudskú potrebu, na prvoradú hodnotu ľudského života. Závažnosť tejto hodnoty, jej váha v individuálnom i spoločenskom rozvoji sa s každou vyššou etapou revolučného socialistického hnutia zákonite zvyšuje. Stáva sa čoraz významnejšou črtou socialistického spôsobu myslenia a socialistického spôsobu života.

V dôsledku prehlbujúcej sa medzinárodnej socialistickej integrácie sa činnosť každého jednotlivca, každého kolektívu čoraz viac začleňuje už nielen do rámca jeho najbližšieho sociálneho prostredia, ani nie len do rámca príslušnej krajiny, ale do rámca celého svetového socialistického spoločenstva. To znamená, že obzor myslenia a konania ľudí všetkých socialistických krajín nadobúda nové rozmery. Preto napríklad socialistické vlastníctvo prestáva byť už len výrazom cítienia vo vzťahu k vlastnému národu, ale v stále význam-

nejšej miere zahrňuje v sebe pochopenie spolupatričnosti k celému spoločenstvu socialistických krajín. Inými slovami, internacionálny moment v obsahu socialistického vlastníctva nadobúda na svojej dôležitosti, rastie jeho špecifická váha.

Rast nárokov na spoločenský subjekt sa týka celej jeho konkrétnej štruktúry, všetkých jeho zložiek; týka sa prirodzene v prvom rade marxisticko-leninskej strany ako vedúcej sily socialistickej a komunistickej výstavby.

4.

Niet sporu o tom, že je závažnou vedeckou úlohou rozpracúvať teoretický model fungovania a ďalšieho rozvíjania socialistickeho spôsobu života, odhalovať jeho vývojové tendencie, projektovať jeho budúce etapy.

Závažnou otázkou metodologickej povahy je, aby rozpracúvanie koncepcie životného spôsobu vychádzalo jednak zo základných ideových princípov, hodnôt a noriem socializmu, jednak zo skúmania a zovšeobecňovania toho nového, čo vzniká v reálnom živote ľudí, čo je výsledkom ich vlastnej tvorivej činnosti.

Druhou závažnou otázkou je proces transformácie takéhoto teoretického modelu do reálnej životnej praxe ľudí. Všetky naše teoretické modely, a teda i model socialistického spôsobu života, musíme posudzovať aj z toho hľadiska, či a v akej miere je v danej vývojovej etape prakticky realizovateľný, pokiaľ ide o mieru nárokov, ktoré kladie na činnosť jednotlivca alebo kolektívu. Nesprávne formulovanie alebo precenenie nárokov môže viesť k tomu, že jednotlivec alebo kolektív teoretický model neprijíma, pretože nechápe jeho zmysel, resp. necíti u seba zatiaľ predpoklady a životnú nutnosť realizovať ho.

Ak má mať teoretický model nielen informačnú a poznávaciu hodnotu, ak má súčasne plniť inšpirujúcu, mobilizujúcu a regulujúcu funkciu v živote jednotlivca, kolektívu či sociálnej skupiny, musí vyjadrovať nielen spoločenský záujem, ale súčasne aj už reálne existujúce a pocítované záujmy a potreby ľudí; musí byť dialektickou syntézou revolučných perspektív a reálnych možností.

Na pozadí hluboké krize, rozkladu všech hodnot a růstu sociální nejistoty v kapitalistických zemích vystupují stále výrazněji do popředí přednosti socialistického způsobu života, tkvící v samé podstatě našeho sociálně ekonomického zřízení, v socialistickém způsobu výroby. V tomto rámci společenských vztahů zbavených třídního antagonismu se prosazuje nová kvalita ekonomického růstu spjatá s úsilím o plánovitý rozvoj všech oblastí lidského života, o zabezpečování sociálních a životních jistot, o další vyrovnávání a zlepšování životních podmínek všech tříd a společenských skupin, o zvyšování životní úrovně a soustavné prohlubování socialistické demokracie. V naší společnosti není růst výroby a spotřeby samoúčelem, ale nezbytným východiskem dalšího rozvoje tvořivých sil člověka a celkového obohacování života pracujících. V současné etapě výstavby vyspělé socialistické společnosti se tak stává cílevědomé komplexní utváření socialistického způsobu života aktuálním úkolem hospodářským, sociálním, politickým i ideologickým.

Nový způsob života, směřující ke stále harmoničtějšímu a mnohostrannějšímu rozvoji osobnosti a vskutku soudružským vztahům mezi lidmi, je cílem komunistického hnutí i nástrojem uskutečňování jeho programu v zemích socialistického společenství. Průkopnická role připadá i zde dělnické třídě, která podobně jako v období přechodu od kapitalismu k socialismu proráží kvalitativně novou trasu rozvoje lidského života také v podmínkách výstavby rozvinuté socialistické společnosti, představující skutečný humanismus v činnosti. Pokroky, kterých pracující lid na této cestě dosáhl, patří k světodějným vyvozenostem reálného socialismu, v jejichž

světle dnes vidíme jasněji nové, stále náročnější úkoly.

L. I. Brežněv v referátě na XXV. sjezdu KSSS osvětlil smysl hospodářských a sociálních programů posledních sjezdů jako historický úkol týkající se především „dalšího růstu životní úrovně sovětského lidu, zlepšení pracovních a životních podmínek, značného rozvoje zdravotnictví, školství a kultury – všeho, co přispívá k utváření nového člověka, k všestrannému rozvoji osobnosti, ke zdokonalování socialistického způsobu života“.

Naléhavost teoretického a praktického řešení problémů spjatých s utvářením socialistického životního způsobu tedy vyvěrá organicky z vnitřních potřeb rozvinuté socialistické společnosti. Souvisí však také úzce s ideologickým bojem mezi třídě protikladnými společenskými soustavami současného světa. Tento boj má ovšem mnohotvárnou podobu. Problematice socialistického způsobu života v souvislosti se současným ideologickým bojem byla zasvěcena dvě podnětná vědecká sympozia sovětských vědců v Leningradě a Moskvě (1974).¹ Převaha a jednota stoupenců marxisticko-leninského pojetí otázek „nové kvality života“ se projevila též na různých mezinárodních fórech, například na panelové diskusi č. 5 na VIII. světovém sociologickém kongresu v Torontu (1974), kde socialistické země reprezentovali G. J. Glezerman, M. P. Mědlov (SSSR), Z. Sufin (Polsko), Č. Kuranov (Bulharsko), G. Manz (NDR), M. T. Bermudez (Kuba) a J. Filipec (ČSSR).

Potvrdilo se, že zatímco módní heslo „nové kvality života“ představuje v kontextu buržoazního meliorismu velmi mlhavý pojem, falešně zrcadlící některé vskutku žhavé problémy současné doby, směřuje

* Rozšířený referát ze VII. sovětsko-československého sympozia *Přednosti socialismu a vědeckotechnická revoluce*.

¹ Viz Sociologičeskije issledovanija 1/1975 a dále Voprosy filosofii 3/1975.

program utváření socialistického způsobu života nejen k vyšší životní úrovni, ale spolu s tím také k vyšší úrovni a k historicky vyšší kvalitě lidského života, v čemž spočívá historická jedinečnost reálného socialismu.²

Těmto otázkám již byla jinde věnována značná pozornost. Zaměříme se proto jen na jeden aspekt diskusí o perspektivách lidského života, který odkrývá hluboké příčiny nevyhnutelného troskotání buržoazních koncepcí, jakož i hlavní zdroj pozitivního marxisticko-leninského řešení základního jádra tohoto problému.

Podívejme se, jak reagují některé příznačné proudy současné buržoazní ideologie na akutní projevy všeobecné krize kapitalismu a kde končí, pokud jde právě o pojetí perspektiv zkvalitnění lidského života. Na jednom pólu se koncentrují stoupenci kritiky vědeckotechnické civilizace vůbec, kteří poslední spásu člověka spatřují v gestu „Velkého odmítnutí“ a v kritice všech ideologií (rozuměj ovšem především ideologie marxismu-leninismu). Na druhém pólu pak stojí hlasatelé „postindustriální společnosti“, spoléhající v duchu konvergenčních teorií na osvobození člověka od ideologie, klamu a všech dosavadních konfliktů cestou růstu a uplatnění vědeckotechnického potenciálu, a to bez ohledu na odlišnosti sociálně ekonomických systémů. Různé varianty pozitivismu a snahy o využití vymožeností vědy a techniky v zájmu otřesení moci monopolů tu stále dosud převládají; četná vydání „kulturní kritiky“ a antiscientismu jsou stále výrazněji symptomatické pro mentalitu třídy odcházející neodvolatelně z jeviště dějin. Východiska obou těchto směrů se jak známo sama definují jako zúčtování s ideologií vůbec. Pozice, z nichž se tak činí jsou pak často prezentovány jako vyhrocené protiklady zakládající chronické polemiky v táboře odpůrců marxismu. Jaké je však zejména v posledních letech jejich vyústění? Na jeden společný znak ukázal R. Richta v souvislosti s naznačením obecnější platnosti výroku F. Polaka, podle něhož budoucnost hovoří pro buržoazní ideologii „cizím jazykem“ [Richta 1975]. To je však pouze jeden společný

rys. Jaké jsou dnes další bytostné rysy tohoto falešného vědomí a reflexu všeobecné krize kapitalismu, představujícího v podstatě soumrak buržoazní ideologie? Jaká je filozofická podoba a obdoba tohoto vyústění a jaké jsou jejich hlubší gno-seologické a třídní příčiny? Jeden z otců „kritické teorie společnosti“ Max Horkheimer dospívá v úvahách o „nudné budoucnosti“ k velice pesimistickému a pro „kritiku ideologie“ depřimujícímu závěru: „Bude odstraněno náboženství“, konstatuje nostalgicky, „a spolu s tím zmizí ze světa to, co nazýváme ‚smyslem‘...“; to vede Horkheimera k vytýčení „teologického postulátu“, k orientaci na „to jiné“, na nepopsatelnou, nezpodobitelnou Pravdu.

Resumé kritické teorie společnosti je tedy „theologica occulta“, kryptonáboženství, negativní teologie. Že nejde o náhodný výrok autora, ale o symptomatický konec jedné z reprezentativních škol současné buržoazní ideologie, o tom svědčí jeho další rozhovor z té doby, v němž se jako příští úkol vzdělání (v rodině i ve škole) zdůrazňují „zvnitřnění“ biblického příkazu „Nebudeš zobrazovat Boha!“, což interpretuje jako „smutek, že se totiž k teologickým kategoriím nemůžeme chovat již všeobecně afirmativně, že však musíme zůstat naplněni těmito myšlenkami, i když je afirmativně nevyznáváme“ [Horkheimer 1970 : 38–39].

A tak tedy představitel „kritické teorie společnosti“, této teorie vydávající se za nejautentičtější denunciaci vší ideologie vůbec (včetně denunciace „vědy jako ideologie“), končí v zajetí teologie, která je jak známo nejautentičtějším vydáním ideologie ve smyslu falešného vědomí! Leč stejně pozoruhodné – a jak ukazujeme dále i svrchovaně příznačné – je vyústění ideologie scientistického ražení, chápáné jako antipód kulturní kritiky. Uvedme zde jako příklad Daniela Bella, jenž se stal svého času jedním ze zvěstovatelů „konce ideologie“. Svoji „postindustriální společnost“ definuje jako společnost založenou na vědě a na teoretickém poznání, které sám považuje za bytostně „antiideologické“. Vědeckou kapacitu chápe jako determinující faktor, vědecký výzkum a

² Viz např. též: S. I. Popov, Socialismus a humanismus (Moskva 1974).

vývoj jako základní kritérium moci a síly [Bell 1971].

Již v závěru pozdější knihy, vzniklé dalším rozpracováním těchto úvah, zaznívají však u Bella prvky utopie. Není náhodné, že právě tam, kde se snaží analyzovat „postindustriální“ společnost jako hru, „člověk - člověk“, Bellova věda náhle selhává [Bell 1973]. Logickým vyústěním Bellovy „antiideologické ideologie“ je pak zejména jeho poslední práce, v níž pojednává žehrá proti modernistické kultuře, které prý nic není svaté, a nabádá k znovunalezení smyslu pro sakrální hodnoty [Bell 1976]. S odvoláním na M. Webera označuje náboženství za „nejrevolučnější ze všech sil“ na křižovatkách dějin [Bell 1976 : 410].

A tak nakonec uzavírá kapitolu nazvanou *Náboženství v postindustriálním věku* průměrem z východního učení „zen“. Dva muži jdou pouští. Po několika dnech pochodu jeden z nich přerušil mlčení: „Můj bratr se ztratil“. Po delší době druhý odpovídá: „Nikoliv, já jsem se neztratil. Jsem zde. Ztratila se Cesta“. Je to pro současného kapitalismus velmi příznačná parabola. Bell se snaží její pesimistické vyznění přece jen poněkud zkorrigovat poznámkou, že takový závěr prý Žid nemůže přijmout: „Jestliže se totiž ztratila halakah,³ pak jsme všichni ztraceni“ [Bell 1976 : 413].

Náboženství, a to náboženství v dosti ortodoxním pojetí, se tak Bellovi jeví jako pevný bod v příboji rozkládajících se hodnot současné buržoazní společnosti. Vydává je také za svorník sociálních tříd, vrstev i generací, který prý v sobě nese „vzájemné spasení otců i synů“ [Bell 1976 : 411].

V hlubším dějinném kontextu se zde tak znovu reprodukuje úsilí z období studené války, navazující na někdejší úvahy K. Jasperse, vyjádřené v jeho knize *Die Atombombe und die Zukunft des Menschen* [Jaspers 1958], popřípadě S. Hooka v práci *The Political Power*

and Personal Freedom [Hook 1959] a dalších, kteří poukazovali na nutnost vypracování nějakého nosného ideologického konceptu, jenž by byl s to působit jako protíváha marxismu-leninismu; konceptu, jenž by v lidech měl znovu podnítit ochotu přinést oběti — nejprve s ohledem na krizové procesy v soudobém kapitalismu či konečně v duchu antikomunistické výzvy: Raději mrtev, než rudý! Nezbyvá než konstatovat, že podobně jako „kritická teorie společnosti“ s Horkheimerem končí také scientisticky koncipovaný projekt „postindustriální společnosti“ Daniela Bella ve fideismu a ideologii iracionalismu.⁴

Toto obdobné ideologické vyústění buržoazních teorií (vydávajících se přitom za protikladné póly v kritice ideologií) má celou řadu příčin. Zaměříme se pouze na jednu podstatnou stránku tohoto celého komplexu, a to na principiální a historicky zakotvenou neschopnost buržoazní teorie i praxe zkoncipovat vskutku nosný projekt všestranného rozvoje člověka, který by v masovém a konec-konců celospolečenském rozměru zakládal vskutku novou, vyšší kvalitu životního způsobu průměrného rozvíjející se specifické lidského rodu. Bell nutně naráží na tento objektivní historický úkol, když podtrhuje, že „lidská kultura spočívá ve vytváření člověka a konstrukci světa“ směřující k zachování „neživočišného života“ [Bell 1976 : 411]. Hledá nezbytný transcensus, bytostně lidskou aspiraci překračovat soustavně hranice. Leč odpověď na racionální otázku týkající se cesty ke skutečnému rozvoji člověka a přesahu k neustále vyšším kvalitám a hodnotám hledá za prvé nikoli v budoucnosti, ale v minulosti, a za druhé nikoli ve všestranném rozvoji osobnosti člověka, nýbrž v náboženství pojatém jako „transcendentální koncepce, jež je vně člověka a vztahuje člověka k něčemu, co je mimo něj“ [Bell 1976 : 407].⁵ A konečně za třetí tento přístup spojuje aktivní

³ Halakah (též Halacha) = souhrn směrnic pro život v souladu s náboženstvím.

⁴ Ze u Bella nejde o ojedinělý a pouze nahodilý konec „antiideologie“, o tom svědčí i dřívější trend myšlenkových pochodů v díle J. Fourastiého. Fourastié v souladu s Bellem svého času charakterizoval současnou epochu zrodem ducha vědy a vytýčil požadavek žít (alespoň dvě či tři století) bez ideologie. Ideologie vykázaná scientismem ze dveří se však nutně vrátila do jeho kuchyně oknem. Fourastié, vyzývající ducha experimentální vědy a horlící proti ideologii, nakonec skončil podobně

jako Bell: „V dnešní době se mi zdá iluzorní, kruté a v rozporu s vědeckým myšlením snažit se připravit lidstvo o náboženství, z něhož se vědecké myšlení zrodilo, jež podporuje životní elán a dává mnoha lidem rovnováhu a útěchu, kterou by jinde nenalezli“. Fourastié 1966 : 251.

⁵ Závěr Bellovy *futurologie*, vyzývající k permanentním návratům k hodnotám minulosti (ricorsi), je rovněž velmi příznačný pro současnou buržoazní ideologii a souvisí s tím, co se právem označuje jako strach, či dokonce jako „šok“ z budoucnosti.

tvorivou činnost — pokud vůbec připouští její možnost — s úzkou elitní vrstvou, či dokonce pouze s charismatickými osobnostmi. Naproti tomu koncept masového rozvoje osobnosti člověka v celospolečenském měřítku považuje za největší hrozbu svobody.⁶

Zde je také třeba hledat třídní i gnoseologické příčiny faktu, že buržoazní ideologové všech odrůd troskotají při koncipování pozitivního projektu vyšší kvality lidského života, příčiny faktu, že hledají „transcensus“ mimo reálného člověka, mimo společnost a všeobecný rozvoj lidských sil. Spolu s tím vším souvisejí také příčiny faktu, proč *jediný reálný* — to jest marxisticko-leninský — projekt vskutku humanistické přestavby společnosti, světa a lidského života označují jeho odpůrci současně za *utopismus*.

Soustředěná orientace usnesení XXV. sjezdu KSSS, jakož i nedávných sjezdů ostatních komunistických a dělnických stran socialistických zemí na důsledné propojování dalšího růstu životní úrovně s utvářením vyšší kvality životního způsobu v podmínkách současné etapy rozvoje zemí reálného socialismu navazuje na dávné programové diskuse v revolučním dělnickém hnutí. Již V. I. Lenin ve svých poznámkách k prvnímu programu sociálně demokratické strany Ruska poukazoval na to, že komunistický cíl nelze spojit pouze s dosahováním blahobytu, ale s všestranným zdokonalováním a rozvojem všech.⁷

Existuje hluboká vnitřní spojitost mezi projektem socialistického způsobu života a marxisticko-leninským pojetím člověka. V jistém smyslu platí, že právě *Marxova koncepce člověka je klíčem k pochopení podstaty socialistického způsobu života a naopak: program a samo praktické utváření socialistického životního způsobu — nejprve v Sovětském svazu a později v dalších socialistických zemích — je cestou ověřování a dalšího rozvíjení Marxova revolučního pojetí specifické kvality člověka*

a lidského rodu. Tak jako přírodovědný experiment a koneckonců výrobní činnost prověřuje každý stupeň našeho poznání přírody, tak je proces utváření socialistického způsobu života také kritériem pravdivosti a prostředkem uskutečňování neustále se rozvíjející marxisticko-leninské vědy o člověku a společnosti.

Tento revoluční postup dějin, vedoucí k postupnému utváření všestranně rozvinutého člověka a jeho bytostných sil, je totožný s historickým úkolem spjatým s realizací socialistického, respektive komunistického způsobu života právě tak, jako jsou podstatou a náplní tohoto kvalitativně nového způsobu života stále mnohostrannější rozvoj a kultivace lidských sil. Je možný jedině za předpokladu nastolení takových poměrů, kde celospolečenské řízení tohoto procesu vědomé a plánovitě realizace vědecky koncipovaného programu přeměny společnosti a sebezpřeměny člověka je v rukou revolučního subjektu, představovaného dělnickou třídou a komunistickou stranou. Právě na tomto procesu utváření socialistického způsobu života je možno v krystalické podobě doložit mnohotvárnost i všechny podmínky a předpoklady narůstající úlohy společenského subjektu.

Marxisticko-leninské pojetí člověka zákonitě nachází svůj výraz také v definici způsobu života. Vycházíme v této souvislosti z vymezení obsaženého ve společné sovětsko-československé práci *Člověk - věda - technika*, které v rozvinuté podobě zní takto: „Životní způsob považujeme za široký komplex činností, jimiž lidé různými způsoby uspokojují a utvářejí své *potřeby vztahů*, které v tomto koloběhu činností a potřeb vznikají, jakož i s nimi spjatých *hodnot, norem a idejí*. Tento komplex je determinován základní *charakteristikou společensko-ekonomického řádu a sociálně ekonomickým postavením jednotlivých společenských tříd a skupin*, kde pak nabývá různých *funkcí a významů*. Máme co dělat s převážně kvalitativním, složitě

⁶ O hrozbě „vzestupu davu“ a „nadvlády masy“ hovořil již D. Bell [Bell 1960 : 22]. Podobně charakterizovala nebezpečí „nadbytkového času pracovního živočicha (Animal Laborans)“ H. Arendtová [Arendt 1960 : 120–121] a později dospěl k témuž krasodušnému aristokratismu M. Horkheimer, když ve svém rozhovoru pro bernský rozhlas (publikovaném v r. 1970) varoval před svobodou v masovém měřítku, která prý nutně musí vést k ome-

zení svobody a potlačení jedněch druhými [Javůrek 1975 : 159].

⁷ K variantě programu navržené Plechanovem Lenin tehdy poznamenal: „... zabezpečit podmínky pro uspokojení potřeb společnosti“ (nejasné) „a zajištění blahobytu pro všechny její členy“. To je málo (srovnej Erfurtský program: „vyšší blahobyt a všestranně harmonické zdokonalení“).

strukturovaným jevem, jehož postižení a měření, zejména běžnými metodami empirické sociologie, je ovšem velmi obtížné. V celém tomto komplexu, který tvoří jádro lidského života a jeho reprodukce, jehož rozsah, obsah, úroveň, vztahy, jež integrují jednotlivé komponenty do fungujícího celku, jsou historicky proměnné, určujícím prvkem jsou *lidské činnosti*“ [Filipcová - Filipec 1976 : 234—235].

Tato definice vychází především z toho, že životní způsob je zásadně určen sociálně ekonomickým systémem, způsobem výroby a tím, že činnosti v životním způsobu lidí jsou projevem a vyjádřením zájmů, potřeb a konkrétních postojů společenských tříd, vrstev, skupin a jednotlivců v celém komplexu společenského zprostředkování vztahu třída - skupina - jednotlivec. Uvedená charakteristika, zdůrazňující v definici životního způsobu *činnosti*, sleduje v dalším jejich operacionalizaci, umožňující stále exaktnější zjišťování kvantitativních i kvalitativních stránek všech jeho komponent. Poukaz na složitost úkolu proto také nelze chápat jako rezignaci, nýbrž naopak jako podnět k hlubšímu poznání jevu, směřující mimo jiné také ke zvýšení praktické využitelnosti získaných poznatků pro potřeby plánování a řízení socialistické společnosti. Otázka tedy také vůbec nespočívá v tom, *zda* je nyní ve výzkumu životního způsobu třeba dále pokročit v tomto směru *metodické, relativní* desagregace jeho komponent, nýbrž v tom *jak* postupovat a *jak ji provést*, aby nebyla *odstupem* od výchozích principů a přivedla nás opět k adekvátnější tvůrčí syntéze na vyšší úrovni jejich dialektického rozvinutí.

Prvořadý význam *lidských činností* v charakteristice životního způsobu zdůrazňuje shodně většina vědců ze socialistických zemí zabývajících se touto problematikou.⁸

Tím je vyjádřena především zákonitá spojitost mezi marxistickým pojetím podstaty člověka, projevující se především přímo prostřednictvím jeho mnohotvárných aktivit skládajících životní způsob.

Současné však soustředění pozornosti na tyto činnosti v rámci životního způsobu umožňuje vědecké zkoumání objektivních společenských faktů a faktorů, stále adekvátnější a exaktnější postihování jejich kvantitativních i kvalitativních stránek, jejich analýzu i syntézu, desagregaci i agregaci z hlediska jednotlivých komponent i jejich skloubení ve vyšší kvalitě společenského systému. V neposlední řadě ovšem podněcuje společenský výzkum ve směru hlubšího postižení smyslu, funkcí a významu těchto činností daných především třídními a sociálně ekonomickými determinacemi. V přednostní orientaci na výzkum a stimulaci činností v rámci pojetí a reálného utváření nového způsobu života spočívá jedna z koncepčních předností marxisticko-leninského přístupu k této otázce. Buržoazní teorie se zde příznačně štěpí na různé postoje, které na jednom pólu plodí různé varianty behaviorismu, a tedy bytostně *redukováného* sledování činností člověka zbaveného smyslu pro pochopení své rodové specifiky (s tím také souvisí pozitivistická zaslepenost vůči tomu, co znamená „sociální fakt“). Na druhém pólu pak se reprodukují různé nemarxistické a fenomenologické školy, jednostranně a zkresleně ulpívající na jevové a sémantické stránce a ztrácející ze zřetelle mnohotvárnou lidskou činnost jako reálný substrát všech jejích dalších významových, cílových a vztahových aspektů. A tak se i v zatím nečetných výzkumech životního způsobu či „kvality života“ potýkají a často i proplétají přístupy, které jsou tu prodloužením metodologie vyznačené takovými díly, jako je Stoufferův *The American Soldier* či Kinseyho *Report*, tu naopak vyústěním metodologie soustřeďující se víceméně na interpretaci smyslu sociálních faktů pojatých převážně jako subjektivní prožitek (Erleben, věcu apod.).

Andrews a Withey předložili na sociologickém kongresu v Torontu informaci o výsledcích některých výzkumů týkajících se „kvality života“ v USA, která se snaží o jakési spojení pozitivistické „exaktnosti“ s fenomenologickými východisky

⁸ V podobném smyslu se například v definici životního způsobu objevuje u sovětských autorů na prvním místě termín „žiznědějatelnosti“ a analogic-

ké termíny nacházíme i u autorů z ostatních socialistických zemí.

[Andrews, Withey 1974]. Pokus je v samé své koncepci odsouzen k neúspěchu, ale nicméně obráží některé stránky skutečnosti. Podnětné je zejména úsilí o měření kvality života příslušnými indikátory. Je tu ovšem jeden problém. Andrews a Withey vycházejí z výsledků ankety sledující výlučně „pocitovanou kvalitu života“ („perceived life quality“). Tyto údaje považují za východisko pro pochopení „příčin a směrů společenské změny i změn v politické činnosti“. Zde věci stojí již ve výchozím principu na hlavě, neboť to, co je třeba vysvětlit se chápe jako vysvětlující příčina. A co navíc: Daleko obtížnější než zjištění představ lidí o kvalitě života je cílevědomá kultivace a změna jejich života. Zde ovšem klíč nelze hledat v prožitcích a tím méně v prožitcích a iniciativách individuí. Jedním z předpokladů této změny je ovšem také znalost toho, co Andrews a Withey zkoumali jako prožívání „kvality života“. Přesto však důležitější než znalost tohoto fenomenologického aspektu je poznání objektivní skutečnosti a celé struktury společenské činnosti lidí. Nemáme-li ovšem přitom zůstat u pouhé interpretace světa a máme-li systematicky působit na jeho žádoucí změnu, je nutno znát a ovládat mechanismy této změny, včetně změny postojů lidí a jejich hodnotových orientací. K získání informací o těchto klíčových procesech ovšem fenomenologická metoda jako východisko výzkumu nestačí. Naopak, zakrývá podstatu věci. Je pochopitelné, že anketní otázky a odpovědi na ně poskytují rovněž určitý zprostředkovaný obraz o sociální skutečnosti. Dokonce sama volba určitých otázek je v tomto směru příznačná. Tak například Andrews a Withey značně zdůrazňují otázku: „Jaký je Váš pocit bezpečnosti, když jdete sám v noci?“ Taková otázka signalizuje společenský problém ve společnosti, kde – zejména ve městech – je osobní bezpečnost chodců často ohrožována. Odvolávám se zde na publikaci Jane Jacobsové *Smrt a život amerických velkoměst*, kde se hovoří přímo o barbarismu jak ve středu měst, tak v chudých i v bohatých čtvrtích: „Bydlím v pěkné, tiché obytné čtvrti“, říká jedna moje přítelkyně, která si hledá jiný byt. „Jediný zvuk,

který v noci občas ruší, je výkřik někoho, koho právě přepadli“ [Jacobsová 1975 : 26]. Nutno konstatovat, že míra akcentu na takovou otázku, jako je „bezpečnost nočního chodce“, závisí na sociálně ekonomickém kontextu, neboť určité jevy, které v jedné soustavě jsou signifikantní a podstatné, mají v odlišné soustavě význam okrajový.

I když tedy prožitky lidí mají své místo ve výzkumu i formování celého komplexu životního způsobu i svůj vliv na lidské činnosti, jsou to především tyto činnosti samy a objektivní podmínky života společnosti, které zde představují těžiště a dominantu jak v akčním, tak v poznávacím rozměru. Je také nutné přesně definovat a rozlišovat, co kdo chápe pod pojmem činnost a kterým činnostem má být připisována rozhodující váha z hlediska utváření životního způsobu. Setkáváme se na příklad s takovým pojetím činnosti, které společenský fakt (tj. doslova factum = to co bylo učiněno) omezuje na akt sociální komunikace, a to ještě převážně na některou její stránku. „Neexistují fakty, kromě faktů diskuse“, praví Lacan. Také Habermas spatřuje jádro komunikace v diskusi a připisuje v této souvislosti zásadní význam řeči. Takže když nakonec i v buržoazním táboře označili resumé někdejší kritické teorie společnosti (vydávající se dokonce za kryptomarxismus) jako program „stálého mluvení“ (Immer reden!), pak tato jízlivá charakteristika vypovídá cosi příznačného: Poté co Adorno těsně před svou smrtí dospěl k závěru, že ve chvíli, kdy filozofie by měla měnit svět, se prý již nedá nic dělat, přichází Habermas s projektem emancipace člověka prostřednictvím řeči a s cílem nastolení diskuse jako „antisystému“ [Habermas, Luhmann 1971]. Budiž ovšem po pravdě konstatováno, že vedle tohoto více či méně maloburžoazního defaultismu působí v současné buržoazní společnosti ideologie aktivismu, jak ji svého času vyjádřil Bernard M. Baruch ve své „filozofii akce“, která odmítá tezi, že „se nedá nic dělat“ a s heslem „it can be done“ propaguje jakousi směs pragmatismu a voluntarismu zacíleného na kontrolu a ovládnutí světa

monopoly [Baruch 1954 : 2].⁹ Veškerá tato pojetí lidské činnosti však koneckonců závisí na určitém pojetí člověka, na určitém pojetí jeho specifiky a na odhadu perspektiv života lidské společnosti.

V protikladu ke všem těmto koncepcím podtrhuje marxisticko-leninské pojetí myšlenku, že člověk se projevuje především

osobnosti. V této své funkci pak tyto strategické komponenty také vtiskují svoji pečť dalším činnostem člověka v rámci užívání spotřebních statků a konkrétní podoby osvojování hodnot duchovní kultury — zejména jde o mnohotvárné činnosti lidí ve volném čase, bydlení a bytový standard, výživu, oblékání, péči o zdraví,

Schéma 1

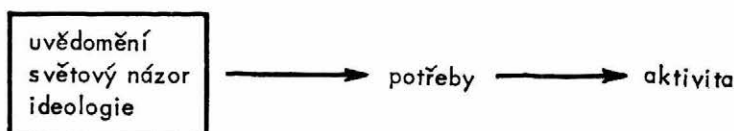
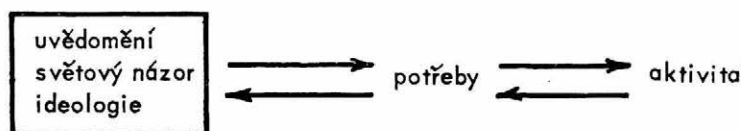

Schéma 2

svou činností a tím, že v komplexu lidských činností staví do popředí ty, které odpovídají jeho společensky se rozvíjející rodové podstatě. Tím je položen také základ vědeckého zkoumání a tvorby socialistického životního způsobu.

Mezi strategické komponenty životního způsobu nutno počítat především

1. práci,
2. účast na životě společnosti, na rozhodování a řízení společenských procesů,
3. vzdělání (ve smyslu osvojování a rozvíjení vědeckých poznatků a kulturních hodnot).

Tyto komponenty právě zakládají a) způsob výroby, b) kvalitu sociálně ekonomického systému a předpoklady stále uvdělejší tvorby způsobu života pojatého jako univerzální rozvoj tvořivých aktivit

vzhled a osobní hygienu, provoz domácnosti atd. Dodávají také konkrétně historickou podobu způsobu udržování rodu, rodinnému životu, jakož i celému komplexu vztahů, které s tím souvisejí.

Rozhodující úloha pracovní činnosti v rámci životního způsobu přímo vyvěrá z Marxova pojetí specifiky člověka a současně vysvětluje zásadní odlišnost a protikladnost životního způsobu i strategických životních činností v závislosti na třídní příslušnosti v podmínkách třídně antagonistické společnosti. Proto například v kapitalismu neexistuje nějaký jediný celistvý životní způsob. Socialistický životní způsob v tomto smyslu představuje již ve svém zárodku novou vyšší historickou kvalitu. Při jeho charakteristice se ovšem v nových formách projevují opět základní strategické

⁹ Není ovšem bez zajímavosti, když poslední dobou i takový postindustriální ideolog establishmentu, jakým je bezesporu D. Bell, začíná meditoval o „nešťastném vědomí“ a o jakémsi fatálním troskotání lidské činnosti. Deformuje za tím účelem i vlastní smysl Goethova Fausta, který přece v duchu historického objektivismu svého tvůrce nabyt v neutuchající činnosti práci své spásení. V Bellově interpretaci je Faust stažen do protikladu s Prométheem a je mu připisováno tragické

poznání soustavných rozčarování plynoucích z „ustavičného života bez naplnění“. Podle Bella je Goethův Faust nikoli apoteózou tvůrčí práce, ale zosobněním nešťastného vědomí, že lidské pachtění se podobá putování po sedmi odděleních pekla, na jehož konci člověka čeká smrtelný jed. Bellova dezinterpretace Fausta a jeho skutečné pojetí v díle Goethově mimo jiné také odráží rozdíl mezi představiteli buržoazie v různých fázích jejího historického vývoje [Bell 1975 : 395—403].

ké komponenty činností, které například sovětský teoretik A. Butěnko řadí takto:

1. změny v charakteru práce,
2. mnohotvárná sociálně politická činnost,
3. vzdělání, specializace, celková kulturní úroveň,
4. vněvyrobní činnost, resp. takzvaná „bytovaya dějatelnost“ [Butenko 1976].

Pro utváření socialistického způsobu života má ovšem zásadní význam faktor uvědomělosti, výchova nového člověka, jeho ideovost, morální profil a světonázorová orientace opřená o ideologii marxismu-leninismu. Nová kvalita historického pokroku lidstva spjatá s uplatňováním vedoucí úlohy komunistické strany spočívá mimo jiné také v tom, že tvorba nového života je založena na komplexním vědeckém projektu představujícím syntézu všech poznatků o přírodě, společnosti a lidském myšlení. Ovládnutí tohoto ideového projektu masami vedenými dělnickou třídou konstituje rozhodující materiální sílu přetváření a sebeřetváření člověka ve směru jeho všestranného rozvoje.

Nutno ovšem také překonávat zjednodušený „osvětářský“ přístup k této problematice, který je založen na nedialektické představě o jakémisi jednosměrném působení faktorů *vědomí* na utváření *potřeb* a na následné vyvolání *aktivit*, jak je znázorněno na schématu 1. Schéma 1 nepostihuje podstatnou dialektickou vazbu mezi vědomím, potřebami a činnostmi, která by se dala znázornit spíše schématem 2. Takovéto dialektické pojetí má velký praktický dosah, umožňující využít nejen vlivu idejí na kultivaci potřeb a podnícení žádoucích aktivit, ale také naopak prostřednictvím určitých kombinovaných a (zvláště u některých vrstev) ideologicky nevyhraněných a ne zcela artikulovaných aktivit podnítit zrod a rozvinutí potřeb progresivnějších, vyšších, což v dalších souvislostech napomáhá krystalizovat a v pokrokovém smyslu vyhranit dříve zaseté, latentní, ne zcela „sebe-vědomé“ ideologické formy. V tom je například zá-

važný zprostředkující smysl mnohotvárných zájmových činností. Potvrzuje se také, že právě aktivity (politické, pracovní, kulturní, pohybové i jiné) umocňují a formují potřebu aktivity, zatímco pasivita naopak reprodukuje omezený okruh potřeb a plodí rostoucí měrou „potřebu nečinnosti“.

Činnosti založené na marxisticko-leninském projektu utváření socialistického a komunistického způsobu života nesou pečeť uvědomělé, prakticky převratné aktivity společenského subjektu v tom, že sledují určitou dějinou intenci, která je právě co do smyslu a zaměření odlišuje od analogických aktivit, projevujících se v jiných sociálně ekonomických soustavách. Tak například pracovní činnost v teorii i praxi výstavby socialismu a komunismu směřuje v delší historické perspektivě k zrušení tradiční dělby práce, politická aktivita v sobě nese rovněž své dialektické popření, směřující přes všelidový stát k takovému masovému rozvoji společenské aktivity lidí, která za předpokladu vítězství socialismu ve světovém měřítku povede k zrušení politiky v tradičním slova smyslu. Některé analogické intence v sobě skrývají četné kulturní, zájmové a jiné tvůrčí aktivity lidí rozvíjející se v rámci nižší i vyšší fáze komunistické společensko-ekonomické formace.

Činnosti lidí hrají také zásadní roli jak při uspokojování, tak při cílevědomém rozvoji a zušlechťování lidských potřeb.¹⁰ Povaha činnosti může tedy podle okolností vést k rozvoji potřeb od potřeb „nižšího řádu“ k potřebám „vyššího řádu“, nebo naopak přispívat k jejich stagnaci, či dokonce degeneraci. Čím vyšší úroveň lidských činností a potřeb socialistická společnost dosahuje, tím výrazněji vystupuje do popředí zásadní odlišnost jejich intence, smyslu a funkce ve srovnání s potřebami a činnostmi lidí v kapitalistické společnosti. Tento moment cílové zaměřenosti a dialektiky činností a potřeb lidí má mimo jiné zásadní význam při konstrukci projektů, metod a interpretací

¹⁰ Podobně hovoří o úkolu plného uspokojování a cílevědomého formování materiálních i duchovních potřeb autoři práce *Socialističeskoe občestvo. Sociálně filozofické problémy současné sovětské společnosti*, Moskva 1975. Vědomé utváření potřeb

v podmínkách socialismu se tu charakterizuje jako proces „určovaný výchovným působením celého způsobu života, v němž rozhodující význam má charakter a stupeň rozvoje výroby“ (st. 122).

komparativních sociologických výzkumů typu kapitalismus – socialismus.¹¹

Revoluční přerod směřující plánovitě k celospolečensky zprostředkovanému rozvoji všech představuje základní obsah celé dějinné periody vývoje od socialismu ke komunismu a předpokládá *rozvinutí celé strategie a taktiky rovněž ve vztahu k utváření socialistického způsobu života jakožto cíle i nástroje tohoto přerodu*. Naši ekonomové již naznačili jakou úlohu v tomto procesu hraje mezi jiným produkce a rozdělování spotřebních předmětů, které v jistém smyslu vytvářejí spolu s dalšími materiálními činiteli společenského bytí část věcné, látkové základny tvorby nových forem života [Hronský, Magdolen : 1974]. Jelikož však socialistický způsob života se může zrodit pouze jako výsledek procesu mnohotvárného aktivního utváření a sebeutváření člověka člověkem, záleží zde nikoli pouze na determinacích věcného prostředí, ale více než kdykoli v dějinách na vědomé účasti všech složek subjektivního faktoru. Zdůraznili jsme, že tohoto výsledku nemůže být dosaženo pouhou vnější manipulací chování bez vnitřní identifikace a iniciativní spolupráce všech členů socialistického společenství. I když v naší zemi jsou již vytvořeny základní objektivní společenské předpoklady pro morálně politickou jednotu lidu, nutno vědět, že vědomí, cítění a jednání některých lidí je ještě ovládáno starými návyky a že i k vymoženostem nového života přistupují někdy postaru. Skutečné a nejvlastnější zájmy člověka se v některých případech i zde odrážejí ve vědomí jednotlivců zkrlesle v podobě falešného vědomí, které je pak vede k činnostem podvazujícím pokrok

společnosti i harmonické utváření jejich vlastní osobnosti. To se přirozeně projevuje v procesu utváření návyků socialistického životního způsobu, kde zejména v některých částech populace působí známý fakt opožďování společenského vědomí za bytím a jistý „konzervatismus“ emocionálních složek lidské psychiky, před nímž svého času varoval M. Gorkij.

Tak jako v procesu kolektivizace vesnice bylo nutno postupně získat většinu soukromé hospodářících zemědělců pro pochopení významu družstevního a později celospolečenského vlastnictví, a tím i jednoty jejich vlastního zájmu se zájmem celospolečenského pokroku, bude třeba – arci v kvalitativně odlišném historicko-třídním kontextu – rozvinout velké uvědomovací, kulturně výchovné celospolečenské dílo pro aktivní zapojení všech pracujících do uvědomělé tvorby vyšších forem života a vytváření podmínek všestranného rozvoje každého jednotlivce v souladu se zájmem společenského celku. Také zde nebude cesta přímočará, ani zde všichni naráz nepochopí vazbu individuálních a společenských zájmů a rozhodující význam celospolečenského řešení pro dosažení vyšší kvality rozvoje osobnosti. Reálnou cestu vpřed ukazuje komplexní vědecké řízení celospolečenských procesů, spojené s trpělivým koncepčním a cílevědomým rozvíjením celé škály aktivit, v nichž klíčový význam má ona „společensky prospěšná“ činnost lidí, jejíž přímo „osvěžující“ význam pro osobnost člověka postihl Karel Marx [Marx, Engels 1962 : 418].¹²

Fakt, že měřítkem rozvoje osobnosti v podmínkách socialistické společnosti je kvalita a mnohostrannost její aktivity,

¹¹ Poučný výběr některých reprezentativních modelů přístupu k charakteristice a výzkumu životního způsobu podává M. Illner a kolektiv ve studii *Ukazatele způsobu života v československé statistice* ÚFS 1975. V současné literatuře přirozeně převládají definice taxonomické; tím závažnější je však úsilí o takovou hierarchizaci ukazatelů, která překonává přístup poplatný nezřídka konceptu „pluralismu faktorů“ a diferencuje mezi jednotlivými složkami zkoumaného komplexu podle kritérií odpovídajících dialektice společensko-historického pohybu. Proto také autoři studie mají pravdu tam, kde odmítají názor, že by jednotlivé „strukturální hladiny způsobu života měly stejný význam z hlediska historické dynamiky a potřeb společenského zřízení“ (st. 38). Odmítnutí „jednostranné preference“ v této souvislosti může totiž mít *racionální* smysl jen jako námitka proti jakékoli jednostrannosti vůbec, ale neznamená popření preference sociálních faktorů plynou-

cí z principů historicko-materialistického pojetí dějin. To má zásadní poznávací i akční význam pro výzkum i utváření způsobu života. Navíc zbývá poznamenat, že i v charakteristice ukazatelů jde o sociální faktory, jejichž podstatou je jejich zaměřenost, smysl a historická intence. To se týká v podstatě všech komponent způsobu života, přirozeně v určité odstupňované míře, dané jejich povahou. Výše uvedený taxonomický přístup je nutný stupeň poznání, který přispěl k zdokonalení statistického sledování životního způsobu i k přiblížení výsledků základního výzkumu potřebám praxe. Autoři citované studie jsou si sami vědomi možnosti a mezi tohoto přístupu, vyžadujícího vyšší dialektickou syntézu, na níž se v ÚFS pracuje.

¹² V sovětské literatuře se v této souvislosti razí termín „sociálně tvořivost“. Viz např.: *Sociálně-těleskoje obščestvo*, Moskva 1975; A. I. Arnoldov: *Kultura razvivogo socializma*, Moskva 1975; a další.

má zásadní vztah zejména k tvorbě nového způsobu života. Velký význam tu má mimo jiné také mobilizace a utváření oněch hlubších vrstev osobnosti, jež se podílejí na *zaměření* lidského jednání. S rozvojem masové aktivity jednotlivců jsou přirozeně uváděny do chodu činnosti velmi různorodé. Tato mnohostrannost individuálních aktivit (s některými svými historicky podmíněnými rozpory) vyvolává nutnost jejich regulace a samoregulace. Zásadní význam pro dosažení žádoucích vzorů jednání má v socialistické společnosti určení správné proporce mezi opatřeními *výchovnými*, respektive kulturně výchovnými, a mezi uplatňováním *sankcí* různých druhů. Celý systém utváření a sebeutváření socialistického a komunistického typu jednání pak doplňuje společenská kontrola. V procesu osvojování návyků socialistického způsobu života je to právě společenská kontrola, která umožňuje postupný přesun od prvků přinucení a sankcí k prvkům dobrovolnosti a uvědomělosti. Lenin vždy chápal společenskou kontrolu v podmínkách socialismu jednak jako nástroj boje proti nesocialistickým projevům v jednání lidí, jednak jako nástroj výchovy a rozvíjení pozitivních vlastností, potřeb a aktivit. Proto také pojem a praxe kontroly v těchto nových podmínkách se bytostně liší od pojetí „sociální kontroly“, jak je teoreticky zdůvodňováno buržoazní sociologií. Kontrola v pojetí V. I. Lenina není jakási vnější síla stojící nad lidmi, neboť v sobě zahrnuje jako svoji integrální součást prvek *masové* účasti na společenské kontrole, a tím také prvek masové sebekontroly v nejlepším slova smyslu. Tento historicky zcela jedinečný typ kontroly vystupuje jako škola masové účasti na řízení společnosti a jako vytváření podmínek pro přechod od nižší fáze komunismu k jeho vyšší fázi s perspektivou odumírání státu.

Mluvíme-li o žádoucích vzorech jednání, máme na mysli takové jednání, jež posiluje, rozvíjí socialistický způsob života v jeho hlavních, profilujících rysech. Socialistická společnost se rodí jako společnost sledující od samého počátku uvědoměle, plánovitě své programové cíle. Žádoucí jednání je nesené ve směru jejich uskutečňování. Každá etapa zápasu o no-

vý život nachází své avantgardní představitele, své živoucí hodnotové vzory. Členové brigád socialistické práce — s hesly „Socialisticky pracovat — socialisticky žít“, „Překonej sám sebe a vytrvej“ — jsou živými příklady jednání socialistického člověka, jež v sobě jako inherentní součást obsahuje snahu o překročení současného stavu, o směřování k vytčenému cíli. Právě tato tvůrčí neuspokojenost s dosaženým stavem, toto soustavné tíhnutí k překonávání dosavadních forem práce i forem života v mimopracovní sféře jsou pružinou komunistické revolučnosti, která i v podmínkách výstavby vyspělé socialistické společnosti je spjata především s charakterem a dějinným posláním dělnické třídy jako vedoucí síly celého svazku pracujících. Zde je také zdroj reálného, socialistického humanismu, který nekapituluje před žádnou překážkou a je také připraven k obětem všude tam, kde je to nevyhnutelné. Zdolávání překážek a obětavost tu však nejsou samoučelem, nýbrž pouze nezbytnou vlastností a prostředkem k dosahování vyšších hodnot a humánnějších činností i požitků. Ideál komunismu také proto nemá nic společného s askezí ani s plytkou požívačností. Vychází z Marxovy koncepce „skutečného, tělesného člověka, stojícího na pevné, kulaté zemi, vydechujícího a vdechujícího všechny síly přírody“ [Marx 1961]. Nejen, že nic lidského mu není cizí, ale navíc jako ideál podněcuje k ustavičnému zdokonalování a zušlechťování toho, co se chápe a co se v praxi uplatňuje jako „lidské“ a jako „lidství“. Vzory žádoucích jednání se tak utvářejí jako trvalé a systematické propojování reálného jednání avantgardních společenských sil s hledáním, popularizací a probíjováním nových, na základě zobecněných zkušeností dokonaleji vyjádřených obsahů a forem lidského života.

Rozdíl mezi společenskými systémy současného světa tkví především v třídně podmíněné povaze těchto systémů samých i v jejich převládajících hodnotových orientacích. V soudobém kapitalismu je pak hlavní akcent položen na nejrůznější formy adaptace individua k existujícím podmínkám jako hlavní nástroj integrace do systému i na adaptační schopnost systému samého — s cílem jeho bytostného

uchování „na věčné časy“ [Parsons 1971 : 46–48].

V socialismu jde naproti tomu stále více o neutuchající, nikdy neuzavřené rozvíjení *tvůrčivé aktivity* všeho lidu a každého jednotlivce, jež je *ničím nenahraditelným* zdrojem a nástrojem uskutečňování cílů vlastních této společnosti. Tvořivost jako vpravdě lidský atribut může být ve vztahu k individu u všestranně uvolňována teprve v podmínkách socialismu a jeho vyzrávání ve vyšší komunistickou etapu. Jde tu poprvé v dějinách o vědecky podloženou *tvůrčí činnost mas směřující k plánovitému utváření společenských procesů*, k utváření nových vztahů mezi lidmi a k formování celospolečenského klimatu příznivého pro vzájemné kolektivní rozvíjení osobnosti člověka člověkem.

Raymond Aron nedávno zašel pod tlakem posledních třesů kapitalismu tak daleko, že označil dokonce kolektivizaci výrobních prostředků za přijatelnou, přičemž jako hlavní hrozbu svobody označil princip vedoucí úlohy komunistické strany [Aron 1976].

To je příznačný konec buržoazní ideologie a současně linie za kterou již buržoazní ideolog nemůže ustoupit. Vždyť přece program této strany představuje rozhodující trasu a záruku proražení života v bludném kruhu a proti klamnému heslu „pluralismu“ soupeřících zájmů staví politiku založenou na prakticky převratném pojetí světa, která jediná směřuje důsledně ke skutečné emancipaci všeho lidstva, ke svobodě a sebezáchově lidského rodu.

Literatura

- Andrews, F. M. - Withey, S. B.: *Developing Measures of Perceived Life Quality: Results from Several National Surveys*. Institute for Social Research, University of Michigan 1974.
- Arendt, H.: *Vita activa oder vom tätigen Leben*. Stuttgart, Kohlhammer 1960.
- Arnoldov, A. I.: *Kultura razvitogo socializma*. Moskva, Politizdat 1975.
- Aron, R.: *Trois professeurs au Palais-Bourbon*. Le Nouvel Observateur, března 1976.
- Baruch, B. M.: *A Philosophy for Our Time*. New York, Simon & Schuster 1954.
- Bell, D.: *The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York, Basic Books 1973.

- Bell, D.: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. London, W. Heinemann 1976.
- Bell, D.: *The End of Ideology*. New York, Free Press 1967.
- Bell, D.: *The Postindustrial Society*. Survey, Volume 17, No. 2/1971.
- Bell, D.: *Religion in a Postindustrial Age*. In: Social Research 3/1975.
- Butenko, A.: *K voprosu o socialističeskom obraze žizni*. Kommunist 1/1976.
- Filipcová, B. - Filipce J.: *Různoběžky života (Zápas o socialistický životní způsob)*. Praha, Svoboda 1976.
- Fourastié, J.: *Les conditions de l'esprit scientifique*. Paris, Gallimard 1966.
- Habermas, J. - Luhmann, N.: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1973.
- Hook, S.: *The Political Power and Personal Freedom. Critical Studies in Democracy, Communism and Civil Rights*. New York, Collier Book 1965.
- Horkheimer, M.: *Verwaltete Welt? Ein Gespräch*. Frankfurt a. M., Fischer Verlag 1970.
- Hronský, F. - Magdolen, E.: In: *Socialistický způsob života*. Bratislava 1974.
- Lenin, V. I.: *Spisy*. Sv. 6. Praha, SNPL 1953.
- Jacobsová, J.: *Smrt a život amerických velkoměst*. Praha, Odeon 1975.
- Jaspers, K.: *Die Atombombe und die Zukunft des Menschen. Politisches Bewusstsein in unserer Zeit*. München, Piper 1962.
- Javůrek, Z.: *K otázce problematiky marxistického humanismu a vědeckotechnické revoluce*. In: *Vědeckotechnická revoluce a její sociálně ekonomické důsledky za socialismu a kapitalismu*. Praha, ÚFS 1975.
- Marx, K.: *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha, SNPL 1961.
- Marx, K. - Engels, B.: *Sočinenija*. T. 27. 2. vyd. Moskva, Gospolitizdat 1962.
- Parsons, T.: *Společnosti. Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha, Svoboda 1971.
- Richta, R.: *Rozpaky nad budoucností. Otázky míru a socialismu* 10/1975.
- Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Beiträge zur Habermas-Luhmann-Diskussion*. Ausg. von F. Maciejowski. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1973.
- Was wir Sinn nennen, wird verschwinden*. Rozhovor s Maxem Horkheimerem. Der Spiegel 1-2/1970.

Резюме

Филиппс И.: Социалистический гуманизм и образ жизни

На современном этапе строительства развитого социалистического общества целенаправленное комплексное формирование социалистического образа жизни является актуальной экономической, социальной, политической и идеологической задачей. И в этом процессе ведущую роль играет рабочий класс. Подобно тому, как в период перехода от капитализма к социа-

лизму, и ныне, в условиях построения развитого социалистического общества, представляющего подлинный гуманизм в действии, рабочий класс пролагает качественно новый путь развития человеческой жизни.

Показательна реакция некоторых основных направлений современной буржуазной идеологии на проявления всеобщего кризиса капитализма именно в связи с перспективами повышения «качества» человеческой жизни. На одном полюсе концентрируются сторонники критики «научно-технической цивилизации», видящие спасение человека в жесте «Великого отрицания», с другой стороны — глашатаи «пост-индустриального общества», возлагающие надежды на освобождение человечества от идеологии путем роста и использования научно-технического потенциала и не учитывающие качественных различий между социальными-экономическими системами.

Подобно тому, как М. Хоркхаймер, сжигающий себя самым глубоким криком всей идеологии вообще, попадает в плен «негативной теологии», так и разработанный в сциентистском духе проект «пост-индустриального общества» Д. Белла завершился фидеизмом и идеологией прагматизма (см. *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Basic Books 1976). Буржуазные идеологи, теряющие крах при разработке положительного проекта высшего «качества» человеческой жизни, ищут «transcendenz» вне реального человека, вне общества, вне всеобщего развития человеческих сил. В этом и коренятся причины того, почему противники единственно реального, марксистско-ленинского проекта гуманистического преобразования общества, мира и человеческой жизни означают его утопией.

Существует глубокая внутренняя связь между проектом социалистического образа жизни и марксистско-ленинским пониманием человека. В определенном смысле можно сказать, что именно марксовская концепция человека является ключом к пониманию сути социалистического образа жизни, и наоборот — программа и практическое формирование социалистического образа жизни в странах социалистического содружества — это путь проверки и дальнейшего развития марксовского революционного понимания специфической природы человека и человеческого рода. Подобно тому как естественно-научный эксперимент, а в конце концов и производственная практика проверяют каждый этап в познании природы, так и процесс формирования социалистического образа жизни является критерием истинности и средством реализации непрерывно развивающейся марксистско-ленинской науки о человеке и обществе.

Образом жизни мы разумеем широкий комплекс различных видов деятельности, посредством которых люди удовлетворяют и формируют свои потребности в отношениях, возникающих в этом круговороте видов деятельности и потребностей, а также связанных с ними ценностей, норм и идей. Этот комплекс детерминирован основной характеристикой об-

щественно-экономического строя и социально-экономическим положением отдельных социальных классов и групп, в которых он приобретает различное значение и функции.

Вышеприведенная характеристика, акцентирующая в определении образа жизни различные виды деятельности, предполагает в дальнейшем их операционализацию, дающую возможность все более точно устанавливать качественные и количественные стороны всех компонентов образа жизни. Поэтому ссылку на сложность этой задачи нельзя понимать как попытку отказаться от ее решения, но напротив, как стимул к более глубокому познанию данного явления, познанию, способствующему помимо прочего и тому, чтобы приобретенные знания могли быть эффективно использованы в области планирования и управления социалистическим обществом.

У буржуазных социологов можно встретить, например, с таким толкованием деятельности, которое ограничивает общественный факт актом социальной коммуникации, и часто даже лишь одной из ее сторон. Автор статьи подвергает подобные буржуазные теории критическому анализу в связи с исследованиями «ощущаемого качества жизни» (Andrews, Wilthey). Хотя ощущения людей и занимают определенное место в исследовании и в формировании всего комплекса образа жизни, хотя они и воздействуют на различные виды человеческой деятельности, все же, прежде всего сами эти виды деятельности и объективные условия жизни общества являются центром тяжести и доминантой как в сфере действия, так и в сфере познания.

К стратегическим компонентам образа жизни относятся, прежде всего:

- 1) труд,
- 2) участие в жизни общества, в процессе принятия решений и в управлении общественными процессами,
- 3) образование в смысле усвоения и развития научных знаний и культурных ценностей.

Автор анализирует взаимосвязь между сознанием, потребностями и видами деятельности и подчеркивает принципиальную роль деятельности людей как в процессе удовлетворения человеческих потребностей, так и при их целенаправленном развитии и культивировании. Революционное перерождение, планомерно направленное на опосредствуемое обществом развитие всех его членов, является основным содержанием всего исторического периода перехода от капитализма к коммунизму. Необходимой предпосылкой этого процесса является развитие всего механизма стратегии и тактики формирования социалистического образа жизни — цели и инструмента такого перерождения. В заключении автор анализирует проблему образцов в процессе формирования образа жизни. Различия между общественными системами современного мира он видит, прежде всего, в господствующих в них ценностных ориентациях и в самом характере систем как таковых. В современном капитализме, в первую очередь, акцентируются различные формы

приспособления индивида к существующим условиям, приспособления как главного инструмента включения в систему. С другой стороны, подчеркивается способность самой системы приспособляться с целью сохранить себя «на вечные времена».

При социализме, наоборот, речь идет о все более глубокоом, неослабевающем и непрекращающемся развитии творческой активности всего народа и каждого индивида в отделимости, активности, которая является ничем незаменимым источником и инструментом достижения целей, присущих этому обществу. Творческая активность — подлинно человеческий атрибут — может всесторонне развиваться только в условиях социализма и в процессе его созревания в высшую коммунистическую фазу. Впервые в истории речь идет о научно-обоснованной творческой деятельности масс, нацеленной на планомерное формирование общественных процессов, на формирование новых отношений между людьми и на создание общественной среды, благоприятной для взаимного коллективного развития личности человека человеком.

Summary

Filipec J.: Socialist Humanism and the Way of Life

At the present stage of building up a developed socialist society, a purposeful, complex formation of the socialist way of life is becoming a topical economic, social, political and ideological task. Even here, the pioneer role falls to the working class which, in the same way as in the period of transition from capitalism to socialism, opens up a qualitatively new course of the development of human life also under the conditions of building up a developed socialist society, representing genuine humanism in action.

Some basic trends of present-day bourgeois ideology react, in their specific way, upon the acute manifestations of the general crisis of capitalism as concerns the conception itself of the prospects of raising the quality of human life. Advocates of the critique of „scientific and technological civilization“ in general, who see the ultimate salvation of man in the gesture of „Great Refusal“, concentrate on one pole; on the other, heralds of „post-industrial society“, fully relying on the liberation of mankind from ideologies and all similar delusions by way of the growth and application of the scientific and technological potential irrespective of the qualitative differences among socioeconomic systems, make their appearance.

Similarly to M. Horkheimer, the representative of the „critical theory of society“ who claims to be the most authentic critic of all ideology and yet ends in the captivity of negative theology, also Daniel Bell's scientistically conceived project of „post-industrial

society“ results in fideism and in the ideology of irrationalism (see *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Basic Books 1976). Bourgeois ideologists of all kinds fail in conceiving a positive project of a higher quality of human life, looking for the „transcensus“ outside the real man, outside society and the general development of human forces. Also the roots of the fact that the only real — i.e. the Marxist-Leninist — project of a truly humanistic reconstruction of society, of the world and of human life is considered by its opponents as utopianism are connected herewith.

There exists a profound interrelation between the project of the socialist way of life and the Marxist-Leninist conception of man. In a certain sense it holds that it is Marx's conception of man which provides the key to understanding the substance of the socialist way of life, and vice versa: the programme and the practical formation itself of the socialist way of life in countries of the socialist community represent the way of verifying and further developing Marx's revolutionary conception of the specific quality of man and of mankind. In the same way as the natural-scientific experiment and, after all, production activity verify each level of our knowledge of nature, the process of the formation of the socialist way of life simultaneously provides a criterium of truth and a means of the realization of the continuously developing Marxist-Leninist science of man and society.

The way of life is considered as a broad complex of activities whereby people satisfy and form, in various ways, their needs, of relations arising in this circulation of activities and needs, as well as of values, norms and ideas connected herewith. This complex is determined by the basic characterization of the socioeconomic order and by the socioeconomic position of individual social classes and groups wherein it then assumes various functions and meanings.

The above characterization laying stress on activities in the definition of the way of life is aimed, in the following, at their operationalization facilitating a more exact ascertainment of both the quantitative and the qualitative aspects of all its components. Thus the reference to the complexity of this task cannot be conceived as a resignation but, on the contrary, as a stimulus to a deeper understanding of the phenomenon directed, among other things, at an increased practical applicability of the findings thus obtained for the purposes of planning and managing the socialist society.

In the bourgeois sociologists we meet e.g. with a conception of activity limiting the social fact to an act of social communication, i.e. predominantly to some of its aspects. These bourgeois theories are then subjected to critical analysis in connection with researches into the „experienced quality of life“ (Andrews and Withey). Even though

the people's experience has its place in research as well as in the formation of the whole complex of the way of life, even though it affects human activities, it is primarily these activities themselves and the objective conditions of the society's life that represent the focus and the dominant in both the action and the cognitive dimension.

The strategic components of the way of life necessarily include, in the first place, the following:

1. work,
2. participation in the life of society, in decision-making and in the management of social processes,
3. education in the sense of the appropriation and development of scientific knowledge and cultural values.

The interrelation among consciousness, needs and activities is then analyzed and the essential role of the activity of men both in satisfying and in purposefully developing and refining human needs is underlined. The revolutionary transformation directed planwise to an all-socially mediated development of all the members of society represents the basic content of the entire historical period of the development from socialism to communism, presupposing the development of a whole strategy and tactics also in relation to the formation of the socialist way of life as a goal and instrument of this transformation.

In conclusion, the problems of patterns involved in the process of the formation of the way of life are subjected to discussion. The differences among social systems of the present world are seen primarily in their prevailing value orientations and in the nature of these systems themselves. In contemporary capitalism, the main emphasis is laid on most various forms of the individual's adjustment to existing conditions as the main instrument of integration into the system, as well as on the adaptability of the system itself, aimed at its essential preservation „for ever“.

In contradiction to this, socialism increasingly involves an undying, never-ending development of the *creative activity* of all people and of each individual, this being an *absolutely irreplaceable* source and instrument of realizing the goals peculiar to this society. In relation to the individual, a many-sided disengagement of creativeness as a really human attribute can take place only under the conditions of socialism and with its maturing into the higher communist phase. This implies, for the first time in history, a scientifically based *creative activity of masses aimed at a planned formation of social processes*, at the creation of new inter-human relations, and at the formation of an all-social climate favourable for a mutual collective development of man's personality by man.

V sedmdesátých letech našeho století, spolu s rozvíjením socialistické společnosti v jednotlivých zemích i v socialistickém společenství jako celku, vystupuje do popředí komplexní a vnitřně konzistentní pojetí socialistického způsobu života. Jde o všestranné uchopení dialektiky života rozvíjející se v socialistické společnosti ve všech úrovních společenské praxe i ve vzájemných vazbách jednotlivých sociálních tříd, vrstev a jednotlivců. Otevírá se reálná cesta k dalšímu prohloubení konkretizace cíle socialismu — vytvářet všestranně rozvinutou osobnost socialismu, „důstojného budovatele komunismu“ [Zpráva 1976].

Komplexní a vnitřně konzistentní pojetí životního způsobu, zahrnující všechny formy a obsahy života, staví před marxisticko-leninskou teorii společnosti náležitý teoreticko-metodologický úkol: zkoumat objektivní základ životního způsobu socialistické společnosti v příčinné souvislosti s revolučním procesem v ekonomické základně a v sociální struktuře tak, jak se projevuje v praxi a ve vědomí jednotlivých tříd, sociálních skupin a vrstev i v teoretické reflexi a v celé kultuře.

Z celé složité problematiky, která se k tomuto pojetí životního způsobu vztahuje, se zaměřením jen na některé, závažné a přitom stále nedostatečně analyzované problémy. Jedním z nich je dynamická dvojakost přeměny v postavení dělnické třídy: ze síly reprodukující kapitalistický společenský řád se stává silou, která tento řád revolučně mění a vlastní sebezpřeměnou tvoří základy beztřídní společnosti.

Dalším problémem je dialektika materiálního základu způsobu života a jeho hodnotového výrazu, jenž se právě v epoše soužití dvou protikladných společenských systémů stává aktivní morální a po-

litickou silou a univerzálním integrujícím činitelem světa na humanistických principech komunistické společnosti. Právě pro socialistický hodnotový systém je charakteristický jeho perspektivní charakter, skutečnost, že předjímá všechny postupně uskutečňované změny. V ideologickém zápase o uplatnění socialistického hodnotového systému jsou reflektovány, ale i anticipovány změny a napětí, které probíhají v oblasti výrobních sil a výrobních vztahů.

Třetím problémovým okruhem je dialektika komplexního obsahu způsobu života a jeho konkrétně historické a třídní dominanty. Komplexnost kategorie životního způsobu nemá nic společného s mechanickou mnohorozměrností, nýbrž je organickým vyjádřením kauzálních, historicky podmíněných, zprostředkujících a zpětnovazebních vztahů, vycházejících z jednoho společného zdroje. Stejně tak jednota socialistického životního způsobu a jeho hodnotového výrazu je různě zprostředkována a různě se manifestuje v jednotlivých společenských třídách a skupinách, jež tvoří socialistickou společnost.

Vývoj životního způsobu je spjat s tou přeměnou společnosti a člověka, kterou uskutečňuje dělnická třída v procesu realizace své historické úlohy za vedení svého předvoje, komunistické strany, a ve spolupráci s ostatními pracujícími. Socialistický životní způsob je hluboce zakotven ve společenské praxi. Komplexně je formulován v programech komunistických a dělnických stran v době, kdy se v praxi socialismu pronikavě obnažuje sám základ a struktura nového způsobu života a jeho potřeb především prostřednictvím vzrůstající společenské aktivity revolučního subjektu, dělnické třídy, v období vyzrávání socialistických výrobních vztahů a revo-

* Rozšířený referát ze VII. sovětsko-československého symposia *Přednosti socialismu a vědeckotechnická revoluce*.

lučního rozvoje výrobních sil v procesu vědeckotechnické revoluce.

Odstranění kapitálových vztahů a jejich deformujícího vlivu na člověka, zejména pak na dělnickou třídu a mezilidské vztahy vůbec, znamená za prvé zrušení deformace zákonitě plynoucí ze zájmu kapitálu podřizovat si rozvoj výrobních sil a procesy vědeckotechnické revoluce, kdy na prvním místě nestojí potřeba člověka, neboť cílem kapitálu je doposud, jak už ukazoval K. Marx, „*přímo hodnota*“, nikoliv užitná hodnota“ [Marx 1974 : 339]. Za druhé, odstranění kapitálových výrobních poměrů vytváří novou dialektiku výrobních sil a výrobních vztahů. Projevuje se v praktickém zespolečenšňování života, a tím v jeho zlidšťování, což umožňuje usměrňovat tendence vědeckotechnické revoluce k neomezenému růstu výrobních sil, čímž se oba procesy navzájem prohlubují a urychlují. V tomto historicky vyšším stupni dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů se zároveň vytváří nový hodnotový systém, kvalitativně odlišný od všech dosavadních hodnotových systémů třídních společností. Vrcholnou hodnotou zde není soukromé vlastnictví ani vlastnictví věcí, ale lidský rozvoj člověka.

Rozhodující podíl, ale také rozhodující zájem na vytváření socialistického hodnotového systému má dělnická třída. Pro dělnickou třídu (jako jedinou třídu buržoazní společnosti) znamená hodnotový systém – založený na hodnotě soukromého vlastnictví jako základní a vrcholné hodnotě – totální odcizení její lidské podstaty a v důsledku toho představuje i trvalou degradaci jejích lidských smyslů a potlačení tvořivých sil. Zde platí Marxova analýza zákonitostí kapitalistické společnosti, kde póly práce a kapitálu jsou neustále navzájem svázány: „Dělník chudne tím víc, čím větší bohatství produkuje, čím více moci a rozsahu přibývá tomu, co vyrobí... : Čím víc se dělník zdokonaluje ve své práci, tím mocnější se stává cizí, předmětný svět, který si proti sobě vytváří, tím chudší se stává on sám, jeho vnitřní svět, tím méně mu náleží jako jeho vlastní“ [Marx 1961 : 62–63].

Dělnická třída je svým objektivním postavením v podmínkách kapitalismu nucena produkovat nejen bohatství společnos-

ti, ale také kapitálové společenské vztahy, z nichž vyrůstá soukromovlastnický hodnotový systém. Tento hodnotový systém je zprostředkujícím článkem, jímž kapitalistické výrobní poměry determinují životní způsob celé buržoazní společnosti, celou soustavu mechanismů a institucí, které utvářejí a ovlivňují vědomí lidí, vykonávají praktický vliv na celou kulturní oblast, a podřizují si ji i s jejími morálními a estetickými hodnotami. Životní způsob buržoazní společnosti je závazným rámcem, jímž buržoazní společnost vymezuje způsob života dělnické třídy od počátku existence kapitalismu až po současnou dobu.

Hodnotový systém buržoazní společnosti vyjadřuje a potvrzuje zákonitosti kapitalistické ekonomiky, mechanismy kapitálové reprodukce jsou ztělesněním morálních hodnot buržoazní společnosti. Jak ukázal K. Marx „i protiklad mezi politickou ekonomikou a morálkou je jen zdání, a tak jako je určitým protikladem, není zase protikladem vůbec. Politická ekonomie jen svým způsobem vyjadřuje morální zákony“ [Marx 1961 : 110–111].

V systému kapitalistických výrobních poměrů prochází životní praxe dělnické třídy a její způsob života – v historickém sledu a v závislosti na vnitřním pohybu těchto poměrů – jednak různými etapami vlastního sebeuvědomování, jednak je celý tento historický proces teoreticky reflektován.

Historicky vzato, v počátcích kapitalismu spadá životní způsob dělníka zcela vjedno se způsobem výroby a jeho spotřeba se téměř beze zbytku rovná „produktivní spotřebě“ ve výrobě. Životní způsob dělníka se odlišuje od životního způsobu buržoazní společnosti na jedné straně potud, pokud v něm zůstávají uchovány obsahy a formy předkapitalistické minulosti a na druhé straně potud, pokud v obsahu i v konkrétních formách překračuje meze dané kapitalistickým řádem směrem k socialistické a komunistické budoucnosti.

Vnitřní pohyb v reálném životě dělnické třídy a v jejím vědomí je vyjadřován v teoretické reflexi dvojím způsobem:

V *prvním* jde v podstatě o popis jejího sociálního postavení, zaměřený na vzbuzení zájmu a účasti, s cílem spravedlivěji

rozdělit společenské bohatství v rámci daných výrobních poměrů. Tato sociální reflexe sociálního postavení dělnické třídy vyústila v praxi do trade unionismu, přičemž jí odpovídá celý proud sociologické literatury „social surveys“ počínaje a dnešními analýzami chudoby v kapitalistické společnosti konče.¹ Pokračuje v sociálně demokratických koncepcích řešení postavení dělnické třídy – pokud sociální demokracie odmítá osvobození dělnické třídy prostřednictvím diktatury proletariátu – v různých anarchistických prouděch i konečně v dnešním levém radikalismu typu H. Marcuseho, v němž má své místo také současný maoinismus.

Tento proud teoretické reflexe není založen na analýze dialektiky skutečné historické role dělnické třídy v produkci života. Je v imanenci spojen s teoreticky nezralými reflexemi nezralých společenských podmínek a zejména s objektivní potřebou rozvinuté buržoazní společnosti nastolit ztracenou ekonomickou, politickou a kulturní rovnováhu z doby svého rozkvětu. Je v něm patrna souvislost se subjektivistickou interpretací postavení dělnické třídy ve společnosti, která je nezřídka empiricky vymezována na základě popisu svých „rolí“ v kapitalistickém výrobním procesu. Dělnická třída je na jedné straně mechanicky ztotožňována s proletariátem devatenáctého století a v souladu s tím se hovoří o jejím mizení, rozpívání ve společnosti středních tříd (R. Dahrendorf, A. Touraine, H. Marcuse); na druhé straně jsou její hranice neoprávněně rozšiřovány na všechny námezdné pracující bez ohledu na jejich faktický vztah k vlastnictví a reprodukci kapitálu a na jejich historickou úlohu v dějinách (E. Fischer, R. Garaudy).

Druhý způsob teoretické reflexe postavení dělnické třídy ve společnosti vychází z objektivní dialektiky její historické aktivity jako aktivity subjektivního činitele

v dějinách – producenta bohatství společnosti i producenta výrobních vztahů. Tato teoretická reflexe spadá vjedno s objektivním dějinným posláním dělnické třídy a zároveň stimuluje proces jejího sebeuvědomování jako nositelky osvobození celé společnosti, kdy v revolučním procesu prochází vlastní sebezpřeměnou, jež je provázána zrušením třídní společnosti vůbec. Tato vnitřní sebezpřeměna dělnické třídy ve spojení s vědeckotechnickou revolucí vede ve svých důsledcích k překonávání dělby práce. V dnešní podobě je dělba práce na fyzickou a duševní nutným, avšak historicky přechodným produktem historicky nezralých společenských podmínek pro plné rozvinutí všech tvořivých sil a lidských smyslů člověka.

Tímto druhým způsobem teoretické reflexe postavení dělnické třídy ve společnosti je od svého vzniku až do současné doby marxismus-leninismus. Rozvíjí se zároveň s pohybem sebeuvědomování dělnické třídy a může se spolu s ním rozvíjet, protože není pouhým popisem jejího postavení, ale teoretickým vyjádřením a zobecněním dialektiky přírodně historického procesu v jeho komplexnosti i vnitřní determinaci historicky konkrétními výrobními poměry.

Charakteristickým rysem tohoto přístupu je současné pochopení na jedné straně konstitutivních a trvalých a na druhé straně na základě historického procesu proměnlivých a přechodných momentů postavení dělnické třídy. Marxističtí autoři zabývající se dynamikou dělnické třídy v soudobém revolučním procesu společenských a vědeckotechnických změn kladou důraz právě na kvalitativní přeměny dělnické třídy, na jejichž základě se její historická úloha vzhledem k měnícím se společenským podmínkám nejen neoslabuje, ale naopak stále posiluje.²

Výrobní poměry současné buržoazní společnosti determinují i životní způsob

¹ Jde například o práce M. Harringtona, H. P. Millera, S. M. Millera a dalších. Jejich společným rysem je to, že se zaměřují na chudobu jako na dílčí „disfunkčnost“ kapitalistického systému, která je v zásadě odstranitelná vhodnou sociální politikou v oblasti rozdělování, přístupu ke vzdělání, účinného prosazování univerzálního zákonodárství apod.

² Viz např. stati A. N. Jakovleva a T. T. Timofejeva a dalších autorů [Rabočij 1973]. A. N. Jakovlev například ukazuje, že „změny“, které pro-

bíhají ve struktuře dělnické třídy, ve skutečnosti vůbec nevyvracejí základní poučky marxismu-leninismu, nýbrž naopak jsou dalším argumentem ve prospěch marxisticko-leninského učení o historické roli dělnické třídy. Proletariát nejen „nemizí“ ani se „nerozpívá“, ale naopak jeho početnost roste, zejména díky pracovním kvalifikovaným, a to i duševní práce; zvyšuje se úroveň všeobecného a odborného vzdělání, roste ekonomická a společensko-politická síla dělnické třídy (s. 55).

dělnické třídy. Nemůže se rozvíjet zcela vně hodnotového systému, který je založen na soukromém vlastnictví výrobních prostředků — a na morálních zásadách, jež mu odpovídají — a jehož základní a vrcholná hodnota, soukromé vlastnictví, je právně a politicky sankcionováno jakožto základní rovina výrobních vztahů, která však zároveň neustále prohluje labilitu celého systému.

Dělnická třída při utváření „svého“ způsobu života, kde vystupuje uvědoměle jako „třída pro sebe“, se za těchto podmínek opírá především o skutečnost reálného socialismu, který působí nejen jako příklad, ale také jako reálná materiální, politická, ideová a mravní síla na celosvětový vývoj. Marxisticko-leninská analýza objektivního postavení dělnické třídy v soudobém světovém revolučním procesu je nezbytná k prohlubování třídního uvědomění, k pochopení toho, že dělnická třída se může osvojit, a tím zbavit okovů tvořivé síly celé společnosti, jen bude-li vycházet z principu proletářského internacionalismu. Tento princip umožňuje dělnické třídě „překračovat“ realitu vlastního života směrem k budoucnosti, jež této třídě zákonitě patří. Projevem politického uvědomění dělnické třídy v současném kapitalistickém světě je proto její podpora socialismu, mírových sil ve světě a účast v revolučním hnutí vlastní země. Autenticita životního způsobu dělnické třídy spočívá tedy právě v tom, v čem se její životní způsob zásadně odlišuje od životního způsobu buržoazní společnosti jako celku; ve vědomí přechodnosti kapitalistického společenského systému a v programu uvědomělého zápasu za zrušení kapitálových vztahů.

Na tomto základě, který je „cizí“ ekonomické základně kapitalistického společenského řádu, vzniká uvnitř kapitalistické společnosti v dělnické třídě vědomí sounáležitosti jak uvnitř země, tak s dělnickým revolučním hnutím ve světě. Projevuje se v internacionálním cítění a v podpoře socialismu, v uvědomělé revoluční disciplíně, v podřizování skupinových zájmů hnutí, v osvojování si revolučního učení jako strategické a taktické zbraně proti kapitálu. Konstitutivním prvkem životního způsobu dělnické třídy

v podmínkách kapitalistické společnosti je tedy vědomí neuskutečnitelnosti lidské emancipace v rámci dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů uvnitř soukromovlastnických výrobních poměrů a spolu s tím i vědomí třídní, a tedy také lidské „cizoty“ hodnotového systému kapitalistické společnosti. Toto vědomí nachází svůj výraz v hodnotových orientacích, odlišných od orientací buržoazie, která je s hodnotovým systémem své společnosti zcela zajedno. V tomto smyslu hovoříme o třídní, proletářské morálce.

Základní objektivní pozice dělnické třídy jako celku v rámci soudobé buržoazní společnosti je charakterizována úsilím o zrušení soukromovlastnických výrobních poměrů. Můžeme říci, že za kapitalismu se v rámci životního způsobu buržoazní společnosti vytváří životní styl dělnické třídy, založený na zápase proti etablovanému systému. Tento „životní styl“ dělnické třídy se opírá o „vlastní“ hodnotové orientace, o novou „třídní“ morálku a je otevřen hodnotovému systému socialistické společnosti, který vzniká likvidací kapitálových vztahů.

Nový, historicky vyšší stupeň dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů v socialistické společnosti produkuje prostřednictvím činnosti lidí v celé struktuře společenské praxe socialistický hodnotový systém. Skutečnost, že jeho základní a vrcholnou hodnotou se člověk ve své individualitě jako přírodně historická bytost proniká všemi obsahy a formami nového způsobu života. Životní styl dělnické třídy, vytvářený v rámci buržoazního životního způsobu a ve své konstitutivní složce namířený proti němu, spadá za socialismu vjedno se socialistickým způsobem života vůbec a nový hodnotový systém se stává základem hodnotových orientací nejen dělnické třídy, ale postupně celé společnosti. V tomto smyslu můžeme říci, že z tohoto nového hodnotového systému vyrůstá socialistický životní způsob jako ze struktury, která zprostředkovává nové výrobní poměry společenského vědomí a praxi socialistické společnosti.

*

Kategorie životního způsobu se v marxisticko-leninské teorii objevuje v současné době jako univerzální kategorie, zahr-

nující nový obsah a nové formy života socialistické společnosti. Historicky vzato, jde dnes o další etapu teoretického poznání a koncepčního sjednocení forem a obsahů života, které vznikaly od počátku budování socialismu spolu s praktickým utvářením socialistické ekonomické struktury a přetvářením a sebezpřetvářením celé společnosti, třídní a individuální subjektivity, jak to předvídal K. Marx a B. Engels. Výrazným projevem tohoto procesu byla společenská aktivita, v níž se v dělnické třídě v samých počátcích socialistického budování manifestovalo sebevědomí osvobozené společnosti v podobě svobodné a dobrovolné aktivity a v potřebě takové aktivity. Teoreticky zobecnil její význam V. I. Lenin ve *Velké iniciativě* a v dalších pracích. Právě s touto aktivitou spojoval předpovědi vývoje socialismu směrem ke komunistické budoucnosti.

Společenskou aktivitu dělnické třídy a jejího předvoje, komunistické strany, považoval Lenin za skutečné počátky komunismu. „Je-li v nynějším řádu Ruska vůbec něco komunistického, pak to jsou jenom subbotniki, kdežto ostatní je jenom boj proti kapitalismu za upevnění socialismu, z něhož bude muset po jeho úplném vítězství vyrůst onen komunismus, který v subbotnicích vidíme ne z knih, ale na živé skutečnosti“ [Lenin 1955 : 288]. O tuto aktivitu opíral velkorysé a předvídací organizování sovětské společnosti a národního hospodářství (v celé oblasti výrobních sil, včetně vzdělávání a politické výchovy) na zcela moderních základech tehdejší vědy a techniky. Úsilí, které bylo tehdy vynaloženo na sjednocování socialistických výrobních vztahů s technicky nejprogresivnějším trendem rozvoje výrobních sil, vytvářelo základy rozmachu materiálně technické základny sovětské moci. V. I. Lenin se nespokojoval pouze s obnovením průmyslu a zemědělství na předválečné základně. Všechny tehdejší národohospodářské projekty, právě tak jako projekty výchovy a vzdělání, nesly z Leninovy iniciativy pečť budoucnosti. Představovala organické spojení zespolečenštění výrobních prostředků s nově

vznikající strukturou socialistických společenských vztahů, které uvolňovaly pouta tvořivosti miliónů prostých lidí, s vědeckotechnickým pokrokem dvacátého století.

Rozmach pracovní iniciativy v podmínkách socialismu se prokázal jako zákonitost vytváření socialistického způsobu života i v ostatních socialistických zemích. Od počátku budování socialistické společnosti se výrazným projevem politické aktivizace dělnické třídy a součástí procesu její sebezpřeměny stalo socialistické soutěžení jako praktický výraz komunistického vědomí dělnické třídy, která se v revolučním zápase utvrdila jako síla schopná založit novou společnost [Marx, Engels 1968 : 83]. Socialistické soutěžení se také zpočátku zrodilo v podmínkách pro dělnickou třídu charakteristických: v kolektivech spjatých s bezprostřední výrobou. Růst zespolečenštění a s ním související organický kolektivismus vedly k postupnému přerůstání socialistického soutěžení v masové hnutí *brigád socialistické práce* a později racionalizačních brigád. Toto hnutí pronikalo nejen do řad technické inteligence, ale zejména do zemědělství a do ostatních oblastí národního hospodářství.

Vyšší formy socialistického soutěže a jejich masové rozšíření výrazně odhalují slabiny v organizaci práce a v technických podmínkách práce, odhalují zaostávající oblasti, do nichž proniká vědeckotechnický pokrok pomalu, nebo vůbec ne, jako je tomu například v některých oblastech služeb.

Socialistické soutěžení, které přináší národnímu hospodářství velké materiální hodnoty, je zároveň způsobem sebezpřetváření dělnické třídy v dialektice socialistického výrobního způsobu, v němž se utváří a upevňuje také socialistický hodnotový systém. „Soutěžení hluboce ovlivňuje hospodářskou praxi, společensko-politický život země a morální ovzduší. Socialistické soutěžení a hnutí za komunistický vztah k práci i nadále všestranně rozvíjet – takové je naše společné bojové heslo,“ řekl na XXV. sjezdu KSSS L. I. Brežněv [Zpráva 1976].³ Socialistické sou-

³ Podobně také v návrhu *Směrnice hospodářského a sociálního rozvoje CSSR v letech 1976–1980* se očekává, že „k dosažení všech vytyčených cílů

významně přispěje růst angažovanosti, aktivity a iniciativy pracujících a široký rozmach socialistického soutěžení“ (Rudé právo, 21. 2. 1976).

těžení představuje významnou formu uplatňování vedoucí úlohy dělnické třídy v socialistickém způsobu života, neboť vtahuje do vědomé účasti na vytváření materiálních i duchovních zdrojů nové společnosti, na utváření jejího hodnotového systému i ostatní třídy a vrstvy pracujících. Celý tento proces, vycházející z oblasti vlastní „produkce“ socialistického života, je také vlastní „produkci“ socialistického člověka a reálnou základnou socialistických změn v jeho vědomí a jeho všestranného kulturního rozvoje.

Komunistické a dělnické strany socialistických zemí spojovaly od samého počátku strukturní změny ekonomické základny s rozvíjením a upevňováním jednoznačnosti socialistických přeměn ve vědomí lidí. K těmto změnám nerozlučně patří překonávání nacionální omezenosti a internacionální pojetí socialismu jako nového světového společenského řádu. Komplexní formulace životního způsobu soudobé socialistické společnosti na počátku sedmdesátých let svědčí o vysokém stupni vnitřní integrace socialistické společnosti, která vyjadřuje dialektiku univerzálního pohybu socialismu jako přítomnosti a budoucnosti lidstva. Proces této integrace je zároveň procesem smysluplného zhodnocování a rozvíjení národních tradic, kultury a jejich zvláštností, je procesem integrování pokrokových a revolučních tradic jednotlivých socialistických zemí a také pokrokové kultury celého světa do formování socialistického způsobu života.

Praktické komplexní utváření socialistického způsobu života formuluje socialistická společnost v současné době jako konceptní teoretický problém. To znamená, že jeho komplexnost zde nemůže být pochopena tak, jako by šlo pouze o souhrn jednotlivých jevů, od životní úrovně až po estetickou výchovu, které lze přiřadit ke kategorii životního způsobu, a problém by spočíval jen v jejich úplnosti.

Jde tu v první řadě o životní způsob v jeho reálné struktuře, o vnitřní vazby této struktury a zejména o její kauzální vztah k ekonomické struktuře socialistické společnosti.

V pracích klasiků marxismu-leninismu, v prvních empirických výzkumech změn v životním způsobu sovětské společnosti ve dvacátých letech (S. G. Strumilin, E. O. Kabo a další) i v současných přístupech je formování socialistického způsobu života chápáno v nejužší spjatosti s výrobním způsobem a jeho dvěma momenty – dynamikou výrobních vztahů a rozvojem výrobních sil za současného rozvíjení osobnosti člověka.⁴

Teoretické uchopení vnitřních vazeb životního způsobu v jeho determinaci dialektikou dosažené úrovně výrobních sil a socialistických výrobních vztahů (její konkrétní podoba spočívá ve spojení socialistických výrobních poměrů s vědeckotechnickou revolucí) zahrnuje také analýzu stavu a působení mechanismů utváření socialistického způsobu života ve společenské praxi a ve společenském vědomí v procesu jejich změny a ve vzájemném působení v současné době i v historickém čase. Tato praxe vyžaduje, aby teorie reálné společenské procesy zobecnila a přenesla je do takové roviny abstrakce, která obsahuje nejen jejich pochopení a poznání, ale postihuje také zákonitosti utváření a rozvíjení socialistického životního způsobu, a tím přesahuje aktuální stav směrem k cíli současné etapy rozvinuté socialistické společnosti, k utváření osobnosti člověka komunismu.

Tato teorie, zdánlivě velice obecná, má nejkonkrétnější praktický význam, neboť se zmocňuje právě toho, co je v hodnotovém systému socialistické společnosti skutečně nové, kvalitativně odlišné od buržoazního hodnotového systému. Umožňuje pak i v praxi přesně rozpoznávat to, co přechází do hodnotového systému socialistické společnosti, do jejího hodnotového

⁴ Obrovské teoretické a výzkumné úsilí, které sovětské vědci věnují po XXIV. sjezdu KSSS otázce rozvoje socialistického způsobu života vykrystalizovalo ve vyjasnění jeho determinant a souvislosti. Ilustrativní je možno uvést například práci L. A. Gordona a E. V. Klopova: *Člověk podle práce*, Moskva 1972, stať G. Glezerman: *Lenin i formirovanije socialističeskogo obraza žizni*, *Kommunist* 1974/1, stať V. I. Tolstycha *Obraz žizni kak socialno-filosofskoje ponjatije*, *Vopro-*

sy filosofii 1974/7, i některé z prací věnovaných zejména problémům socialistického člověka a jeho kultury, jako je práce E. V. Sokolova: *Kultura i ličnost*, Leningrad 1972, monografie E. S. Markarjanova *O genezise čelovečeskogo dejatel'nosti i kultury*, Jerevan 1973, práce M. S. Kahana: *Čelovečeskaja dejatel'nost'*, Moskva 1974, práce I. A. Arnoldova: *Socialističeskaja kultura i ličnost*, Moskva 1974, apod.

vědomí a života jako součást lidské kultury ve formě tzv. věčných nebo všelidských hodnot, které se utvářejí a rozvíjejí v každém vývojovém stupni přírodně historického procesu, a rozlišovat to, co je pouze historicky přechodné. Není proto náhodné, že v socialistické společnosti je náležitým úkolem tvořivé rozvíjení této teorie, a to ne jako teorie „o sobě“, ale jako teorie bezprostředně praktického významu, jednak v poznávání a přetváření materiálního života společnosti, jednak v ideologickém podchycení a podnícení tvořivosti a iniciativy pracujících mas.⁵

Marxisticko-leninská teorie společnosti se tak spoluúčastní na revolučním procesu, v němž dochází k likvidaci rozkladu mezi „všelidským“ ve vztazích mezi lidmi, v jejich kultuře, a historicky přechodným, vyvěrajícím z třídních zájmů, které jsou produktem soukromovlastnických, v soudobé kapitalistické společnosti kapitálových vztahů. Marxisticko-leninská teorie společnosti se tímto způsobem podílí také na praktické likvidaci rozkladu mezi teorií a praxí.

Teoretické řešení obsahových otázek životního způsobu socialistické společnosti je nezbytné nejen pro zabezpečení všeobecného vedení a řízení společnosti, je nezbytné také pro budování skutečně efektivních zprostředkujících mechanismů utváření socialistického životního způsobu, mechanismů, které působí v měřítku celé společnosti; takové teoretické řešení musí brát v úvahu jednotlivé etapy jejího vývoje a časových nerovnoměrností v proměnách jejího vědomí a v pohybu vědomí, úroveň její konkrétní sociální struktury s různými třídami, sociálními a také zájmovými skupinami, které se utvářejí právě v procesu budování socialistické společnosti. Právě v nich se často uplatňují a fungují hodnotové orientace vyrůstající ze socialismu cizího hodnotového systému.

Adekvátní zprostředkovávání dynamického obsahu života socialistické společnos-

ti lidem, kteří žijí svůj individuální život v podmínkách jednotlivých společenských tříd a sociálních skupin, příslušejí k různým generacím a povoláním, žijí v rozmanitých kolektivech, zpětně působí na jejich vědomí i praxi. Jejich vlastní porozumění novému obsahu života otevírá jejich „vnitřní“ lidskou aktivitu a tvořivost nezbytnou ke skutečné socialistické přeměně společnosti a k seberozvoji osvobozených individuí. Zároveň vědecká reflexe aktuálního vztahu vědomí a bytí socialistické společnosti umožňuje jejich vzájemnou konfrontaci a hlubší vyjádření stavu jejich socialistické kvality; je základem řešení vnitřních problémů socialistické společnosti a další projekce socialistického způsobu života.

Komplexní formulování problematiky socialistického životního způsobu staví tak celou řadu otázek, z nichž otázkou základní zůstává marxisticko-leninská analýza obsahu změn probíhajících v socialistické společnosti, změn v obsahu a formách života, které vyvolává a umožňuje revoluční přeměna výrobního způsobu. Jde tedy o analýzu konkrétního zprostředkování společenské determinanty životního způsobu společenskému a individuálnímu vědomí. Cílem je jeho socialistická přeměna. Lidské vědomí se tu vymaňuje z uzavřenosti starých obsahů a forem života, z uzavřenosti, která vznikla dávno předtím, než bylo vytvoření skutečné lidské společnosti historicky možné. Toto osvobozování, jehož nositelkou je dělnická třída, se týká i těch tříd, sociálních vrstev a jednotlivců, jejichž životní orientace byla založena na protisocialistické životní praxi a životně spjata s působením kapitálových vztahů. Právě životní praxe těchto tříd, sociálních skupin a jednotlivců byla však v třídně antagonistické společnosti „vzorem“, normou, základem právních vztahů, politiky a „životní filozofií“ celé společnosti. Opírala se o ni a dosud se o ni opírá buržoazní kultura, včetně teoretické reflexe postavení dělnické třídy ve společnosti, a ce-

⁵ Úkoly zkoumání a propagace socialistického životního způsobu jsou u sovětských badatelů v úzké souvislosti. Viz k tomu např. článek V. N. Jagodkina: *Razrabotka problem i propaganda socialističeskogo obraza žizni — važnejšaja zadača v uslovijach sovremennoj ideologičeskaj bor'by*. Sociologičeskije issledovanija 1975. Autor ukazuje, že „zkou-

mání problémů socialistického životního způsobu musí být těsně spjata s životem, reálnou skutečností, s praxí stranických, státních a společenských organizací“, přičemž „nejdůležitějším principem zkoumání a propagandy socialistického životního způsobu je uznání a ukázání vedoucí role dělnické třídy v jeho utváření a rozvíjení“ (s. 11–12).

lý systém výchovy v současné buržoazní společnosti.⁶

Прекопávání tohoto „dědictví“ je součástí zápasu, které socialistická společnost svádí právě o nové obsahy a formy života při utváření socialistického způsobu života, a to nejen v hranicích jednotlivých zemí a v rámci socialistického společenství, ale v mezinárodním měřítku, na půdě praxe, teorie, výchovy i umění.

Nové obsahy a formy života socialistické společnosti se nevytvářejí ani automaticky, ale nevznikají také jen z funkce společenských mechanismů. Naopak, samy společenské mechanismy vznikají z potřeb nových forem a obsahů života. Funkce těchto mechanismů jsou vyjádřením těchto potřeb a úroveň společenských mechanismů a efektivnost jejich fungování vyjadřují jak stupeň zespočtenštění socialistického života, tak míru jeho ovládnutí společností.

Literatura

- Arnoldov, A. I.: *Socialističeskaja kultura i ličnost*. Moskva 1974.
- Glezerman, G.: *Lenin i formirovanije socialističeskogo obraza žizni*. Kommunist, 1974, č. 1.
- Gordon, L. A., Klopov, E. V.: *Čelovek posle raboty*. Moskva, Nauka 1972.
- Goldthorpe, J. H., Lockwood D., Beckhofer F., Platt, J.: *The Affluent Worker in the Class Structure*. London - Cambridge, University Press 1969.
- Hoggart, R.: *The Uses of Literacy*. London, Chatto and Windus 1967.
- Jagodkin, V. N.: *Razrabotka problem i propaganda socialističeskogo obraza žizni — važnejšaja zadača v uslovijach sovremennoj ideologičeskoj bor'by*. Sociologičeskije issledovanija, 1975, č. 1.
- Kahan, M. S.: *Čelovečeskaja dejatel'nost'*. Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1974.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 30. Praha, SNPL 1955.
- Markarjan, E. S.: *O genezise čelovečeskoj dejatel'nosti i kultury*. Jerevan, Izdatel'stvo AN Armjanskosoj SSR 1973.
- Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844*. Praha, SNPL 1961.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ II*. Praha, Svoboda 1974.
- Marx, K., Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958.

Rabočij klass — glavnaja revoljucionnaja sila. Moskva, Politizdat 1973.

Směrnice hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR v letech 1976–1980. Návrh. Rudé právo, 21. 2. 1976.

Sokolov, E. V.: *Kultura i ličnost*. Leningrad, Nauka 1972.

Tolstych, V. I.: *Obraz žizni kak socialno-filosofskoje ponjatije*. Voprosy filosofii, 1974, č. 7.

Zpráva ÚV KSSS a další úkoly strany ve vnitřní a zahraniční politice (projev generálního tajemníka ÚV KSSS L. I. Brežněva). In: XXV. sjezd KSSS. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Гулакова М.: Ценностная система социалистического общества в преобразованиях жизни

Образ жизни социалистического общества уходит корнями в общественную практику, в которой складываются его ценностные основы. В программах коммунистических и рабочих партий образ жизни комплексно формулируется в период, когда в практике социализма явственно обнаруживается основа и структура нового образа жизни и его потребности революционного субъекта, рабочего класса. Это период вызревания социалистических производственных отношений и революционного развития производительных сил в процессе научно-технической революции.

В статье рассматриваются прежде всего следующие вопросы: 1) динамические изменения в положении рабочего класса, который из силы, воспроизводящей капиталистический общественный строй, становится силой революционным путем изменяющей этот строй и через самоизменение закладывающей основы бесклассового общества. В этом процессе рабочий класс осуществляет свою историческую миссию. В социалистическом обществе она неразрывно связана с участием рабочего класса в формировании социалистического образа жизни. 2) Диалектика материальных основ образа жизни и его ценностного выражения, которое в эпоху мирного сосуществования двух противоположных общественных систем становится активной моральной и политической силой и универсальным интегрирующим фактором мира, основанного на гуманистических принципах коммунистического общества. Для социалистического образа жизни характерна его перспективность, факт, что он предполагает все постепенно осуществляемые изменения. 3) Внутренняя диалектика комплексного содержания образа жизни и его конкретные исторические и классовые доминанты. Комплексность категории образа жизни не имеет ничего общего с механической многомерностью, а является органическим выражением причинных,

⁶ Tím je dána i logika diskuse o dělnické třídě, která se odehrává v kategoriích „deproletarizace“ a „zburžoaznění“ dělníků. Někteří buržoazní autoři (viz např. R. Hoggart, J. H. Goldthorpe, D. Lock-

wood a další) odhalují nepodloženost podobných tezí, žádný z nich však neodhaluje falešnost a neadekvátnost takto vedené diskuse, která nakládá s dělnickou třídou jako s ahistorickou kategorií.

исторически обусловленных опосредующих отношений и их обратных связей, общим источником которых является диалектика производительных сил и производственных отношений. Единство социалистического образа жизни и его ценностной основы разнообразно опосредуется и выражается в разных общественных классах и группах, которые образуют социалистическое общество.

Потребность в новых содержаниях и формах социалистической жизни поражает и соответствующие общественные механизмы. Их функции являются выражением объективных потребностей социалистического общества, а эффективность их функционирования выражает как степень обобществления жизни, так и меру овладения ими обществом.

Summary

Huláková M.: Value System of the Socialist Society in Life Changes

The way of life of the socialist society is deeply rooted in social practice in which its value basis is created. In the programmes of Communist and Workers' Parties the way of life is complexly formulated at a time when the basis and structure of a new way of life and its needs become intensively revealed in the practice of socialism by means of the increasing social activity of the revolutionary subject, the working class. It is a period of the maturation of socialist production relations and of the revolutionary development of productive forces in the process of scientific and technological revolution.

The article concentrates upon: 1) An analysis of the dynamic transformation in the position of the working class ceasing to be a force reproducing the capitalist social order and

becoming a force by which this order is changed in a revolutionary way and by whose self-transformation the foundations of a classless society are created. The working class realizes its historical role in this process. In the socialist society it is inseparably linked to the basic share of the working class in the formation of a socialist way of life. 2) Comprehension of the dialectics of the material basis of the way of life and its value expression which, in the epoch of a peaceful co-existence of two contradictory social systems, becomes an active moral and political force and universal integrating world factor based on humanistic principles of the communist society. The socialist way of life is characterized by its prospectiveness, the fact that it anticipates all gradually implemented changes. 3) Inner dialectics of the complex content of the way of life and its concrete historical and class dominants. The complexity of the way of life category has nothing in common with mechanic multidimensionality, but it is an organic expression of causal, historically conditioned and feedback relations which have a common source in the dialectics of productive forces and production relations. The unity of the socialist way of life and its value basis is mediated in a different way and it manifests itself in the individual social classes and groups forming the socialist society in a different way as well.

The needs of new contents and forms of the socialist way of life call into existence corresponding social mechanisms. Their functions are an expression of the objective needs of the socialist society and the effectiveness of their functioning expresses both the level of the socialization of life and the rate of its mastering by the society.

Utváření socialistického způsobu života a změny sociálně třídní struktury*

BLANKA FILIPCOVÁ
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Budování vyspělé socialistické společnosti znamená rozvíjení socialismu jako celistvého systému, který funguje na bázi sobě vlastních společensko-ekonomických zákonitostí. Všechny sféry společenského života, z nichž některé byly nejprve dotčeny socialistickými přeměnami jen zčásti a do značné míry fungovaly spontánně, tj. ve starých kolejích, podřizuje socialistická společnost postupně svým principům a normám.

Vzniká jednotný sociální organismus, v němž se rozvíjejí všechny stránky života ve vzájemné vazbě a do popředí se dostává otázka charakteru a významu jejich vzájemných souvislostí, způsobů propojení, optimálních proporcí a rozvojových temp.

Za těchto podmínek jsou dotvořeny předpoklady pro bezprostřední cílevědomé řízení základního vztahu socialistické společnosti, jenž vyplývá ze základního ekonomického zákona socialismu: rozvoje socialistického člověka, uspokojování jeho potřeb, utváření socialistického způsobu života na základě trvalého rozvoje socialistické ekonomiky. To ovšem vyžaduje — stejně tak jako je tomu po léta v ekonomické sféře — *abychom přistupovali i k životnímu způsobu jako ke komplexnímu, dynamickému systému.*¹

V různých fázích vývoje socialistické společnosti vystupují do popředí různé úkoly: nejprve uchopení politické moci dělnickou třídou, poté dovršení industrializace, kolektivizace zemědělství, nyní vybudování rozvinuté socialistické společnosti v organickém spojení předností socialismu s vymoženostmi vědeckotechnické revoluce. Každá tato etapa má svůj spe-

cifický vliv na utváření různých stránek nového způsobu života, úroveň a způsob uspokojování potřeb.

Avšak teprve v etapě budování vyspělé socialistické společnosti vstupují přeměny v celém způsobu života do okruhu těch klíčových problémů, s jejichž řešením je spjata dynamika její výstavby. Rozvinutý socialismus vyžaduje nejen rozvoj jednotlivých oblastí života, ale rozvoj založený na pochopení a řízení vzájemných vnitřně rozporných vazeb mezi nimi, neboť ony jsou klíčem k fungování společenského organismu.

Cílevědomé a komplexní formování socialistického způsobu života se stává aktuálním společenským úkolem. V tom je nový moment procesu, který se rozvíjí od prvních dnů socialistické revoluce.

I. Společnost a individuum v přeměnách lidského života

Již sama formulace „utváření socialistického způsobu života“ implikuje určité pojetí vztahu společnosti a individua v přeměnách lidského života. Naznačuje primární úlohu společenského zřízení i možnost ovlivňovat v podmínkách socialismu celý tento proces ve smyslu uskutečňování cílů, jež — založeny v logice vývoje společenského řádu — otevírají prostor pro rozvoj individua. Řečeno obrazně, jestliže „počátek přechodu od kapitalismu ke komunismu tvoří uchopení moci dělnickou třídou a změna vlastnických poměrů, pak jeho strategické dovršení je spojeno s vyvrcholením takových přeměn lidského života, které znamenají hlubokou transfor-

* Rozšířený referát ze VII. sovětsko-československého symposia *Přednosti socialismu a vědeckotechnická revoluce*.

¹ „... bezprostřední přechod ke komunismu vyžaduje další rozvoj socialismu, v jehož rámci vyvíjejí nezbytné materiální, duchovní a organi-

zační předpoklady takového přechodu, k nimž patří zejména upevnění důsledně vědeckých principů řízení rozvoje socialistické společnosti, její ekonomiky a všech ostatních sfér“ [Socialističeskoje 1975 : 46, 47].

maci lidské osobnosti“ [Filipcová - Filipec 1976 : 143].

Dešifrovat ovšem tento historický proces, v jehož základě leží Marxova myšlenka, že lidé přetvářejí svět, mění sami sebe, patří nejen k těm složitým otázkám, kde i mezi marxisty existuje celá řada nuancí, ale zároveň k otázkám, jejichž hlubší objasnění na základě analýzy dosavadního vývoje je nezbytné pro společenské řízení praktických přeměn života.

Často se hovoří o „současnosti“ procesu přeměny společnosti a člověka v socialismu; je však třeba zdůraznit, že ji nelze chápat mechanicky a zjednodušeně jako bezprostřední časovou současnost. Takové stanovisko obsahuje v sobě i popření kauzální priority změny společenských poměrů. Ovšem právě tato představa, simplificující složitost historického vývoje, je zdrojem nejruznějších dezinterpretací, jež jsou ve své podstatě variacemi dvou základních typů výpovědí, z nichž první, považující socialistický způsob života i socialistického člověka již za dosaženou skutečnost, může snadno přejít v druhou, jež konstatuje, že ačkoli se uskutečnila socialistická revoluce, nový socialistický způsob života a nový člověk není. Obě tvrzení jsou pouze důkazem hlubokého neporozumění pro problematiku reálné výstavby socialismu, kauzálních vztahů a zprostředkujících článků, jež vedou k dosahování dlouhodobých cílů, pro různý historický čas a tempo změny různých sociálních procesů, na něž mnohokrát upozorňoval v různých souvislostech Lenin:

„Kulturní úkol nemůže být vyřešen tak rychle jako úkoly politické a vojenské. Je třeba pochopit, že podmínky postupu vpřed jsou nyní jiné. V době zostřené krize je možno politicky zvítězit za několik týdnů. Ve válce se dá zvítězit za několik měsíců, ale na poli kultury se v takové lhůtě zvítězit nedá; podstata věci vyžaduje delší lhůty; a této delší lhůtě je třeba se přizpůsobit, rozpočítat svou práci a projevit největší houževnatost, vytrvalost a systematickosti [Lenin 1962 : 71].

Musíme vzít v úvahu několik skutečností:

a) *mezi změnou společensko-ekonomické formace* (jež sama představuje dlouhodobý

proces), *změnami způsobu života a člověka samého existuje kauzální vztah*;

b) *kauzální vztah znamená* ovšem vždy i určitou časovou distanci, časovou periodu, v níž „nová příčina“ musí rozvinout i odpovídající mechanismy, jež zprostředkovávají její působení a teprve postupně vyvolávají určité důsledky; jde tedy o proces diachronní, a nikoli synchronní;

c) samozřejmě existuje i „*zpětná vazba*“; každý dosažený stupeň žádoucích přeměn v podmínkách života, způsobu života tříd, skupin a vrstev i individua se stává aktivním činitelem upevňování a rozvoje socialistické společnosti;

d) tento zpětný proces nemá ovšem jednoznačnou podobu; nové podmínky života mohou, zejména krátkodobě, vyvolávat nejen pozitivní změny, ale uvolňovat přechodně prostor i pro nežádoucí chování a jednání.

Proto také skutečné změny ve způsobu života, utváření nového člověka, jež se dnes odehrávají v socialistických zemích nelze zachytit pouhými sociologickými sondami zaměřenými na výzkum chování. *Je třeba zkoumat celý řetězec kauzálních vztahů mezi změnami společenského řádu, podmínek života, způsobu života a konečností individua samého.* Vynechání kteréhokoli článku znemožňuje adekvátně pochopit a řídit celý tento proces v jeho komplexnosti.

V socialistické společnosti je rozvoj člověka hlavním společenským cílem, ekonomický rozvoj pak hlavním nástrojem jeho uskutečnění. Dosažené socialistické přeměny člověka jsou zpětně podstatnou pákou ekonomického rozvoje, nahrazující kapitalistický mechanismus ekonomického přinucení. Je zřejmé, že se jedná o dialektický vztah, v němž i akcent na prostředek a cíl se v různých fázích výstavby mění a jehož ovládnutí patří k nejsložitějším otázkám řízení socialistické společnosti a tvorby nového života.

Jde totiž o to optimálně využít dosaženého stupně bohatství pro další socialistické přeměny v životě lidí a zároveň zpětně je učinit novým stimulem ekonomického rozvoje. Vztah mezi oběma sférami — při jejich zásadní jednotě — je ovšem vnitřně rozporný; rozvojová kritéria a od nich odvozené cíle nejsou totožné, respektive

z hlediska vzdálené budoucnosti se stále více sblíží, zatímco v současnosti a v blízké budoucnosti mezi nimi existuje řada rozporů a napětí. Ani výsledky dosažené v jedné sféře nevedou automaticky k rozvoji sféry druhé, ale je třeba rozvinout sérii „zprostředkujících mechanismů“.²

Vývoj socialistické společnosti představuje tak nový, od kapitalismu odlišný typ růstu, kde za odlišných historicko-sociálních podmínek jsou specifickými prostředky uskutečňovány socialismu vlastní cíle.

Výsledky, jež doposud přinesl nový způsob utváření života, odvozený z nových společenských a výrobních poměrů v naší zemi, jsou ve svém úhrnu pozoruhodné. Stručná charakteristika musí vzít v úvahu tři základní momenty: v relaci k některým kapitalistickým zemím dokázala naše společnost na nižším stupni rozvoje výrobních sil, zajistit rychlejší a stabilní tempa ekonomického růstu a zároveň založit radikální změny v podmínkách a částečně i ve způsobu života, jež jsou — to je třeba zdůraznit — mimořádně investičně náročné. Vzájemné vztahy těchto tří momentů naznačují, že změny, jimiž způsob života v socialistické společnosti prochází, působí ve svém úhrnu jako stimul ekonomického rozvoje.³

Zároveň však v dosavadním procesu vznikají rozporné tendence s důsledky až protichůdnými, v jejichž zvládnutí je klíč k dalšímu rozvoji společnosti a jedince. Vznikají jako součást nezbytnosti postupného naplňování socialistických cílů v řadě dílčích, zprostředkujících etap, neboť socialistické země přejímají z minulosti především takové výrobní síly, jež jsou — více nebo méně — nedostačující pro jejich bezprostřední a plné uskutečnění.

Změna výrobních a ostatních společenských poměrů, jež je podstatou i historickým počátkem socialistické revoluce, otevírá prostor pro radikální změny v sociálně ekonomické stránce výroby, v sociálně třídní struktuře a v mimovýrobní sféře života společnosti. Jejich společným jme-

novatelem je *postupné vytváření předpokladů pro rozvoj individua*, a to nejprve cestou sblížování podmínek života společenských tříd, vrstev a skupin. Realizují se však na bázi takového stupně rozvinutosti výrobních sil, kdy nebyla dosud překonána stará dělba práce ve své podstatě, těžiště technického vybavení výroby se posunuje z dílčí ke komplexní mechanizaci s pouhými prvními stupni automatizace výrobních procesů, *kdy dosud nepřevládá všeobecný rozvoj člověka ve funkci pracovní síly*, ale pouhá její rozšířená reprodukce. Technicko-ekonomické parametry výroby udržují a budou i v blízké budoucnosti vyžadovat diferenciaci v obsahu práce, v kvalifikačních a vzdělanostních předpokladech pro její výkon a konečně i odpovídající diferenciaci příjmovou. Jinak řečeno, výrobní síly u nás jsou schopny vyprodukovat takové bohatství, jež v podmínkách socialistických výrobních vztahů umožňuje již dnes vytvářet některé předpoklady pro rozvoj individua; zároveň však jsou na tak nízké úrovni, že doposud neumožňují všestranný rozvoj pracovní síly. Jsou tedy z hlediska uvedeného cíle současně nástrojem i bariérou jeho uskutečňování; čím dokonalejší jsou předpoklady pro rozvoj individua v některých sférách života, tím výrazněji vystupuje stávající stupeň rozvoje výrobních sil jako bariéra osvojení a úplného rozšíření nových podmínek života, tím naléhavěji se rýsuje nezbytnost urychlit rozvoj výrobních sil.

Tento dvojí proud změn, vzájemně se prolínajících a podmiňujících, se stýká v životě každého člověka.

II. Sociálně třídní struktura socialistické společnosti a proces sblížování podmínek života

Dosud nejhlubší proměny v životě lidí jsou zprostředkovány přeměnami sociálně třídní struktury. Odstraňování tříd, postupné překonávání sociálních nerovností, jež jsou přímým či zprostředkovaným dů-

² „... v analýze celistvého objektu je nejen oprávněná, ale přímo nezbytná vzájemnost dvou přístupů: jeho zkoumání v jednotě fungování a rozvoje ...“ [Socialistické slovník 1975 : 58].

³ Jak ukazuje porovnání výše národního důchodu na 1 ekonomicky aktivního v USA a CSSR, rozdíl ve stupni ekonomické rozvinutosti se výrazně

zmenšuje; v r. 1960 je vyjádřen relací 1:3, v roce 1970 1:2,3 [Jarosiński, W. 1974]. Tento obraz je možno dokreslit propočty J. Fourastiého pro rok 1950, z nichž vyplývá, že Československo si přineslo „do vínku“ zhruba šestkrát nižší národní důchod na 1 obyvatele, než měly ve stejné době USA [Fourastié, J. 1962 : 117].

sledkem třídního panství, vede ke sblížení podmínek života a změně sociálně třídní diferenciaci ve způsobu života. Dynamika těchto procesů je však různá; aktivnímu osvojení nových podmínek a jejich „dotvoření“ v nový způsob života stojí v cestě nejen ještě nedostatečně rozvinuté výrobní síly, ale i návyky projevující se v jednání a myšlení lidí, v hodnotových orientacích a potřebách, v postojech, jež odpovídají jejich dřívější sociálně třídní příslušnosti.

První fáze změn v sociálně třídní struktuře je spojena s likvidací soukromého vlastnictví. Tím byly vytvořeny první nezbytné předpoklady pro sblížení společenských tříd i jejich způsobu života, neboť všechny společenské třídy a vrstvy zakládají (přímo či zprostředkovaně) svůj život na výsledcích své vlastní práce. Ve srovnání s kapitalismem jsou diferenciační dráhy životního způsobu v socialismu založeny především na různých formách vlastnictví, dělbě práce a odměňování podle množství a kvality vykonané práce.

Změny ve vědomí a jednání lidí, probíhající však relativně autonomně a většinou pomaleji (a značně diferencovaněji) než změny v objektivním sociálně třídním postavení, zprostředkovávají vliv v mnoha ohledech již překonané minulosti na současnost.

Nejčastěji se objevujícím pozůstatkem soukromovlastnické „prehistorie“ je snaha najít v nových podmínkách formy a způsobu jak se na úkor druhých (společnosti, podniku, spoluobčanů), nezávisle na vlastním výkonu obohatit, tedy jak upřednostnit svůj individuální, individualistický a krátkodobě pojatý zájem před zájmem společenským, který není ničím jiným než dlouhodobým zájmem všech. Individualismus, vypěstovaný buržoazní společností do krajní podoby, nachází ještě dlouho poté, kdy jsou podřaty jeho třídní základy, prostor pro uplatnění.

Tyto průvodní jevy, byť mohou v určité fázi nabýt na závažnosti, nesmí však zastřít vpravdě dějinný obrat ve způsobu života: v naší společnosti není objektivně možné budovat život na vykořisťování druhých, peníze již nemají funkci kapitálu; tyto skutečnosti působí i na promě-

ny hodnot, jež jsou významným katalyzátorem změn v jednání.

Revoluční akt odstranění vykořisťovatelských poměrů, převedení malovýroby na společenskou výrobní formu a přeměna nevládníků na spoluvlastníky výrobních prostředků nemohou ještě samy o sobě odstranit hluboké sociální rozdíly v postavení jednotlivých tříd a vrstev, jež jsou důsledkem staletí trvajících třídního panství. K jejich postupnému překonávání je třeba permanentního rozvoje výrobních sil za důsledného uplatňování leninské zásady demokratického centralismu při správě výrobních prostředků prostřednictvím státu a za kombinace přímé a nepřímé účasti pracujících na řízení společnosti. *Společenské ovládnutí zdrojů života se stává aktivním nástrojem cílevědomého formování socialistického životního způsobu*, jež je spojeno s nezbytností koncentrovat v určitém momentě zdroje do té či oné sféry, a to způsobem, který jednak nemusí být vždy (alespoň krátkodobě) ekonomicky nejefektivnější, jednak se vůbec nedá měřit pouze kritérii ekonomické efektivity.

Změny spojené s tímto procesem vedou postupně k vytváření sociálně značně homogenní společnosti, sice nikoli stejných, ale stále méně třídně diferencovaných, a tedy zákonitě se sblížujících podmínek života pro všechny a spolu s tím i pro individuální rozvoj každého.

Nejprve několik skutečností charakterizujících stav, jehož jsme dosáhli. Sblížování podmínek života probíhá po mnoha liniích, nejvýrazněji však zatím v linii dělnická třída — rolnictvo a české země — Slovensko. V důsledku radikální změny výrobního způsobu se mění především povaha práce v zemědělství; přechází se od univerzálního typu výrobce k dělbě práce, specializaci, mechanizaci, jež zasahuje dnes 30–40 % pracovníků a v souvislosti s třetí etapou kolektivizace, tj. vytvářením velkých zemědělských komplexů, v nichž zemědělská produkce nabývá podoby průmyslové velkovýroby — etapou, v níž se právě nalézáme — brzy absolutně převládne.

Změnil se pracovní režim, jenž se s určitými modifikacemi blíží průmyslovému; roční pracovní doba v zemědělství je dnes pouze o 8–12 % vyšší než v průmyslu;

Tabulka 1. Vzdělání dělnické třídy (v r. 1970) a rolníků (v r. 1973) v ČSSR

Vzdělání	Dělnická třída	Družstevní rolníci	Zemědělská dělníci
Neukončené základní a základní	48	72	68
Základní s vyučením	44	16	24
Vyšší vzdělání než základní s vyučením	8	12	8

pracovní a mimopracovní doba jsou od sebe odděleny, existují dovolené.

Příjmové postavení charakterizuje fakt, že v r. 1973 družstevní rolníci dosáhli v relaci k ostatní ekonomicky aktivní populaci nejvyššího čistého příjmu na hlavu.⁴

Ve vzdělanostní struktuře, byť i ta se mění, přetrvávají výrazné rozdíly zejména v množství vyučených (viz tab. 1).

Celý systém sociálních jistot (důchody, nemocenské pojištění, péče o matku a dítě) platí dnes pro družstevní rolníky ve stejném rozsahu jako pro ostatní pracující, vyrovnává se životní úroveň, v důsledku nového společensko-ekonomického postavení této třídy se mění i vnitrorodinné vztahy.

Procesu sblížení napomáhá i typ osídlení. V naší zemi neexistuje čistě zemědělská lokalita; ani v nejmenších obcích nepřesahuje počet zemědělců 50 % obyvatel. Značná část dělnické třídy žije na venkově (v r. 1970 v ČSR 38 % a v SSR 60 %). V procesu sblížení tříd — zejména právě co do způsobu života — hraje svoji úlohu i sociální heterogenita rodin; ve výsledcích Mikrocensu 1967 se objevilo pouze 0,7 % čistě zemědělských rodin.

Celý tento proces ve svém úhrnu zna-

mená, že co do podmínek života se družstevní rolníci přibližují dělnické třídě, a to na bázi uskutečňování cílů formulovaných a prosazovaných trvale stranou a dělnickou třídou.

Podobně mizí rozdíly mezi českými zeměmi a Slovenskem. Rozhodujícím nástrojem v tomto směru je především industrializace Slovenska, jež probíhá ve srovnání s kapitalismem netradičním způsobem. Díky cílevědomé politice vyrovnávání a jí odpovídajícímu rozdělování zdrojů se všechny oblasti života dynamizují spíše více či méně souběžně než v časové následnosti. Propočty F. Charvát [Charvát 1975] ukazují, že počátkem padesátých let byl v českých zemích dvojnásobně vyšší stupeň industrializace než na Slovensku, zatímco počátkem sedmdesátých let se tato relace změnila na 1,2 : 1.

Obyvatelstvo Slovenska představuje 30 procent celkové populace ČSSR; v l. 1950 až 1970 se tam investice do školství, kultury a osvěty pohybovaly okolo 40 %, do zdravotnictví a sociální péče okolo 38 %, do bytového hospodářství v rozmezí 35–40 %. Zmenšení rozdílů naznačuje i vývoj relace některých ukazatelů (viz tab. 2). Ať vezmeme ukazatele z oblastí zdraví, škol-

Tabulka 2. Některé ukazatele zmenšení rozdílu mezi ČSR a SSR

Ukazatele	ČSR : SSR 1948	ČSR : SSR 1974
Počet lékařů na 1000 obyvatel	1 : 0,62	1 : 0,96
Počet studentů odborných a vysokých škol na 1000 obyvatel	1 : 0,50	1 : 1,32
Návštěvnice divadel na 1000 obyvatel	1 : 0,22	1 : 0,53

Pramen: Statistická ročenka 1974.

⁴ Čisté příjmy na hlavu v Kčs v r. 1973:
celkem 14 114
dělníků 13 587

zaměstnanců 15 130
družstevních rolníků 16 559
Pramen: Mikrocensus 1973.

ství či kultury, či ukazatele individuální spotřeby a bytového standardu, je zřetelné, že díky rychlejšímu vývojovému tempu na Slovensku se ve všech oblastech života projevuje výrazný trend k vyrovnávání českých zemí a Slovenska; v některých oblastech již tohoto stavu bylo dosaženo.

Ve sblížování podmínek života dosáhla naše společnost ve srovnání s kapitalismem již dnes mimořádných úspěchů; právě zde se výrazně rysuje nová a od kapitalismu odlišná trajektorie života. Přináší s sebou ovšem řadu rozporně působících jevů.

a) Znamená především, že v určité dějinné periodě dochází k vyrovnávání historicky vzniklých rozdílů; jedna — a to méně rozvinutá — strana rozdílů se nutně vyvíjí s větší dynamikou než druhá, jinak by vyrovnání nebylo možné. Jestliže z dlouhodobého hlediska se dosahuje žádoucího výsledku, pak krátkodobě to znamená, že spolu žijí generace s rozdílnou vzestupnou dynamikou. V jejich způsobu života se tato skutečnost promítá především jako vztah mezi aktuálními potřebami a předpoklady jejich uspokojení a rozvoje: možno říci, že po určitou dobu se u skupiny s rozvinutějšími potřebami možnosti jejich uspokojování a dalšího rozvoje zlepšují relativně pomaleji, zatímco u skupin s méně rozvinutými potřebami relativně rychleji.

V principu je to jediná reálná cesta obecné kultivace a rozvoje lidských potřeb, byť může přechodně vyvolávat určité konfliktní situace a posilovat ve vědomí jednostranně pojaté, úzce skupinové zájmy. Představuje nezbytný krok na cestě ke komunismu. Komunistická zásada „každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb“ předpokládá totiž nejen ohromný rozvoj produktivních sil, radikální přeměny v obsahu práce, ale právě v určité míře i obecnou kultivaci úrovně lidských potřeb. Vyžaduje ovšem neustálou

citlivou a o důkladnou analýzu opřenou reflexi a praktická opatření, jež celý tento proces udržují v žádoucích proporcích.

b) Růst životní úrovně a změny ve způsobu života nejsou tedy zdaleka vázány jen na individuální pracovní výkon, ale velice silně souvisejí také s uvedenými vyrovnávacími procesy, s koncentrací společenských zdrojů do určitých oblastí života, určitých sociálních tříd a skupin a samozřejmě i s rozvojem společenské spotřeby. Tím může být oslabeno vědomí souvislosti mezi vlastním výkonem a dynamikou individuálního života; neboli společensky zprostředkovaný růst životní úrovně a celkové úrovně života může oslabit individuální motivaci k výkonu. Proto společnost musí cílevědomě a soustavně hledat mechanismy, jež by zpětně vědomí těchto souvislostí posilovaly a měnily je v pracovní stimulaci.

c) Dosavadní zkušenosti naznačují mimořádnou složitost řízení procesu překonávání třídních rozdílů tak, aby současně byly upevňovány funkce, tzn. existující dělby práce a socialistickým principům odměňování odpovídající difference, jež plní nezastupitelnou roli pracovního stimulu a jsou významným faktorem ekonomického růstu a jeho dynamizace.⁵

Spolu s homogenizačními procesy působí totiž v naší společnosti dále některé podstatné difference, jež jsou výrazem dosud jen částečně překonané společenské dělby práce. Jejich jádrem jsou difference v obsahu práce a s nimi spojená rozrůzněnost v kvalifikační a vzdělanostní úrovni.

Není pochyb o tom, že i v tomto směru bylo dosaženo určitého pokroku — roste kvalifikace dělníků i družstevních rolníků,⁶ změnilo se složení inteligence, v níž dnes převládá inteligence technická, která plní úlohu významného zprostředkujícího článku mezi dělnickou třídou, družstevním rolnictvem a inteligencí.⁷

⁵ S jistou obdobou lze říci, že tak jako odumírání státu je možné jen cestou upevňování a rozvíjení funkcí socialistického státu, tak i překonávání třídních rozdílů předpokládá současně v určité fázi upevňování diferenciačních procesů vlastních socialistické společnosti.

⁷ Odborníci technických oborů (včetně zemědělských) představovali v r. 1953 35,7 % a v r. 1973 52,1 % z celkového počtu vysokoškolsky vzdělaných osob. Pramen: *Setření odborníků 1953, 1973*.

⁶ Podíl vyučených v dělnických profesích:

CSR	muži	ženy
věková kategorie 20—24	70,1	46,8
věková kategorie nad 60	30,5	8,2
SSR		
věková kategorie 20—24	70,3	44,9
věková kategorie nad 60	17,6	6,4

Pramen: *Sčítání 1970*.

Tabulka 3. Typické činnosti volného času u různých sociálních skupin*)

Typické činnosti**)	Nekvalifikovaní dělníci	Kvalifikovaní dělníci	Nižší zaměstnanci	Vyšší zaměstnanci	Inteligence	Ženy v domácnosti	Důchodci
Sledování televize	—	+	—	—	—	+	+
Návštěva kina	—	+	—	—	+	—	—
Vycházky — turistika	—	+	—	—	—	+	—
Sportovní diváctví	—	+	+	+	+	—	—
Tanec — společenská zábava	—	+	+	—	—	—	—
Návštěva restaurací a vináren	—	+	—	—	—	—	—
Společenské hry	—	+	—	+	—	—	—
Návštěva divadla	—	—	+	+	+	—	—
Poslech hudby z desek	—	—	—	—	+	—	—
Práce ve společenských a zájmových organizacích	—	—	+	—	—	—	—
Četba krásné literatury	—	—	—	+	+	+	+
Návštěvy přednášek	—	—	—	+	+	—	—
Věnování se rodině	—	—	—	+	—	+	+
Výlety autem	—	—	—	—	+	—	—
Koncerty	—	—	—	—	—	—	—
Zahrádkaření	—	—	—	—	—	+	—
Ženské ruční práce	—	—	—	—	—	+	—

*) Pramen: Filipcová, B. a kol.: *Volný čas Ostrava 1968* (ÚFS ČSAV). Jako typické činnosti byly označeny takové, jimž se podle subjektivní výpovědi respondent věnuje často (či velmi často) a rád (či velmi rád) a jimiž podle údajů

časového snímku tráví nadprůměrné množství volného času (v relaci k průměru zkoumaného vzorku).

**) ano = +, ne = —

Nicméně proces překonávání rozdílů mezi prací duševní a fyzickou patří k nejdlohodobějším a nejsložitějším; jeho dovršení představuje závěrečnou fázi v překonávání třídních rozdílů.

S určitou dávkou přibližnosti můžeme říci, že celý homogenizační proces se dosud rozvíjel na bázi kvalitativně nových výrobních a společenských poměrů a kvantitativního růstu výrobních sil. Teprve ve spojení s kvalitativními změnami výrobních sil — to znamená plným rozvojem vědeckotechnické revoluce a s ním spojenými nároky na rozvoj pracovní síly — se dovrší zrušení staré dělby práce, vytvoří se podmínky pro všestranný rozvoj člověka.

Zde se ovšem dotýkáme nehlubinnějších dějinných procesů; dělba práce se rodila a vyvíjela celá tisíciletí. Její plné překonání předpokládá, řečeno s Leninem,

„gigantický rozvoj výrobních sil“, tedy dlouhodobý proces.

III. Změny ve způsobu života

Sbližování v podmínkách života ovlivňuje i sbližování různých stránek životního způsobu. *Vyrovnaným životním podmínkám se přizpůsobuje poměrně rychle materiální kultura tříd a skupin*, projevující se ve vybavenosti domácností, struktuře rodinných výdajů, struktuře výživy.⁸

Nové společensky zprostředkované možnosti lepšího uspokojování potřeb, jež se otevírají změnou životních podmínek, se totiž setkávají, pokud jde o primární, biologicky zakotvené potřeby, se silnou individuální motivací a vstřícnou aktivitou individua.

Daleko složitější je proces v oblasti volného času a jeho trávení, participace na

⁸ Index vybavení domácností dělníků, zaměstnanců a zemědělců v porovnání let 1967–1973 (dělnické domácnosti = 100)
Pramen: *Výzkumy vybavenosti domácností*. Výzkumný ústav obchodu 1973.

předmět	1967			1973		
	děl-níci	za-měst.	země-dělci	děl-níci	za-měst.	země-dělci
chladnička	100	144	88	100	110	97
pračka	100	90	99	100	101	104
automobil	100	207	96	100	177	127
vysavač	100	155	59	100	125	84

kulturních aktivitách, kulturního vkusu, kde přetrvávají a zřejmě ještě dlouho budou přetrvávat značné, a to nejen mezitřídní, ale i vnitrotřídní rozdíly, byť i zde dochází k určitým posunům. Jak ukázal například výzkum ostravské populace z r. 1968 a dokumentuje tabulka 3, existují například značné rozdíly jak v počtu, tak druhu činností, jež jsou typické pro volný čas jednotlivých společenských tříd a skupin.

Vyrovňavající se podmínky v oblasti výstavby kulturních zařízení, finanční dostupnosti, zhruba stejného pracovního režimu pro veškerou ekonomicky aktivní populaci jsou konfrontovány s nepřekonanými dosud důsledky dělby práce projevujícími se v diferenciaci obsahu práce a vzdělání. *Pro další kultivaci a rozvoj „vyšších“, sekundárních potřeb je důležité nejen měnit podmínky života, ale i vytvářet, a to na úrovni společnosti – mechanismy, jež by individuům motivovaly,* jež by zprostředkovaly osvojení si těchto, společenským vývojem vytvořených, biologicky nezakotvených potřeb. Nejúčinnější – protože člověku vlastní – formou jejich utváření i rozšiřování je rozvíjení aktivit, a to takových, jež navazují na současné potřeby a zájmy, je zároveň pozdvihují na vyšší úroveň.

Zlepšené podmínky nepozměňují okamžitě, tím méně pak automaticky strukturu potřeb. Sledujeme-li ji optikou činností, jimž se lidé ve volném čase věnují, můžeme říci, že skutečně radikální inovaci představuje televize, jíž naši občané věnují průměrně okolo 12 hodin týdně (denně tráví večer před obrazovkou asi 60–80 % obyvatel). Vedle televize nejrozšířenější formou styku s kulturními hodnotami je četba (jak ukazují výzkumy, v ČSR je zhruba 60 % čtenářů a 40 % nečtenářů) a poslech reprodukováné hudby. Jestliže více než polovina populace participuje na „kultuře domácí“, pak méně než polovina se vydává na cestu za kulturou mimo domov.⁹

Tyto kvantitativní údaje se například neliší příliš od výsledků některých výzkumů francouzských. Ovšem komparace na úrovni kvantitativních indikátorů sítě kul-

turních zařízení a objemu kulturní produkce či návštěvnosti kulturních zařízení (kde difference zejména v oblasti zařízení svědčí v náš prospěch), neříká nic o proměnách, jež jsou právě pro tuto naši vývojovou fázi nejtypičtější: důsledky demokratizace a dekomercializace kultury se totiž projevují daleko více v rovině obsahové, v obsahu, úrovni vytvářených, šířených a akceptovaných kulturních hodnot, v proměnách kulturního vkusu populace. Výzkumy úrovně kulturního vkusu ukazují, že lidé u nás ve značné míře čtou, poslouchají a sledují díla solidní populární úrovně, s občasnou inklinací spíše k vyšším než nižším kulturním hodnotám, což je nesporně výsledek trvalého boje proti braku a cílevědomé kulturní politiky. Dichotomie tzv. „kultury masové a elitní“ vůbec neodpovídá skutečnému kulturnímu vkusu a jeho rozložení, jež je daleko členitější a nemá charakter vyhraněných pólů.

V poválečném vývoji můžeme zhruba rozlišit dvě základní periody výrazné ovlivňující kulturní vývoj a život ve volném čase: Nejprve jsou to padesátá léta s dozívající atmosférou let 1945–1948 a s hodnotami, které byly v tomto období probíjovávány. Kulturní politika státu byla vedena výraznou snahou umožnit přístup ke kulturním hodnotám co nejširším vrstvám obyvatelstva. Je to období, ve kterém měla vysokou prestiž společenská angažovanost, využívání volného času bylo více než dnes spjato s novými a – zejména pro určité vrstvy – velice přitažlivými formami kolektivního života, v nichž aktivity společenských organizací hrála rozhodující roli. Zkulturnění života v tomto období je dokumentováno ohromným vzrůstem návštěvnosti kin, divadel, výstav, přednášek, a to jak v českých zemích, tak i na Slovensku.

Šedesátá léta představují určitou změnu. Současně s růstem volného času dochází k poklesu řady aktivit (sebevzdělání, účasti na veřejném životě, návštěvy kulturních zařízení), k mimořádně rychlému rozšíření vlivu televize (jíž dnes se věnuje téměř 1/4 veškerého volného času) a k silné orientaci na aktivity umožňující

⁹ Podle výzkumu volného času Ostrava 1968 navštěvuje pravidelně kina 45 % občanů, divadla 37 %, koncerty 17 %.

„návrat“ k přírodě (zahrádkaření, chataření, turistika a autoturistika, dovolená a dnes i víkend mimo bydliště).

Všechny tyto změny jsou v úzké souvislosti se skutečností, že právě v tomto období začíná trvale stoupat životní úroveň a zkracovat se pracovní doba. Aktivita zaměřená na zvyšování životní úrovně profilují i využívání mimopracovní doby. Dosažená životní úroveň si nárokuje více času k tomu, aby byla realizována, a naopak volný čas vyvolává nové materiální potřeby a vytváří spotřební tlaky. Je to období, kdy právě trvalý růst životní úrovně a volného času uvolňuje a stimuluje především masovou orientaci na materiální stránky potřeb, a to jak primárních, tak sekundárních, *aby teprve na této nové, rozšířené materiální bázi*¹⁰ vznikly předpoklady pro masový rozvoj aktivit samých.

Nejsložitější, nejzprostředkovanější je vazba mezi procesem překonávání třídních rozdílů, sbližování podmínek života a utvářením nových, socialistickým principům odpovídajících vztahů: vztahu k práci, k účasti na řízení, vztahů mezi lidmi v pracovních a rodinných kolektivech, tedy osvojením si základních společenských potřeb. Zde existuje široce rozrůzněná škála postojů a jednání — od účasti v brigádách socialistické práce, zlepšovatelském hnutí po jednání podle známého hesla „kdo nekrade, okrádá svoji rodinu“, od účasti na řízení společenských procesů po výraznou orientaci na soukromí a neangažovaný život ve volném čase.

Ovšem právě *osvojení si těchto společenských potřeb představuje v dnešní fázi hlavní článek dalšího společenského i individuálního rozvoje, hlavní článek dynamizace životního způsobu.*

Sebevětší úspěchy v transformaci individuálních potřeb, nebudou-li propojeny s osvojováním těchto nosných společenských potřeb, nepřinesou žádoucí výsledky, to je rozvoj člověka. Nemohou ho totiž samy o sobě vymanit z úzkého sevření individuálních zájmů, jež, nejsou-li uspokojovány přes společnost (tj. přes aktivní, pozitivní činnorodou společenskou práci a angažovanou účast na životě společnosti),

degenerují v obyčejný, více či méně kultivovaný individualismus. Každá individuální potřeba pojatá jako individualistický zájem, syčená na úkor společnosti či proti ní, musí degenerovat, vede k devalvaci všech hodnot, ztrátě kritérií, deformaci vztahů nejen ke společnosti, ale také k ostatním lidem. Cíl, který je sledován, je pro maloměšťáka zároveň nedosažitelný pro nepřiměřenost cesty, již je uskutečňován.

Tak jako v objektivní realitě se dovršuje zespolečenštění reprodukce a tvorby lidského života, tak také jediné tehdy, jestliže individuum subjektivně toto zprostředkování reflektuje a aktivně je ovládne, může vytvářet svůj vlastní život v soulasu se svými skutečnými zájmy.

Rozhodující společenskou silou v prosazení této orientace může být z hlediska svého minulého i současného postavení a historického poslání jediné dělnická třída.

Dělnická třída je s potřebami socialistické společnosti nejúžeji spjata, neboť v nich nalézá skutečné podmínky své vlastní emancipace.

Zejména v řadách dělnické třídy se rodí a systematicky rozvíjí nový typ společenské činnosti, zaměřený cílevědomě k přetváření podmínek života, ke každodennímu tvořivému úsilí o překonávání daného stavu ve směru uskutečňování žádoucích cílů. Především zde se rodí i nové vzory jednání, založeného na socialistické morálce, v němž objektivní proces sbližování individuálního a společenského zájmu nachází svůj výraz v uvědomělem tvůrčím činu.

*

Nový životní způsob není ani automatickým, ani okamžitým „produktem“ socialistické revoluce; jak ve smyslu obsahu, tak ve smyslu sociálního rozprostranění jde o rozporuplný, čím dál tím více cílevědomý a dlouhodobý proces jeho utváření.

Radikální přeměny se uskutečňují nejprve v nových společenských, a to výrobních, sociálně třídních, politických a ideologických vztazích, jež utvářejí základní strukturu nového života, která se s jejich

¹⁰ Pro mechanismus přeměn potřeb je důležité, že i potřeby sekundární mají svoji materiální, věcnou

stránku, jež není sice dominantní, ale je předpokladem jejich rozvoje.

postupným rozvojem dále upevňuje. V ni se přeměňují, rozvíjejí a fungují jednotlivé komponenty, jejichž vnitřní dynamika je vázána především na rozvoj výrobních sil socialistické společnosti, na vyzrání socialistických poměrů a přeměny ve sféře vědomí.

V této vzájemně se ovlivňující dynamice krystalizují krok za krokem specifické rysy, stránky či vlastnosti socialistického životního způsobu jako nové kvality:

1. *Třídně diferencované životní styly se postupně sblíží a mění se v životní způsob jednotný v některých základních nejobecnějších rysech a individualizovaný ve vztahu k osobnosti*, a to tím výrazněji, čím více je překonávána třídní struktura společnosti. Utváření socialistického životního způsobu je tedy dialekticky rozporným procesem, v němž přes sblížování podmínek života a jednotlivých jeho stránek – nabudou ve srovnání s třídní diferenciací – postupně převahy rysy sjednocování a individualizace.

2. S rozvojem socialismu bude postupně převládat i sblížování mezi jednotlivými socialistickými zeměmi; *způsob života bude plnit stále zjevněji důležitou integrační úlohu v rámci celého socialistického společenského systému a nabývat internacionálního charakteru při současném využití kulturního bohatství jednotlivých národů*.

3. Spojení vymožeností socialistické revoluce s rozvojem revoluce vědeckotechnické vytváří předpoklady pro nový stupeň účasti mas na tvorbě dějinného procesu jak v rovině ekonomické, tak politické a kulturní, pro základní proměny práce i ostatních lidských činností ve smyslu posilování a rozvoje tvůrčích prvků a vtiskuje tak člověku a celému způsobu jeho života *rysy aktivní tvořivosti*.

4. V těchto souvislostech se rozevírá i možnost, kterou Marx charakterizoval jako přeměnu potřeb lidí v lidské potřeby; to znamená jak zlidštění potřeb samých, tak i cest a způsobů jejich uspokojování a utváření. *Socialistický způsob života je spojen s utvářením podmínek pro všestranný rozvoj lidských činností, lidských smyslů a vlastností, pro formování všestranně rozvinutého člověka*.

5. Socialistický způsob života je spojen s překonáváním nástrojních vztahů mezi

lidmi a *utvářením vztahů vzájemné spolupráce*, jež v komunistické společnosti přerostou do takových vztahů, v nichž všestranný rozvoj každého jednotlivce je podmínkou všestranného rozvoje všech; v tomto procesu vznikají objektivní předpoklady pro *nový typ kolektivismu*, založený na společných základních zájmech všech členů společnosti.

6. Charakteristickým rysem socialistického životního způsobu je dále jeho *vědomé a smysluplné utváření orientované vědeckým světovým názorem, socialistickými hodnotami a normami*, jež z celospolečenské úrovně proniká postupně do života všech společenských tříd, vrstev a jednotlivců.

Uvedené charakteristiky mají podobu dlouhodobých cílů, jež se uskutečňují postupně, ve vzájemném dialektickém vztahu s různou dynamikou, přes řady zprostředkujících článků a etap.

I zde plně platí dialektika výstavby rozvinuté socialistické společnosti: čím větší jsou dosažené výsledky, tím obtížnější úkoly před nás staví. *Nový socialistický způsob života může být dovršen jen jako kolektivní tvořivé dílo všech pracujících, vedených komunistickou stranou*.

Literatura

- Filipcová, B. - Filipec, J.: *Různoběžky života. Zápas o socialistický životní způsob*. Praha, Svoboda 1976.
- Fourastié, J.: *Machinisme et bien-être*. Paris, Les éditions de minuit 1962.
- Charvát, F.: *Vývoj sociálně třídní struktury ČSSR v 70. letech*. Interní studie ÚFS ČSAV 1975.
- Jarosiński, W.: *Porównanie poziomu wydajności pracy w niektórych krajach*. Wiadomości Statystyczne 8/1974.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 33. Praha, Svoboda 1962.
- Socialističeskoe občestvo*. Kolektiv autorů Filozofického ústavu AV SSSR. Moskva 1975.
- Sociálně ekonomická charakteristika JZD a perspektivy jejich dalšího vývoje*. Praha, VÚZEV 1975.

Филипцова Б.: Формирование социалистического образа жизни и изменения социально-классовой структуры

Строительство развитого социалистического общества означает развитие социализма как цельной системы, функционирующей на основании присущих ей общественно-экономиче-

ских закономерностей. При этих условиях созданы предпосылки для непосредственного целенаправленного управления и комплексного формирования социалистического образа жизни.

I. Общество и индивид в преобразованиях человеческой жизни

Если мы говорим об «одновременности» процесса преобразования общества и преобразования человека при социализме, то мы не можем понимать ее механически и упрощенно, как непосредственное совпадение во времени. Между изменением общественно-экономического строя, изменением образа жизни и самого человека существует причинная связь, которая предполагает, конечно, и определенный разрыв во времени, существование некоторого периода, в который «новая причина» должна развернуть соответствующие механизмы, которые опосредуют ее действие и лишь постепенно ведут к определенным следствиям; следовательно мы имеем дело с процессами последовательными во времени, а не одновременными.

Поэтому и подлинные изменения в образе жизни, в формировании нового человека, которые происходят сейчас в социалистических странах, мы не можем отразить на основании одних эмпирических исследований поведения, а должны изучать всю цепь причинных связей между изменениями общественного строя, условий жизни, образа жизни и, наконец, самого индивида.

II. Социально-классовая структура социалистического общества и процесс сближения условий жизни

Самые глубокие до сих пор изменения в жизни людей опосредовываются изменениями социально-классовой структуры, которые ведут к сближению условий жизни и изменению социально-классовой дифференциации в образе жизни.

Все общественные классы и слои основывают (непосредственно или опосредованно) свою жизнь на результатах собственного труда. Расхождение путей развития образа жизни при социализме и капитализме основывается прежде всего на различиях в формах собственности, в разделении труда и оплате труда по количеству и качеству труда.

Революционный акт ликвидации эксплуататорских отношений сам по себе еще не в силах устранить глубокие социальные различия в положении отдельных классов и слоев. Общественное овладение источниками жизни становится активным орудием целенаправленного формирования социалистического образа жизни, которое связано с необходимостью сосредотачивать в определенные моменты ресурсы в той или иной сфере.

Изменения, связанные с этим процессом, приводят постепенно к созданию социально довольно однородного общества, к созданию классово все менее дифференцированных, все

более близких условий жизни для всех, а тем самым и условий для индивидуального развития каждого. Сближение условий жизни идет во многих направлениях, однако наиболее ярко по линии рабочих класс — крестьянство, чешские земли — Словакия.

В сближении условий жизни наше общество уже в настоящее время добилось по сравнению с капитализмом значительных успехов; именно в этом выступает новая, отличающаяся от капитализма траектория жизни. Конечно, это влечет с собой и ряд явлений, действие которых противоречиво.

III. Изменения в образе жизни

Сближение условий жизни влияет и на сближение разных сторон образа жизни. К выравнивающимся условиям жизни относительно быстро приспосабливается материальная культура классов и групп.

Значительно более сложен процесс в области свободного времени, его использования, участия в культуре, в области вкуса, где еще сохраняются и, видимо, еще долго будут сохраняться значительные не только межклассовые, но и внутриклассовые различия. Для развития «высших», вторичных потребностей важно не только изменять условия жизни, но и создавать — в масштабах всего общества — механизмы, которые мотивировали бы человека.

Самой сложной, самой опосредованной является связь между процессом преодоления классовых различий, сближением условий жизни и формированием новых, отвечающих социалистическим принципам, отношений: отношения к труду, отношения к участию в управлении, отношений между людьми в трудовых и семейных коллективах, следовательно освоением основных общественных потребностей. Освоение этих общественных потребностей представляет на данном этапе основное звено дальнейшего общественного и индивидуального развития, основное звено повышения динамики образа жизни.

Крупнейшие успехи в преобразовании индивидуальных потребностей не дадут желаемых результатов, т. е. не поведут к развитию человека, если они не будут сопровождаться освоением этих центральных общественных потребностей.

Так, как в объективной действительности завершается обобществление воспроизводства и формирования человеческой жизни, так и только в том случае, если индивид субъективно отражает это опосредование и овладевает им, он может формировать собственную жизнь в соответствии со своими подлинными интересами.

Summary

Filipcová B.: Creation of the Socialist Way of Life and Changes in the Social-class Structure

The building up of a developed socialist society implies the development of socialism

as an integrated system, functioning on the basis of its own intrinsic socioeconomic laws. Under these conditions, the preconditions for an immediate, purposeful management and complex formation of the socialist way of life are accomplished.

I. Society and Individual in the Transformations of Human Life

If „the present“ of the process of the transformation of society and man under socialism is referred to, it cannot be conceived mechanically, in an oversimplified way, as a direct temporal coincidence. There exists a causal relation between the change of the socioeconomic formation on the one hand, and changes of the way of life and of man himself on the other; at all events, this relation necessarily implies a temporal distance, a period of time wherein the „new cause“ must also develop corresponding mechanisms mediating its operation and only gradually calling forth certain consequences. The process involved herein is therefore diachronic and not synchronic.

This is also why the actual changes in the way of life and the formation of the new man, taking place in the socialist countries of today, cannot be grasped by mere sociological surveys concerned with behaviour research: it is necessary to examine a whole chain of causal relations among changes of the social order, the conditions of life, the way of life, and, after all, of the individual himself.

II. Social-class Structure of the Socialist Society and the Process of the Homogenization of Living Conditions

So far, the most essential changes in the lives of people have been mediated by transformations of the social-class structure leading to a homogenization of living conditions and to a change of the social-class differentiation in the way of life.

The life of all social classes and strata is based, either directly or indirectly, on the results of their own work. In comparison with capitalism, the differentiation lines of the way of life under socialism are based primarily on various forms of ownership, on the division of labour and on remuneration according to the amount and quality of the work performed.

As yet, the revolutionary act of abolishing the conditions of exploitation cannot, by itself, eliminate the essential social differences in the position of individual classes and strata. The social control of the sources of life is becoming an active instrument of the purposeful formation of the socialist way of life, connected with the necessity, in a certain moment, to concentrate resources into a particular sphere.

The changes connected with this process gradually lead to the formation of a socially considerably homogeneous society, of less class-differentiated, converging conditions of life for all, and, hand in hand with this, even for everybody's individual development. The homogenization of living conditions is taking place along many lines: most marked, however, is that of working class — farmers, Czech countries — Slovakia.

In comparison with capitalism, our society has already achieved extraordinary success in the homogenization of living conditions: it is here that a new trajectory of life different from capitalism is taking shape. It is, of course, accompanied by a number of contradictorily operating phenomena.

III. Changes in the Way of Life

The homogenization of the conditions of life also influences the homogenization of various aspects of the way of life. The material culture of classes and groups adjusts itself relatively quickly to balanced living conditions.

This process is by far more complex in the areas of leisure and its spending, of participation in cultural activities, of cultural taste, where considerable, not only interclass but also intraclass differences are surviving and, for a long time to come, are going to survive. For the further cultivation and development of „higher“, secondary needs, it is important not only to change living conditions but to form mechanisms motivating the individual on the social level.

The most complex, most mediated relation is that among the process of overcoming class differences, the homogenization of living conditions, and the formation of new relations conformable to socialist principles: relations to work and to the participation in management, interhuman relations in working and family collectives — i. e. the appropriation of basic social needs. In the present phase, the appropriation of these social needs represents the principal component of further social and individual development, the principal component of the dynamization of the way of life.

However great the successes reached in the transformation of individual needs may be, they will not bring desirable results, i. e. the development of man, unless they are interrelated with the appropriation of these bearing social needs.

In the same way as the socialization of the reproduction and formation of human life is accomplished in objective reality, the individual is in a position to shape his own life in harmony with his own genuine interests only when he subjectively reflects this mediation and gets it under his active control.

1. Morálka a mravy jako element způsobu života

Morálka je sociální instituce, která usměrňuje každodenní chování a působí na charakter vzájemných vztahů mezi lidmi. Obvykle rozlišujeme dvě stránky morálky chápané v širokém slova smyslu. Za prvé vystupuje morálka jako forma společenského vědomí, již charakterizuje určitá soustava norem, pravidel soužití, morálních zásad a představ o tom, jak se má jednat. Tyto normy a principy působí prostřednictvím osobnostních mechanismů (povinnost, svědomí atd.): jsou chráněny a podporovány veřejným míněním a nacházejí teoretické zdůvodnění v etice. Na druhé straně se morálka chápe jako oblast mravnosti, to jest reálného, faktického chování osobnosti a jejích vztahů k druhým lidem, ke kolektivu a k celé společnosti. Morálka jako forma společenského vědomí se stává elementem způsobu života tou měrou, jakou její normy a principy pronikly do společenských mravů, tj. do reálně existujících morálních vztahů mezi lidmi. Mravy, morálně psychologická atmosféra, představují podstatnou kvalitativní charakteristiku způsobu života každé společnosti.

Morálně psychologická atmosféra závisí v prvé řadě na stupni rozvoje demokracie a zákonitosti a na pevnosti právního řádu, který zaručuje realizaci sociálních práv a svobod členů společnosti.

Avšak na rozdíl od práva, obvykle vystupujícího ve formě pevně stanovených příkazů a zákazů, jejichž porušení se trestá mocí zákona, ponechává morálka mnohem větší prostor svobodné vůli člověka.

I v právu se ovšem odrážejí zájmy osobnosti a společnosti a občansky vychovaný člověk si zpravidla uvědomuje spravedl-

nost a rozumnost právních norem a administrativních předpisů. Avšak právní normy neponechávají možnost volby a hledání alternativních řešení, musí se bezpodmínečně dodržovat. V řadě případů se administrativní a právní reglementace opoždí za požadavky života a nepřihlíží ke kolizím a srážkám, stále vznikajícím v reálné skutečnosti. Právní a administrativní normy, regulující životní praxi lidí, mohou být pro člověka vnější a nemusí být v souladu s jeho pohnutkami. Na rozdíl od toho sám mechanismus morálního jednání je nerozlučně spjat s tím, že si člověk uvědomuje jeho nevyhnutelnost, a v důsledku toho takové jednání vyvolává pocit mravního uspokojení, který kompenzuje oběti, nepříjemnosti a komplikace, jež s ním mohou být spojeny.

Do oblasti morálky nepatří čistě živelné procesy; její sféra obsahuje stránky životní praxe, které jsou spjaty se svobodou člověka a které je možno podřídit kontrole jeho vůle a jeho rozumu. Postupem ke komunismu se stále více rozšiřuje sféra svobody, to jest cílevědomého působení na veškerou činnost rozumu, který disciplinuje city a usměrňuje volní úsilí. Tím se mnohé procesy, které dříve probíhaly živelně, mění v procesy vědomě kontrolované společností a jedincem. Zesilování mravních principů ve způsobu života sovětské společnosti zvyšuje požadavky jak na morální atmosféru celé společnosti, tak i na úroveň individuální mravnosti každého člověka.

Ve výkladu praktické činnosti člověka překonal marxismus-leninismus jednostrannost mechanického materialismu s jeho vulgárně deterministickými, fatalistickými představami o úplném podřízení člověka sociálně historickým okolnostem,

* Z referátu předneseného na VII. sovětsko-československém sympoziu *Přednosti socialismu a vědeckotechnická revoluce*.

právě tak jako subjektivně idealistické pojetí tohoto problému, vycházející z absolutizace svobodné vůle člověka a z ignorování reálných sociálních podmínek, v jejichž rámci lidé uskutečňují svou volbu a samostatně se rozhodují.

Marxistická koncepce tvůrčí podstaty člověka dovoluje dialektickomaterialisticky vysvětlit vztah sociální podmíněnosti způsobu života a mravní svobody, která se projevuje v tom, že osobnost určuje a realizuje svou orientaci na konkrétní individuální způsob života.

V oblasti morálky se názorně projevuje dialektika osobního, individuálního, a obecného, společensky nutného, a také objektivního a subjektivního ve způsobu života. Ačkoli morálka má objektivní zdroje a vzniká ze společenské nutnosti, musí být proniknuta subjektivitou a stát se vnitřní potřebou osobnosti, má-li skutečně podněcovat praktickou činnost člověka. Specifičnost morálních norem spočívá v tom, že jsou udržovány jak v důsledku působení sociální kontroly a dalších společenských sil, tak i na základě toho, že člověk svobodně určuje své chování. Nelze nalézt jakýsi absolutní morální regulátor, přesnou morální směrnicí, která by určovala chování člověka v každé konkrétní životní situaci. Sám mechanismus morálního jednání předpokládá schopnost osobnosti samostatně se rozhodovat, volit cíl i prostředky činnosti a zdůvodňovat její motivy.

Morální aspekt praktické činnosti lidí vyplývá z relativní svobody člověka při volbě svého jednání a — šířeji — svého individuálního způsobu života. Po celou dobu svého života člověk váží a projektuje různé varianty své budoucí praktické činnosti, rozhoduje se a jedná na základě samostatné volby těch nebo oněch aspektů svého způsobu života. A tam, kde lze svobodně volit mezi různými životními alternativami, vzniká morální problém, spjatý s mravní odpovědností osobnosti za její volbu a za cesty realizace této volby.

Praktickou činnost člověka určuje nejen existující sociální situace, nýbrž i cíle a úkoly, které jsou za jejím rámcem. Lidé si nejen osvojují a integrují hodnoty sociálního prostředí, které je obklopuje, nýbrž sami vytvářejí nové hodnoty tím, že

si vytvářejí cíle, které dodávají jejich praktické činnosti alternativní charakter a podmiňují variantnost lidského chování.

Marxismus vždycky zdůrazňoval význam mravní aktivity lidí, která předpokládá vědomé, dobrovolné jednání, jež není diktováno bezprostředními povinnostmi, normativy a ustálenými stereotypy chování. Taková aktivita se nutně projevuje v každé tvůrčí činnosti, kterou není možno pevně regulovat a reglementovat životními podmínkami, obyčejí, tradicemi, právními předpisy atp. Nejvyšší formu mravní aktivity představuje aktivita sociální, to jest účast při tvorbě „nových životních forem“ (Lenin).

S rozvojem socialistického způsobu života spojoval V. I. Lenin proces rozšiřování a prohlubování historické tvořivosti lidí. V průběhu tohoto procesu vzrůstá „velikost té masy obyvatelstva, která je uvědomělým historickým činitelem“, a vytvářejí se stále příznivější podmínky umožňující rozvoj „samostatné a uvědomělé činnosti těchto tvůrců dějin“ [Lenin 1952 : 519].

Jen člověk vyznačující se plnou životní aktivitou je schopen maximálně účinně prospět společnosti. Organická shoda a splývání osobních a společenských zájmů, přičemž velké společenské cíle se stávají vědomými pohnutkami osobnosti, vedou k harmonickým vztahům mezi společenským a osobním životem člověka. Přes tvrzení buržoazních ideologů o tom, že společenský, kolektivní život pohlcuje za socialismu život osobní, uznávají marxisté určitou autonomnost osobního života, uznávají svobodu člověka při organizování jeho způsobu života, při volbě osobních kontaktů a způsobů, jak trávit volný čas. Osobní život za socialismu se neztrácí ve společenském životě a zároveň se před životem společnosti a kolektivu neuzavírá. Když N. K. Krupská hovořila o nutnosti toho, aby si člověk veškerou svou činnost organizoval tak, aby nedocházelo k roztržce mezi osobním a společenským životem, zdůrazňovala, že díky tomu „se obohacuje sám osobní život... Dává tak krásné a hluboké prožitky, které měšťácký rodinný život nikdy neposkytoval“ [O komsomole... 1970 : 217].

Komunistické morálce je cizí pojetí společenské povinnosti jako alternativy štěstí, jako čehosi vnějšího ve vztahu k osobním zálibám, potřebám a pohnutkám osobnosti. Činnost ve jménu jasně pochopených společenských cílů se stává vnitřním stimulem tvůrčí a sociální aktivity osobnosti, nerozlučně spjatým s city, vůlí a úsilím žít plnokrevným, šťastným životem.

Vznik a rozvoj socialistického způsobu života nesmírně rozšiřuje sféru mravnosti tím, že uvádí do oblasti morálního vědomí a jednání lidí svět ekonomických, politických, sociálních a psychických vztahů. Komunismus se obrací nejen k rozumu a k životním zájmům mas, ale i k jejich mravnímu citění, opírá se nejen o vědecké předpoklady, ale i o humánní, všelidské snahy, které mají velmi hluboké kořeny v historii a ve vědomí pracujících. Mravním zdrojem komunistických ideálů je úsilí o sociální spravedlnost a skutečně lidské vztahy, které po celé věky žije v lidu.

V článku *Udrží bolševici státní moc?* V. I. Lenin soustředil pozornost na otázku spravedlnosti bolševických požadavků, jež byly požadavky „pracujících mas“. „Spravedlivost je prázdné slovo – říkají intelektuálové a darebáci, kteří se rádi vydávají za marxisty z toho vznešeného důvodu, že „vnikli v zadek“ ekonomického materialismu.“ Ovšem, poznamenal dále Lenin, pouhá spravedlivost, pouhý instinkt mas, rozhořčených vykořisťováním, by je nikdy nepřivedl na správnou cestu k socialismu. Když však dozrály materiální a politické předpoklady pro socialistickou přestavbu společnosti, pak není na světě síly, která by zabránila realizovat myšlenku spravedlivosti, jež na celém světě hýbe nesčetnými masami pracujících [Lenin 1956 b : 118–119].

Všelidské, humánní principy jsou ztělesněny v prostých normách mravnosti a spravedlnosti, v nichž klasikové marxismu viděli moc a nutnost mravního zákona. Už v práci *Postavení dělnické třídy v Anglii* se Engels zmiňoval o „prostých zásadách, které pro člověka určují jeho vztah k ostatním lidem“ [Marx - Engels 1958 a : 346]. Tezi o prostých zákonech mravnosti a spravedlnosti pojal Marx do *Inaugurální adresy Mezinárodního dělnického sdruže-*

ní. Pod prostými zákony mravnosti se v marxismu chápou základní morální zásady a pravidla lidského chování, která vyrostla ze staleté sociální praxe lidstva a stala se nezvratnými axiomy a morálními postuláty. S přeměnou těchto „elementárních pravidel společenského soužití“ ve zvyk celé masy obyvatelstva V. I. Lenin spojoval přechod ke komunistickému způsobu života.

Ve zvyk a v organickou potřebu osobnosti se mohou měnit nejen elementární pravidla lidského soužití, nýbrž i složitější morální normy a principy, jež musí být pochopeny na vysoké úrovni a které utvářejí stabilní motivy jednání, jež vtiskují chování člověka nikoli mechanický, nýbrž svobodný charakter. Pokud normy chování zůstávají pro člověka vnějšími a dodržují se jen proto, že jsou „nařízeny“, regulují jeho činnost jen v té míře, v níž je společnost „vnucuje“ osobnosti přísným systémem přinucení a podřízenosti. Naopak uvědomělý vztah k mravním zákonům a jejich přijetí jako vlastních životních norem formují morální pevnost a schopnost zachovávat za všech podmínek věrnost svému přesvědčení a řídit se jím ve svém chování.

Komunistická morálka vyžaduje, aby se její zásady dodržovaly nikoli formálně, nýbrž upřímně a z přesvědčení. Jen tak se morální chování stává vnitřní nutností a přirozenou potřebou osobnosti.

Skutečná mravní úroveň člověka se určuje těmi morálními hodnotami, které se staly vnitřní, neoddělitelnou charakteristikou jeho vůle i jeho uvědomění a výrazem jeho vlastní morální pozice. Morální zákony a zásady se stávají zvykem a skutečně regulují chování lidí jen tím, že se mění v přesvědčení a osobní pohnutky.

Komunistická výchova si staví za cíl utvářet kolektivismus, občanský duch, humánní vztahy mezi lidmi a zdravý emocionální svět člověka. Formování těchto mravních zásad, jež vyžaduje dlouhodobé a soustavné úsilí, vytváří příznivé morálně psychologické klima, které má mimořádný význam pro každý kolektiv a každou soustavu řízení.

Na druhé straně utváření nejlepších morálních vlastností osobnosti a jejich hodnotových orientací není jen věcí výchovy,

nýbrž otázkou upevnění kolektivistických a humánních zásad v samém způsobu života. „Není jediného aktu, jediného slova, jediné skutečnosti v našich dějinách,“ napsal A. S. Makarenko, „které by kromě svého přímého hospodářského, vojenského nebo politického významu neměly i výchovný význam a které by nebyly přínosem pro novou etiku a neobohacovaly by mravní zkušenost“ [Makarenko 1958 : 421].

2. Způsob života a způsob myšlení

V socialistické společnosti je nový způsob života lidí organicky spjat s jejich pokrokovým způsobem myšlení. Dosažení takové jednoty je historickým úkolem, který může vyřešit jen socialismus. Dějiny svědčí o tom, že dokonce u mnohých velkých lidí minulosti existovala v této věci značná nesrovnalost: nositelé progresivních idejí, předstihujících dobu, žili nezřídka jako počestní maloměstšáci a šosáci. Na tento rozpor poukázal mezi jinými i Engels ve své známé charakteristice Goetha.

Mezi způsobem života a způsobem myšlení lidí existuje dialektická souvislost. Způsob myšlení a hodnotové orientace lidí utváří ovšem jejich způsob života. Avšak způsob myšlení pokrokových lidí své doby, způsob myšlení avantgardní části společnosti, se může povznést nad omezený rámec materiálních životních podmínek a pokrokově zpětně působit na změny ve způsobu života.

Utváření socialistického způsobu života znamená revoluční přeměnu a překonání staletých tradic ovlivňujících způsob myšlení a hodnotové orientace lidí. Během celé předcházející historie morální smysl a cíl života pro široké lidové masy určovalo v mnohém náboženství. Naproti tomu socialismus formuje takový způsob života, který je schopen ukázat každému člověku nikoli iluzorní, nýbrž reálný smysl, radost a krásu bytí.

Za socialismu přežívají ve způsobu myšlení pozůstatky toho, co se zakořenilo v mravech lidí během staletí vykořisťování a drobného soukromého hospodaření, plodícího roztržitost, odcizenost a nedůvěru mezi lidmi. Odráží se to mimo jiné v pořekadlech, která vyjadřují určitou omezenost morální zkušenosti a zvy-

ků: „Já nic, já muzikant“, „Košíle bližší než kabát“ atp. Takové individualistické zásady bývají obvykle ve shodě s konformním způsobem myšlení, který je charakterizován nekritickým přejímáním rutinních a konzervativních vzorců a šablon chování a úsilím neustále být „takový jako ostatní“. Jak individualismus, tak i konformismus ve způsobu myšlení je podporován soudobým buržoazním způsobem života, který má rozvratný vliv na osobnost, na její potřeby, zájmy, zvyky a představy o životních hodnotách, upevňuje hrubý osobní „materialismus“ a vede k odmítání skutečných životních hodnot a mravních ideálů.

Při zmírňování mezinárodního napětí je zostřování ideologického boje spojeno s ideovými a morálními aspekty způsobu života. Na jedné straně rozvoj mezinárodního obchodu do určité míry umožňuje pronikání cizích a nepřátelských ideologických koncepcí a kulturních vzorců do socialistických zemí. Zároveň s tím se usnadňuje přitažlivé působení socialistického způsobu života na pracující kapitalistických a rozvojových zemí, což vyžaduje ofenzivní a aktivní propagandu sociálně ekonomických vymožeností a duchovních i morálních hodnot socialismu.

Socialistický způsob myšlení se opírá o marxistický světový názor, který vybrazuje člověka jasným chápáním cílů a perspektiv společenského vývoje i chápáním jeho místa ve společnosti a který mu dává jistotu a pocit vlastní důstojnosti. Schopnost hodnotit skutečnost z pozic uceleného vědeckého světového názoru rozšiřuje duchovní horizonty, vede k uvědomělému dějinnému optimismu a dává pocítit bohatost životních aktivit i perspektivnost a velikost jejich cílů, což umožňuje pozvednout se nad empirii vlastního života a neutápět se v malichernostech.

Nový způsob myšlení předpokládá takové osobní vlastnosti, jako je iniciativnost, zdravá kritičnost a schopnost samostatně se rozhodovat. Oddanost socialistickým ideám se nutně musí spojovat se sociální aktivitou, s nekompromisností a s občanskou statečností ve všem, co se týká jejich uskutečnění.

V. I. Lenin zdůrazňoval morální obsah komunistické ideovosti, zásadovosti a ko-

munistického přesvědčení a žádal, aby na vedoucí místa ve státě přicházeli lidé duševně vyrovnaní a morálně bezúhonní, lidé, „za které lze ručit, že ničemu neuvěří na slovo, že slůvka nepromluví proti svému svědomí“, a kteří by „se nestrachovali přiznat jakoukoli nesnáz a nezalekli se žádného boje, jen aby dosáhli vážně vytčeného cíle“ [Lenin 1955 c : 488].

Za socialismu se v mnohém mění sociální smysl obecně lidských morálních normativů, což vyjadřuje změnu charakteru společenských úkolů a potřeb, které jsou zachyceny v mravních požadavcích. V epoše ostrého třídního boje souvislost morálky a politiky názorně vystupuje v takových projevech morálního vědomí a chování, jako jsou patriotismus, internacionalismus atd. Kritériem morálního hodnocení se stává rozvoj jednoty a solidarity mezi pracujícími a nesmiřitelnost k třídnímu nepříteli. Radikální změna forem a podmínek životní praxe přetváří elementy morálního vědomí, které odrážely dřívější vztahy nadvlády a podrživosti, nerovnoprávné postavení ženy, nerovnost národů atd. Na základě toho se mění morální orientace lidí, mění se představy o tom, co je v člověku hlavní. To všechno nesnižuje, nýbrž podstatně zvyšuje požadavky na individuální mravnost, podstatně zvyšuje význam takových morálních vlastností, jako je humánnost, čestnost, spravedlnost, vldnost, velkomyslnost, takt a jemnost. Opomíjení těchto zásad morální atmosféry jako druhořadých a málo významných vzhledem k velkým historickým událostem a úkolům vede k epizodickým ústupkům zlu a ke kompromisům, které mohou být nutné v politice, avšak jsou absolutně nepřístupné v oblasti morálky.

V této souvislosti je charakteristické toto svědectví: Když V. I. Lenin v jedné besedě s dělníky v prvních letech sovětské moci použil takový „nestranický“ výraz jako „čestný člověk“, někteří dělníci měli námitky a prohlášovali: „Teď není čas hrát si na „čestné“; až zakroutíme buržujům a statkářům krk, pak se porozhlédneme, zavedem pořádek a budem čestní.“ K tomu Lenin poznamenal: „Co se mne týká, já jsem pevně přesvědčen, že čestnost je neodlučitelná vlastnost skutečného revolucionáře“, a dodal: „Já bych to do-

konce nazval morálním pedantstvím“ [Gorelov 1973].

Čestnost je trvalá součást morálního komplexu, který určujeme pojem „vzdělanost“. Ovšem vzdělanost jako vnitřní kvalita osobnosti vůbec není vlastní jen inteligenci jako sociální vrstvě. Už na počátku našeho století V. I. Lenin přesvědčivě mluvil o „vzdělaných dělnících“ a „dělnické inteligenci“ a vkládal do pojmu vzdělanosti velký mravní obsah.

Velkou vymožeností socialismu je přeměna vzdělanosti v neoddelitelný znak duchovní a mravní tvářnosti miliónů sovětských lidí. V projevu *Padesát let velkých vítězství socialismu* L. I. Brežněv zdůraznil, že „strana usiluje o to, aby se všichni dělníci a všichni rolníci stali vzdělanými v nejširším smyslu slova, aby plně využívali své tvůrčí schopnosti a aktivně se podíleli na duchovním životě celé naší společnosti“ [Brežněv 1973 : 105].

Vzdělanost předpokládá vyspělou vnitřní kulturu osobnosti, která nestrpí nejmenší projev přizemnosti, cynismu, nepřímnosti a bezzásadovosti v lidských vztazích. Vzdělanost je neodlučná od umění jednat s lidmi, v němž se spojuje otevřenost i takt, principiálnost i snášenlivost k cizímu mínění, vyjádření vlastního názoru bez jeho vnucování jiným i umění citlivě pochopit vnitřní stav druhého člověka. Vzdělaný člověk je posléze člověk s vysoce vyspělým intelektem, schopný orientovat se samostatně, aktivně a tvůrčím způsobem v složitých otázkách kultury, vědy, umění, filozofie, politiky a morálky.

Socialistický způsob života kultivuje a rozvíjí to cenné, co za staletí vytvořil lidský rozum, jenž představuje velkou humanistickou hodnotu lidstva. Morálně psychologické atmosféře naší společnosti jsou organicky nepřátelské tmářské a iracionální nálady. „Nevědomost je démon a obávám se,“ napsal Marx, „že způsobí ještě mnoho tragédií“ [Marx - Engels 1956 : 124]. Převaha nevyzrálých, živelných emocí, nekontrolovaných kolektivním rozumem strany a pracujících mas, může přivést i revoluční hnutí, které dosáhlo značných úspěchů, na pokraj katastrofy. K tomu došlo v Číně, kde ideovost a hluboce propracované a na vědě založené přesvědčení

vědomě nahradili slepým fanatismem a tupým memorováním citátů. To způsobilo, že se revoluční patos změnil ve svůj protiklad — v odrůdu světského náboženství. Po svém pobytu v Číně napsal velký chilský básník Pablo Neruda: „Mao Ce-tung se změnil v živého Buddhu, odloučeného od lidu dvorními bonzy, kteří podle jeho přání interpretují marxismus a současnou historii. Rolníci se před obrazem vůdce hluboce klaní a padají před ním na kolena. Je to snad marxismus? Spíše je to směšný a nepřipustný projev mystické a náboženské úcty... Kult osobnosti v Číně vede k tragickým následkům.“

Maoistická klika pěstuje atmosféru modlářství a politické demagogie a vychází z toho, že v politice je účelné klamat lid, protože to prý může probudit nadšení mas, zatímco hořká pravda by masy oslabovala a snižovala jejich politickou aktivitu. Na rozdíl od toho V. I. Lenin soudil, že žádnými taktickými ohledy nemohou být ospravedlněny pokusy skrýt před lidem bytí i krutou pravdu. Lenin trval na tom, že „potřebujeme úplnou a pravdivou informaci. A pravda nemá záviset na tom, komu má sloužit“ [Lenin 1965 : 446].

Lenina velmi rozhořčovali samolibí a chvástavi frázisté naklonění malovat masám svět v růžových barvách a vydávat přání za skutečnost. Na rozdíl od buržoazních politikářů, jejichž celé umění „spočívá právě v klamání mas“ [Lenin 1956 a : 146; 1954 b : 244], je komunista podle Lenina povinen jasně chápat, že „proletariát potřebuje pravdu a pro jeho věc není nic škodlivějšího než lživá, na pohled hezká šosácká lež“ [Lenin 1955 a : 495].

V nesmiřitelnosti ke lži, sebeklamu a chlubení se projevuje pevná jednota politických a morálních kritérií. „Lživá fráze, lživé chvastounství,“ zdůrazňoval Lenin, „je záhuba mravní, spolehlivá záruka záhuby politické“ [Lenin 1954 a : 293]. Je-li pravdomluvnost pro Lenina trvale synonymem nejlepších morálních vlastností — čestnosti a upřímnosti — pak lež bývá průvodcem a výrazem bezzásadovosti, dobrodružnosti a malicherného politikářství. „V celé své propagandě a agitaci musíme v této věci jednat otevřeně,“ říkal Lenin. „Lidé, kteří chápou politiku jako drobné triky, které se někdy rovnají téměř kla-

mání mas, musí se v našich řadách setkat s co nejráznějším odsouzením“ [Lenin 1955 b : 220].

Komunistická strana vidí v duchovní, politické a mravní osvětě lidu velmi významnou stránku své činnosti. Na rozdíl od vulgárního revolucionářství, které staví revoluční akci a politickou aktivitu proti slovu a pravdě, jež prý může pro svou mnohostrannost a složitost rozkolísat řady bojovníků, leninismus vychází z toho, že „i slovo je činem“ [Lenin 1954 a : 63]. Marxistická strana se neopírá o nevědomost, nýbrž o uvědomělost mas, a snaží se probouzet v nich aktivní a samostatné myšlení.

Rozum, jenž mobilizuje nejvyšší duševní, tvůrčí potence osobnosti, není možno směřovat s omezeným buržoazním rozumem, s chladnou a bezcitnou vypočítavostí. Socialistický způsob myšlení předpokládá soulad racionálního a emocionálního. Za žádných okolností není možné souhlasit s názorem, podle něhož „v činnosti člověka od epochy k epoše síla citů stále více ustupovala síle rozumu“ [Čelovek... 1966 : 62]. Takové stanovisko vede k uznání oprávněnosti plochého racionalismu, zatímco bez lidských emocí nikdy nebylo a nemůže být lidského hledání pravdy (Lenin). Realizace nejvyšších mravních potřeb — úcty k lidské důstojnosti, sociální spravedlnosti a nalézání smyslu života — je neoddělitelná od aktivizace nejen intelektu, nýbrž i duševně emocionálních základů vnitřního života osobnosti.

Za socialismu nelze trpět takové stránky způsobu myšlení, jako je konzervatismus a sklon k rutině a šablonovitosti. V období vědeckotechnické revoluce, která vyvolává ustavičné změny ve všech sférách způsobu života, je zvláště důležité rozvíjet v lidech cit pro nové, stále před ně stavět perspektivy a takové společenské cíle a úkoly, jejichž dosažení je možno zasvětit život. Jen jednota velkého, společensky významného cíle zabraňuje, aby člověk nepropadl šosáckému hnidopištví, aby se neutápěl v malichernostech denního života a neoddával se nicotným záměrům a přáním.

V současné době se na Západě stal módním pojem „futuroшок“, kterým se označuje stav mimořádného napětí a zmatku,

jenž je prý vlastní modernímu člověku, nucenému prožít v krátké době řadu prudkých přeměn způsobu života. Jak tvrdí americký futurolog O. Toffler, rychlé změny, k nimž dochází během života jednoho pokolení, způsobují, že se objevuje „zmnožení životních stylů“, různotvárnost a efemérnost, což ohrožuje duševní rovnováhu člověka. K pojmu „futurošok“ má blízko pojem „futurofobie“, užívaný některými sociology, kteří soudí, že člověk bytostně pocituje instinktivní odpor ke kvalitativním přeměnám ve svém způsobu života.

Zdá se, že v těchto tvrzeních je kus pravdy. Moderní člověk s lehkostí přijímá zprávy o pokroku, k němuž dochází a ještě dojde ve vědě a v technologii výroby, jestliže se bezprostředně netýká jeho způsobu života. Psychologicky je mnohem obtížnější přijmout, že už v dohledné době budou lidé žít v kvalitativně jiné soustavě osídlení, že se budou stýkat prostřednictvím systému videofonů atp. Ve všem pak, co se týká způsobu života, morálky a zálib lidí, není možné dosáhnout trvalého pokroku administrativními předpisy a hotovými recepty. Při cílevědomém utváření změn ve způsobu života je nezbytné zajistit si skutečný souhlas lidí.

Při tom všem marxisté nesdílejí panický strach buržoazních sociologů, postrašených stále se zrychlujícím životním rytmem a rozdílností alternativ, které na tomto podkladě vyrůstají a vyvstávají před moderním člověkem. Připomeňme, že Marx spojoval perspektivy komunistické společnosti s rozvojem „lidských sil jako takových bez ohledu na jakákoli dříve stanovená měřítká“. Při takovém rozvoji člověk „neusiluje zůstat něčím definitivně utvořeným, nýbrž je v absolutním pohybu utváření“ [Marx - Engels 1968 : 476]. Aby tento „absolutní pohyb utváření“ příznivě působil na duševní zdraví člověka, je nutno včas odpovídat na nové sociální, morální a psychologické problémy, které bez ustání vznikají rozvojem společnosti.

3. Změny ve způsobu života pod vlivem vědeckotechnické revoluce a nové sociálně etické problémy

V naší epoše jsou základní změny ve způsobu života spojeny s působením vědec-

kotechnické revoluce. Ta na jedné straně nesmírně zvyšuje moc člověka v oblasti přetváření přírody a umožňuje radikální změnu pracovních a životních podmínek lidí a na druhé straně kladé kvalitativně nové požadavky na člověka, na vlastnosti jeho ducha a na jeho mravní hodnotu. Jeden ze stěžejních problémů soudobého společenského vývoje spočívá v tom jak spojit přeměny ve způsobu života vyvolávané vědeckotechnickou revolucí s humanistickými mravními hodnotami.

Tváří v tvář zejména tomuto problému jsou bezmocní představitelé soudobé buržoazní sociologie, kteří stavějí do zdánlivého protikladu pokrok vědy a techniky a pokrok člověka. Marxistická sociologie, která zkoumá problémy vědeckotechnického, sociálního a mravního pokroku v jejich jednotě, takový protiklad nezná. Naše pozice spočívá v plánovitém a cílevědomém řešení nových sociálních a morálních problémů, které vznikají v průběhu vědeckotechnické revoluce.

Takové problémy jsou spjaté se změnami v soustavě potřeb, k nimž dochází v důsledku růstu hmotného blahobytu obyvatel. Základní protikladnost dvou způsobů života — socialistického a buržoazního — je v mnohém spojena s odlišným zaměřením potřeb, neboť toto zaměření je utvářeno celým životním řádem.

Naši ideoví protivníci při srovnávání dvou systémů obvykle operují s čistě spotřebitelskými měřítky a kritérii a ignorují určující faktory sociální a mravní atmosféry společnosti.

Dnes se myšlenky „konvergence“ hlásají nejčastěji pod praporem „jednotného moderního životního stylu“. V posledních letech se na Západě značně zaktivizovala „sociologická propaganda“, jejímž úkolem je pěstovat spotřebitelské vědomí záměrně tendenčním výběrem a dovednou reprodukcí nejatraktivnějších atributů „západního způsobu života“. Tato propaganda, která působí ani ne tak na intelekt jako na emocionální sféru a podvědomí, je zaměřena na to, aby se vtíravě šířené stereotypy buržoazního způsobu života staly pro člověka kritériem, podle něhož hodnotí životní postavení lidí jak ve své zemi, tak za jejími hranicemi. Tak se utváří soustava buržoazních hodnot a záj-

my osobnosti se zaměřují na sféru spotřeby. Podstatnou politickou funkcí „sociologické propagandy“ je šíření takových představ o životních potřebách, které jsou socialistickému způsobu života cizí. Buržoazní ideologové ochotně využívají problematiku potřeb a způsobu života jako prostředek ideologického boje a počítají s tím, že s růstem hmotného blahobytu se v socialistických zemích velmi rozšíří individualistické mravy a nálady ziskuchtivosti a prospěchářství.

Lze soudit, že ideologické tendence tohoto druhu ovlivňují určitou část obyvatel v socialistických zemích. Protikladnost mezi kolektivistickým a individualistickým vědomím, mezi socialistickým a maloměšťáckým vědomím, se zvláště zostruje v epoše vědeckotechnické revoluce, jež podstatně rozšiřuje dostupnost hmotných statků, které se pro lidi s omezeným duchovním a morálním obzorem nezřídka mění v samoučel.

Pro socialistickou společnost neexistuje otázka, zda se má, či nemá zajišťovat další vzestup hmotného blahobytu všeho obyvatelstva. Nám jsou organicky cizí maoistické představy o „zburžoaznění“ pracujících jako fatálním důsledku růstu jejich životní úrovně. Od prvních let sovětské moci dělala naše strana všechno, co bylo možné, aby zlepšila životní úroveň lidu. Po dlouhé období byly naše možnosti v důsledku známých historických příčin omezené. Nyní se nesmírně rozšířily a na XXIV. sjezdu KSSS byl udán kurs na prudký vzestup hmotného zabezpečení lidu, který vyjadřuje dlouhodobou orientaci sociálně ekonomické politiky strany.

V dlouhých letech bojů a práce sovětského lidu se podařilo vytvořit ekonomické a sociální podmínky, v nichž už není zapotřebí přinášet po dlouhou dobu hromadné osobní oběti a v kterých je zajištěn hmotný blahobyt stále širších sociálních vrstev a stále většího počtu rodin. Tím se vytváří půda pro překonání protikladu mezi perspektivními zájmy společnosti a denními osobními zájmy lidí.

Zároveň se komunistické ideály nikdy neomezovaly jen na materiální hojnost jako na jediný a konečný cíl lidské existence. Maximální uspokojování potřeb za socialismu má sloužit k tomu, aby lidem

umožnilo „rozvíjet se všestranně, rozvíjet všechny své vloh“, což je podle slov klasiků marxismu „posláním, určením, úkolem každého člověka“ [Marx - Engels 1958 b : 293].

Vrůstající bohatství společnosti za socialismu nesměruje k umělé a marnotratné modernizaci spotřebních statků působením mechanismů módy a reklamy, jako je tomu ve vyspělých kapitalistických zemích, nýbrž k humánním cílům, k zdokonalování a intelektualizaci všech stránek způsobu života. Proto je nutné jasně odlišovat oprávněný růst hmotných potřeb a materiálních možností lidí od spotřebitelských nálad, ziskuchtivosti, touhy po zbohatnutí a ochoty dosáhnout blahobytu a „pohodlí“ jakýmkoli prostředky, třeba i příživnictvím.

V podmínkách socialismu problém spočívá v tom, hodlá-li člověk dospět k blahobytu spolu se společností, nebo mimo ni, a dokonce na její úkor. Tato poslední tendence oživuje individualistickou, maloburžoazní živelnost, na jejíž nebezpečnost v posledních letech se vši vážností soustřeďují pozornost komunistické strany socialistických zemí.

Jedním z důležitých úkolů sociálně ekonomické politiky je vyhledávání společenských mechanismů omezujících tendence k neracionální a tím spíše samoučelné a prestižní spotřebě a snahu o nádhru, pompéznost a okázalý přepych ve způsobu života, nezduvodněnou ani sociálně, ani esteticky.

V epoše vědeckotechnické revoluce se nově klade otázka spojování společenských a osobních zájmů, individuálního a kolektivního v různých oblastech činnosti jedince a společnosti.

Jeden z nejdůležitějších problémů sociálního rozvoje socialistické společnosti spočívá ve správném spojení zásady osobní hmotné zainteresovanosti s upevňováním kolektivního ducha v práci. Takové spojování se zajišťuje rostoucí úlohou skupinového, kolektivního zájmu jako zprostředkujícího článku mezi zájmy společnosti a jedince.

Místem, kde se utváří kolektivistický duch, je v první řadě pracovní kolektiv. Zejména zde, v této klíčové oblasti socialistického způsobu života, přispívá kaž-

dý člověk k rozvoji společnosti prací a zároveň společnost trvale pečuje o každého pracovníka.

V posledních letech se značně rozšířily sociální experimenty, jejichž cílem je uvést výdělky pracovních kolektivů do těsné závislosti na výsledcích jejich hospodaření. Uvedme ščekinské zkušenosti v průmyslu, Zlobinovu metodu ve stavebnictví a hnutí samostatných pracovních čt v zemědělství. Nové formy sociální organizace práce stimulují procesy pokrokové i v morální rovině, které jsou vyvolávány objektivními potřebami soudobé výroby.

Metoda brigádní pracovní smlouvy, odměňování podle konečného výrobního výsledku, rozvíjí v lidech kolektivní duch, protože konečný pracovní výsledek v takových brigádách závisí na koordinovaném úsilí a souladu pracovníků, na jejich vzájemné pomoci a vzájemném zastupování. Práce tu přináší větší uspokojení, neboť dělník přechází od mechanického opakování naučených operací k účasti na různých stadiích zhotovení výrobku a může vidět celkový výsledek své práce, konané společně se soudruhy. Zároveň se docílí vyšší efektivity pracovního procesu, protože lidé mají zájem zvládnout doplňkové profese a pracovat s menším počtem sil.

Taková brigáda se mění v samosprávný kolektiv, jehož zájmy se shodují se zájmy podniku jako celku. Netrpí ve svých řadách lenochy a zahaleče, zato ochotně vychovává a učí mládež. V brigádě probíhá intenzivní výměna zkušeností a v důsledku toho se všichni její členové postupně stávají kvalifikovanými a univerzálními dělníky.

Správnému spojování společenských a osobních zájmů napomáhá stále rostoucí účast pracujících na řízení, v prvé řadě na úrovni pracovních kolektivů. O otázkách, které jsou pro každého člověka životně důležité, jako je vypracování a kontrola prémiového systému, přidělování bytů, poukazů, organizování rekreace atd., rozhodují v podnicích rostoucí měrou společenské organizace, tedy volení představitelů pracujících.

Zásady kolektivnosti pronikají nyní stále hlouběji do oblastí pracovní činnosti, které se dříve považovaly za záležitost

jednotlivců. Náznorně můžeme tento proces sledovat na příkladu vědy, které, když se stala bezprostřední výrobní silou, se věnují už ne tisíce, ale milióny lidí. Vědeckovýzkumná práce mimo kolektiv je stále vzácnějším jevem. To klade zvýšené požadavky na kázeň, na atmosféru spolupráce a na mravní mikroklima ve vědeckém kolektivu. Jak píše akademik N. Dolležal, hrdina socialistické práce, „pracovníci vědy musí mít zájem na tom, aby chránili své řady před egoisty, kteří (parafrázuji známá slova) milují ve vědě jen sebe... Ať už vystupuje v jakékoli masce, sebeláska ve vědě je neslučitelná s jejím duchem a smyslem... Jasně chápání vztahů k ostatním vědcům a zaměstnancům, umění pracovat v kolektivu a plně využívat předností týmové práce, náročnost vůči sobě i vůči soudruhům a nesmiřitelnost k lajdáctví a nekázni – bez toho se podle mého názoru prostě neobejdeme“ [Dolležal 1973].

Důležité úkoly spjaté s upevňováním kolektivních vztahů a vzájemné pomoci se týkají způsobu života a volného času. Odstraněním dřívějšího soužití několika rodin v jednom bytě tím, že v nových bytech bydlí převážně jedna rodina, zbavuje milióny lidí nepohodlí a „vnucených“ denních styků a vytváří nové typy sousedských vztahů. Zároveň s tím nové formy bydlení plodí tendence k uzavřenosti a odloučenosti osobního a rodinného života a „nadbytek informací“, charakteristický pro dnešní způsob života, vyvolává potřebu klidu a omezování mimoslužebních styků. V této souvislosti jsou krajně aktuální nová řešení výstavby měst, která by obsahovala moderní ideje sociální organizace způsobu života. Je třeba dále rozvíjet kooperativní formy spojování zájmů lidí v oblasti bydlení, rekreace a spotřeby, které by dovolovaly přes skupinový zájem slučovat osobní a společenské zájmy a přispívaly by k upevňování zásad kolektivnosti, vzájemné pomoci a iniciativy v mimopracovní oblasti.

V podmínkách vědeckotechnické revoluce se aktualizují sociální a morální problémy spjaté s rozvojem osobnosti. Znatelně rostoucí intenzifikace lidské činnosti a soužití lidí vede k nahrazování ustálených stereotypů jednání. Zvětšující se

rozsah přeměn působených lidskou činností v přírodě klade otázku psychologické adaptace člověka rychle se měnícímu přírodnímu a umělému prostředí. Prudké střídání postupů a technologií v profesní činnosti, inovace v životním prostředí a urychlující se morální zastarávání věcí způsobují, že se stále častěji mění pracovní a životní podmínky, na něž si člověk zvykl. Exponenciálně vzrůstá množství informací v povolání i mimo ně, které moderní člověk musí denně přijmout a zpracovat. Zrychlení výrobního rytmu, tempa moderního života a přílišné informační a emocionální zatížení vede ke značnému nervovému napětí. Růst krajně stressových situací vyžaduje včasnou psychologickou ochranu.

Nebylo by správné zavírat oči před tím, že psychika lidí často zaostává za vývojem objektivních podmínek jejich života. Tím se vysvětluje statisticky doložený „alarmující růst psychických onemocnění, zvláště neuróz — této „choroby 20. století“. Neméně alarmující je statistika sebevražd, kriminálních zločinů, růstu sexuálních a psychických anomálií a úchylek“ [Člověk... 1973 : 220].

Vědeckotechnická revoluce způsobuje, že lidé „žijí rychleji“. Projevuje se to nejen zrychlením životního rytmu, nýbrž i tím, že sám čas je obsažnější a plyne intenzivněji. Úkolem komplexních, mezipředmětových výzkumů je studium toho, jak uvedené změny ve způsobu života působí na celkový psychický stav člověka, na jeho emocionální zdraví, na charakter a obsah jeho vztahů k ostatním lidem. Takové výzkumy by měly pomoci vytvořit životní podmínky, jež by odpovídaly adaptačním možnostem lidského organismu a osvozovaly by ho od přílišné nervové psychické zátěže, vedoucí ke stressovým situacím.

Je důležité, aby živelné posuny ve způsobu života nepředstihovaly vědomé změny zaměřené na zdokonalení a humanizaci všech stránek lidské činnosti. Dynamika moderního způsobu života vyžaduje neustále přetvářet způsob myšlení a vnítrání svět člověka a včas odpovídat na nové otázky, jež klade skutečnost. V epoše vědeckotechnické revoluce nelze ani v nejmenším trpět stagnací v kterékoli oblasti

způsobu života. Socialistický způsob života je předurčen zajistit jednotu stability, sociální jistoty, a zdravých změn, stálého rozvoje.

Rostoucí dynamismus sociálního prostředí a sociální mobilita osobnosti a stupňující se rozmanitost životních alternativ vytvářejí situaci, kdy se člověk v nesrovnatelně větší míře než dříve musí zříkat navykklých stereotypů chování, spoléhat se na vlastní uvážení a samostatně se rozhodovat pro některou z mnoha možností. Všeobecná dostupnost hromadných sdělovacích prostředků a růst vzdělanostní úrovně způsobují, že pro nejširší masy lidí se řešení otázek smyslu života a mravního sebeurčení stává právě tak naléhavou potřebou jako chléb a střecha nad hlavou.

Autoři sovětsko-československé práce *Člověk — věda — technika* poukazují na neudržitelnost teze o nepřátelství vědeckotechnického pokroku k niterným zájmům a snahám člověka a zároveň kladou oprávněnou otázku týkající se vztahu morální schopnosti člověka a specifických podmínek a potřeb současnosti. V podmínkách vědeckotechnické revoluce se úplně mění podstata a rozsah morálních požadavků na člověka. „... Je sociologicky neúnosné bezprostředně srovnávat mravní úroveň člověka vzdálené minulosti a dneška. Značně zvýšená intenzita psychologického zatížení ve všech sférách společenského života, nezbytnost přesných reakcí a rychlého rozhodování, potřeba změny rytmu činnosti a orientací při přechodu z jedné skupiny, oblasti znalostí do druhé, rostoucí následky možného narušování společenských norem (počínaje technickými a konče morálními normami) a ve shodě s tím prudce zvýšená osobní odpovědnost za vlastní jednání — to vše vyvolává kvalitativně jiné nároky na člověka i na kritéria pro jeho morální hodnocení“ [Člověk... 1973 : 265].

Zájem o problematiku způsobu života, který v posledních letech silně vzrostl, se vysvětluje tím, že vědeckotechnická revoluce vytváří kvalitativně jiné podmínky a formy činnosti lidí, činí aktuální filozoficko-etickou problematiku a vyžaduje kvalitativně nový přístup ke stěžejním humanistickým problémům, jako je smysl živo-

ta, orientace lidských potřeb a kritéria sociálního a mravního pokroku.

Současný rozvoj vědy a techniky působí stále silněji na způsob života společnosti, vyvolává základní změny ve vztazích člověka a přírody, ve formách bydlení a soužití lidí a v materiálních podmínkách jejich práce a existence. Avšak specifický odraz těchto globálních posunů ve společenských mravech závisí na charakteru společenských vztahů, které určují sociální obsah života, cíle materiální i duchovní produkce a zásady organizace společenského života. Jak se rozvíjí vědeckotechnická revoluce, roste protikladnost socialistického způsobu života a buržoazního způsobu života, jež ztělesňují alternativy sociálního vývoje a kvalitativně odlišné formy vzájemných vztahů člověka a společnosti. Socialistická společnost vědomě dává vymoženosti vědeckotechnické revoluce do služeb sociálnímu a mravnímu pokroku. Vědecké zpracování sociálně etických principů způsobu života je mimořádně závažné pro formování koncepce sociálních cílů společnosti. Normativní a prognostický model socialistického způsobu života tvoří základ pro volbu hlavních směrů sociálně ekonomického rozvoje. Další zdokonalování socialistického způsobu života ještě plněji vyjeví humanistickou podstatu

socialistického společenského zřízení a jeho morální a sociální převahu nad buržoazním.

Literatura

- Brežnev, L. I.: *Leninskim kursom*, t. 2. Moskva 1973.
- Člověk v socialistickém i buržoazním obšestve. Materialy simpoziuma*, vyp. 1. Moskva 1966.
- Člověk — věda — technika*. Praha 1973.
- Dolležal, N.: *Učenyj i epocha*. Pravda, 7. 7. 1973.
- Gorelov, A.: *Samyje dobryje ljudi na zemle*. Zvezda, 1973, č. 9.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 2. Praha 1952.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 9. Praha 1954 a.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 27. Praha 1954 b.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 29. Praha 1955 a.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 32. Praha 1955 b.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 33. Praha 1955 c.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 13. Praha 1956 a.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 26. Praha 1956 b.
- Lenin, V. I.: *Polnoje sobranije sočinenij*, t. 54. Moskva 1965.
- Makarenko, A. S.: *Sočinenija*, t. 5. Moskva 1958.
- Marx, K. - Engels, B.: *Spisy*, sv. 1. Praha 1956.
- Marx, K. - Engels, B.: *Spisy*, sv. 2. Praha 1958 a.
- Marx, K. - Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha 1958 b.
- Marx, K. - Engels, F.: *Sočinenija*, t. 46, č. 1. Moskva 1968.
- O komsomole i molodeži*. Moskva 1970.

Vývoj a sbližování činnosti sociálních skupin rozvinuté socialistické společnosti*

Kategorie činnosti je jedním z integrálních pojmů široce užívaných v sociologické literatuře, současně však kategorií velmi málo prozkoumanou, zvláště v empirické sociologii.

Činností ve filozofickém smyslu rozumíme specifický vztah ke světu, způsob včlenění do společenských vztahů, přičemž subjekt přetváří přírodu i společenské vztahy. Ve společenských vědách pak je zkoumání kategorie činnosti podřízeno specifickým úkolům té které vědy.

Např. ekonomická věda ji analyzuje ze zorného úhlu výrobních vztahů. Zkoumá ji z hlediska růstu produktivity práce, reprodukce pracovní síly, zvýšení životní úrovně atd. Psychologie se zabývá subjektivními vztahy lidí k činnosti, jejím vnímáním a chápáním. Sociální psychologie zkoumá s ní spojené stereotypy, postoje, hodnocení, uspokojení atd. Právní vědy studují problémy regulování aktivity různých skupin pracujících. Specifické spektrum otázek analyzuje ze svého hlediska etika, estetika, pedagogika a další vědy.

Sociologie se zabývá sociální činností. Tímto termínem označujeme vykonávání historicky konkrétních společenských funkcí subjektem; tyto funkce jsou nezbytné pro chod a rozvoj společenského systému.

Uvedené definice činnosti jsou velmi obecné a nemohou obsáhnout v plné míře podstatu zkoumaného jevu. Připomeňme však v této souvislosti V. I. Lenina, jenž zdůrazňoval, že nikdy nemůžeme zapomenout na „podmíněný a relativní význam všech definic vůbec, které nikdy nemohou obsáhnout všestrannou souvislost jevu v jeho plném vývoji“ [1957 : 287].

K problému činnosti obracíme v posledních letech stále větší pozornost sociologové a pracovníci jiných věd. Zkoumají jej filo-

zofové [Kagan 1974] i psychologové (známé jsou např. Leontjevovy práce o této otázce). Vyšly rovněž publikace, v nichž se problém činnosti zkoumá v kontextu historického materialismu na obecně sociologické úrovni. V této souvislosti je možno uvést např. práci kolektivu sovětských a německých sociologů [Istoričeskij materializm 1972]. Různé aspekty činnosti sociálních subjektů zkoumají odvětvové sociologie. Rozšířené jsou výzkumy pracovní aktivity. Poukažme na tomto místě jen na monografii I. I. Čangliové [1973]. Avšak pracovní činnost se dosud studuje zpravidla v rámci profesní činnosti ve společenské výrobě bez náležité souvislosti s ostatními druhy práce, tj. s prací v domácnosti, během volného času atd., a s ostatními druhy činnosti. Sociologické zkoumání činnosti se dosud nejvíce rozvinulo v rámci výzkumů časových rozpočtů při zkoumání struktury pracovní a mimo-pracovní doby a volného času. Podle našeho mínění nejdůležitějším výsledkem těchto výzkumů, které mají vztah k poznání činnosti jako sociologické kategorie, je výklad času jako měřítka sociálních procesů a jevů a vypracování základů klasifikace druhů a prvků činnosti [Bolgov 1970; 1973].

Jako subjekt činnosti může vystupovat společnost, třída, skupina i jednotlivec. V tomto článku se věnujeme zejména problémům teorie činnosti týkajícím se aktivity, jejímž subjektem je společnost jako celek a její jednotlivé třídy či sociální skupiny.

V podmínkách vyspělého socialismu je zkoumání činnosti jedince a společenských skupin jednou z podmínek hlubšího poznání (a tím i řešení) problémů vyšší sociální homogenity, zajištění všestranného a harmonického rozvoje osobnosti a rozvo-

* Z referátu předneseného na VII. sovětsko-československém sympoziu *Přednosti socialismu a vědeckotechnická revoluce*.

je socialistického způsobu života i jeho přerůstání v komunistický způsob života. V tomto kontextu je vhodné uvést Marxův výrok o nutnosti „nahradit dílčího dělníka, prostého nositele určité dílčí společenské funkce, všestranně rozvinutým individuem, pro něž různé společenské funkce jsou vzájemně se střídajícími způsoby životních projevů [podtrhl V. I. B.]“ [1967 : 439].

Kategorie činnosti je u klasiků marxismu-leninismu při vymezení způsobu života ústřední kategorií. K. Marx a B. Engels napsali v *Německé ideologii*, že „na způsob výroby nelze pohlížet jen z té stránky, že je reprodukcí fyzické existence individuí. Je to spíše již určitý druh činnosti těchto individuí, určitá forma projevu jejich života, určitý způsob jejich života. Jak individua projevují svůj život, taková jsou [podtrhl V. I. B.]“ [1958 : 35].

Společenské zákonitosti se vždy uskutečňují konkrétní činností lidí. Zákonitost předem vymezuje určité možnosti činnosti, které se v různé míře realizují v činnosti lidí podle toho, na jakém stupni lidé tyto možnosti chápou a přihlížejí k nim. Činnost subjektů je proto konkrétně historická, právě tak jako s ní spjaté společenské vztahy. „Určitá individua, určitým způsobem produktivně činná, vstupují do těchto určitých společenských a politických vztahů“ [Marx - Engels 1958 : 39]. V činnosti subjektů historické tvorby se realizují společenské vztahy, jejich reprodukce, změna a vývoj. Činnost tříd, sociálních skupin a jedinců nelze proto zkoumat odděleně od různých druhů společenské praxe a společenských vztahů, charakterizujících společensko-ekonomickou formaci v celku nebo její určitý vývojový stupeň.

Činnost sociálních skupin v socialistické společnosti se projevuje nejrůznějšími formami. Nejdůležitější formou je profesně pracovní činnost. Kromě ní však činnost sociálních skupin zahrnuje společensko-politickou činnost, činnost ve sféře společenské správy a společenského řízení, vědeckou a uměleckou tvůrčí aktivitu, výchovu a vzdělávání, sebevýchovu a sebevzdělávání, činnost vykonávanou v rodinném kruhu i aktivitu v oblasti spotřeby, volného času atd. Charakter, obsah a struktura činnosti a zákonitosti jejího vývoje jsou

určovány působením objektivních společenských zákonů. Nejpodstatnější a nejobecnější znaky činnosti sociálních skupin v socialistické společnosti jsou:

1. Činnost tříd a sociálních skupin je charakterizována vztahy soudružské spolupráce a vzájemné pomoci a jednotou základních zájmů na rozdíl od antagonismu mezi zájmy vládnoucích tříd a pracujících mas v kapitalistické společnosti.

2. Činnost tříd a sociálních skupin v socialistické společnosti se vyznačuje plánovitostí, stabilitou a neustálým a postupným rozvojem na rozdíl od kapitalistické společnosti, v níž je činnost tříd a sociálních skupin poznamenána nestabilitou a nerovnoměrným vývojem.

3. V socialistické společnosti se obsah a struktura činnosti sociálních skupin postupně sblížují na rozdíl od zesílení rozporů a od antagonistické protikladnosti činnosti tříd v soudobé kapitalistické společnosti. Zároveň s tím je pro sblížování činnosti tříd a sociálních skupin v socialistické společnosti charakteristické, že jednotlivci stále rozmanitěji spojují a kombinují konkrétní druhy a formy činnosti.

Pro socialistickou společnost je příznačný neustálý rozvoj a zdokonalování činnosti. Činnost směřuje k všestrannému a harmonickému rozvoji osobnosti a vyznačuje se jednotou základních zájmů a cílů jedince, sociálních skupin a společnosti. Ekonomickým základem tohoto pohybu je společenské vlastnictví výrobních prostředků a plánovitý charakter rozvoje národního hospodářství, kultury a ostatních stránek společenského života, politickým základem pak všelidový stát a Komunistická strana Sovětského svazu, která je vedoucí, organizující a usměrňující silou socialistické společnosti a má vedoucí úlohu v životě celé společnosti, a konečně ideologickým základem marxismus-leninismus jako světový názor vedoucí třídy socialistické společnosti.

Charakter, obsah a struktura činnosti a zákonitosti jejího vývoje za socialismu jsou určovány v prvé řadě působením základního sociálně ekonomického zákona socialismu a cílem rozvoje socialistické společnosti, který V. I. Lenin definoval jako „zajištění úplného blahobytu a svobodného *všestranného* vývoje *všech* členů

společnosti“ [1953 : 48]. V *Programu Komunistické strany Sovětského svazu* a v usneseních jejího XXIV. sjezdu se zdůrazňuje, že s rozvojem naší společnosti vzrůstají možnosti „pro výchovu nového člověka, v němž harmonicky splývá duchovní bohatství, morální čistota a tělesná dokonalost“ [XXII. sjezd : 464].

Působení zákona plánovitého a proporčního rozvoje národního hospodářství a kultury, jež se s rostoucí úrovní socialistické společnosti projevuje stále výrazněji, a plánovitost fungování a rozvoje celého systému společenských vztahů objektivně podmiňují stabilitu, pevnost a neustálý a postupný rozvoj struktury činnosti sociálních skupin a všech členů socialistické společnosti. V podmínkách kapitalismu se činnost tříd a sociálních skupin působením zákona konkurence a anarchie výroby a cyklického vývoje kapitalistické společnosti vyznačuje nízkou stabilitou a nejistotou. Projevuje se to mezi jiným i rychlým růstem rezervní armády nezaměstnaných v dobách krize.

Pod vlivem přeměn práce dochází k užšímu spojení organizátorských a výkoných funkcí v práci a duševní a fyzické práce v lidské činnosti vůbec, jakož i k těsnějšímu sepětí úzce specializované profesní činnosti s různými formami aktivní nevýrobní činnosti (výchova dětí, veřejná činnost, tvůrčí a zájmová činnost ve volném čase) atd. Další konkrétní zkoumání struktury a mechanismu působení tohoto zákona dovolí v sociálním plánování a prognózování brát více v úvahu jeho působení na harmonický rozvoj osobnosti. Konkrétní plánování a prognózování ukazatelů vztahu mezi duševní a tělesnou prací i mezi prací organizátorskou a výkonou musí přihlížet k pracovní činnosti ve všech sférách lidského života. To znamená, že je třeba z hlediska obsahu a charakteru činností hodnotit práci nejen v oblasti společenské výroby, nýbrž i v nevýrobní sféře, ve správě a v ostatních oblastech společnosti.

Změnu činnosti a její struktury vyvolává zákon růstu potřeb, jehož působením se v celkové struktuře potřeb zvyšuje podíl duchovních a sociálních potřeb a snižuje podíl potřeb materiálních.

Tendence a zákonitosti vývoje činnosti sociálních skupin v socialistické společnosti budeme nyní analyzovat z hlediska dvou důležitých kritérií: forem vlastnictví a stupně racionálnosti, jež se v činnosti projevují.

V souvislosti s formami vlastnictví lze druhy a prvky činnosti dělit na společensky a individuálně organizované. Společensky organizovaná činnost probíhá bezprostředně v rámci společenského vlastnictví (v jeho dvou formách): v podnicích, na stavbách, v kulturně osvětových zařízeních atd. Druhy činnosti spadající do této skupiny jsou pevně spjaté se společenskými cíli a společnost je přímo organizuje. Tento typ činnosti je nejvíce podroben sociální kontrole. Individuálně organizovaná činnost se uskutečňuje v rámci osobního vlastnictví a je spjata s individuální nebo rodinnou organizací činnosti.

Dělení činnosti na společensky a individuálně organizovanou je nezbytné především proto, aby se změřila úroveň společenské organizace činnosti sociálních skupin a aby se plánovaly vzájemné vztahy společenské a osobní organizace činnosti. Toto dělení dává metodologické základy pro hledání konkrétních cest ke zdokonalení organizace sociální činnosti.

Práci můžeme rozdělit podle její souvislosti s formami vlastnictví na práci společensky a individuálně organizovanou. Společensky organizovanou prací je práce vykonávaná ve státních a kolechozně družstevních podnicích a institucích. Je to profesně pracovní činnost ve společenské materiální výrobě i společenské nevýrobní sféře, jež se za socialismu opírají o dvě formy socialistického vlastnictví. Individuálně organizovanou prací je práce v domácnosti, v osobním hospodářství, různé druhy koníčků i tvůrčí práce v rodině ve volném čase.

Za socialismu jsou individuálně organizované práce v domácnosti a v osobním hospodářství společensky nutnými druhy práce, jejichž objektivní nutnost je dána úrovní výrobních sil. Práce v domácnosti je zapotřebí pro uspokojení běžných materiálních potřeb rodiny. Práce v osobním hospodářství je určitém zdrojem důchodu

nejen kolchozníků, ale i části dělnických a zaměstnaneckých rodin.

Práce v domácnosti doplňuje společenskou výrobu spotřebních předmětů a služby obyvatelstvu a plní funkce, které společenská sféra dosud neobsáhla. Značná část domácí práce je vynakládána na výrobu užitečných hodnot: na přípravu jídel, na opravy oděvu, obuvi a prádla, na pletení, na šití atd. Druhou část práce v domácnosti tvoří služby v rodině. Produkt vytvořený prací v domácnosti napřichází do prodeje a je přivlastňován v rodině.

S rozvojem výrobních sil socialistické společnosti se zmenšuje množství práce vykonávané v domácnosti a v osobním hospodářství. To stále mění strukturu nutné práce ve společnosti i ve společenských skupinách: trvale se zvyšuje podíl společensky organizované práce a snižuje se podíl práce organizované individuálně. Tento proces, který se v prvním období rozvoje a fungování komunistické formace rozvíjí zvláště intenzivně ve sféře materiální výroby, v dalším vývoji se projevuje a bude projevovat stále výrazněji i v mimovýrobní sféře, ve sféře každodenního života.

V letech socialistické výstavby se do značné míry odstranilo nerovnoprávné postavení žen v denním životě, protože zkrácení času věnovaného na práce v domácnosti se týkalo v první řadě jich. Výpočty ukazují, že pokud jde o čas vynakládaný na práci v domácnosti ve městech, snížily se rozdíly mezi muži a ženami (pracujícími ve společenské výrobě a zabývajícími se rovněž prací v domácnosti a osobním hospodářství) přibližně jedenapůlkrát. Podíl práce v domácnosti se snížil nejvíce u žen-dělnic. V současných podmínkách činí individuálně organizovaná práce v městských dělnických rodinách u mužů kolem 20 % celkové nutné práce ve společenské výrobě, u žen pak okolo 50 %. Ještě výraznější je tento podíl u kolchozníků. To vše svědčí o tom, že v naší společnosti jsou velké nevyřešené problémy, pokud jde o zvýšení úrovně zespolečenštění uvedených prací.

K určitým změnám z hlediska vzájemného vztahu individuálně a společensky organizované činnosti dochází i v oblasti

volného času. Avšak konkrétní údaje k této otázce jsou velmi chudé. Zajímavý pokus rozčlenit volný čas podle tohoto kritéria podnikl G. A. Kalke [1975]. Podle jeho výzkumu činí u dělnické mládeže v průmyslových podnicích města Bečvy podíl společensky organizovaných druhů činnosti u mužů 35,6 % a u žen 29,5 % volného času. U dospělých je tento podíl zřejmě ještě menší.

Na společensky a individuálně organizovanou můžeme členit i spotřební aktivitu. Individuálně organizovaná spotřeba je odvozena z osobního vlastnictví spotřebních předmětů a z individuální či rodinné práce a organizace volného času. Individuálně organizovanou spotřebou je domácí stravování, používání předmětů domácí potřeby, používání obydlí, trávení volného času v rodině atd. Společensky organizovaná spotřeba se uskutečňuje v zařízeních a podnicích, které jsou všelidovým a družstevně kolchozním vlastnictvím. Jde o stravování v jídelnách, kavárnách a restauracích, o pobyt v zotavovnách a sanatoriích, v dětských jeslích a školkách, o používání zdravotnických zařízení, komunálních služeb, o návštěvu kulturních, osvětových a rekreačních zařízení atd.

Kritéria racionálnosti, tj. souladu s všestranným a harmonickým rozvojem osobnosti, je možno použít jak pro jednotlivé druhy činnosti, tak pro celou její strukturu. Přitom je však třeba mít na zřeteli jak kvalitativní, tak kvantitativní aspekty problému. Oba aspekty jsou navzájem organicky spjaté. Z kvalitativního hlediska se mohou jednotlivé druhy činnosti zkoumat jako racionální, nebo naopak neracionální podle toho, zda jsou svým obsahem v souladu s potřebami rozvoje osobnosti a socialistické společnosti. Při kvantitativním pohledu na problém má podstatný význam velikost, proporce, v níž určitá aktivita vstupuje do celkové struktury činnosti.

Socialistická společnost se vyznačuje neustálým a postupným zvyšováním stupně racionality v činnosti tříd a sociálních skupin při současném sblížování struktury takové činnosti podle tohoto kritéria. Projevuje se to v trvalém růstu tvůrčích, obsahově bohatých a aktivních prvků činnosti, spjatých s všestranným rozvojem osobnosti. V oblasti profesní činnosti děl-

níků a kolchozníků se snižuje podíl prvků fyzické a výkonné práce, a naopak se zvyšuje podíl prvků práce duševní a organizačtorské. Díky tomuto procesu se sblíží obsah práce dělníků, kolchozníků a inteligence. V oblasti neprofesní činnosti se růst racionality projevuje ubýváním práce v domácnosti a v osobním hospodářství, zvětšováním rozsahu volného času a rozšiřováním tvůrčích, aktivních a obsahově bohatých druhů činnosti ve volném čase. V šedesátých a sedmdesátých letech se rozsah volného času ve srovnání s dvacátými lety zvýšil přibližně dvakrát, avšak čas věnovaný veřejné aktivitě vzrostl asi pětikrát až šestkrát a čas na učení a sebevzdělání vzrostl zhruba třikrát až čtyřikrát. Zároveň se výrazně zmenšil podíl času věnovaného náboženské aktivitě a uspokojování jiných neracionálních potřeb. Změnily se i funkce volného času. Jestliže ve dvacátých letech byla jeho nejdůležitější funkcí obnova pracovní síly, nyní má dominující roli funkce rozvoje osobnosti.

Vc vyspělé socialistické společnosti se struktura činnosti bude měnit i nadále a působením vědeckotechnické revoluce se budou její změny urychlovat. Sociální politika strany a vlády bude přitom nadále orientována na sblížování struktury činnosti tříd a sociálních skupin ve vyspělé socialistické společnosti a na sblížování jejich způsobu života.

Třídy a sociální skupiny v SSSR jsou spjaty společnými základními zájmy a cíli a sovětský lid je ideově a politicky jednotný. To nás opravňuje mluvit o obecných rysech činnosti pracujících ve vyspělé socialistické společnosti. Empirické výzkumy ukazují, že v podmínkách vyspělého socialismu se různé sociální skupiny navzájem dále sblíží strukturou a obsahem činnosti. Postupně se sblíží a i nadále se bude sblížovat struktura práce dělníků, kolchozníků a inteligence, pokud jde o vztah organizačtorské a výkonné práce i práce duševní a fyzické. Třídy a sociální skupiny se sblíží v charakteru a struktuře nevýrobní činnosti jednotlivců i tím, že se zmnožují konkrétní formy a způsoby realizace jejich aktivity. Toto sblížení se výrazně projevuje u tzv. hraničních vrstev a skupin, což činí studium činnosti těchto vrstev a skupin zvláště aktuálním.

Avšak i ve vyspělé socialistické společnosti zůstávají rozdíly mezi třídami, vrstvami a sociálními skupinami. Rozdíly mezi třídami jsou dány jejich podstatou, tj. jejich úlohou ve společenské dělbě a organizaci práce, jejich vztahem k výrobním prostředkům, jejich místem v rozdělování hmotných statků a dalšími faktory. Činnost průmyslových dělníků se vyznačuje zvláště přísným řádem, vysokou uvědomělostí, kázní, organizovaností atd. Činnost zemědělských pracovníků má své zvláštnosti, dané jak sezónností práce, tak i úrovní rozvoje techniky a kultury zemědělské výroby a existencí kolchozního vlastnictví.

Zkoumáme-li strukturu činnosti městských a vesnických obyvatel ve volném čase, upoutávají pozornost dosud značné rozdíly, pokud jde o rozšíření a popularitu některých druhů činnosti (rozhlas, četba, kino) a nevyspělost nebo téměř úplná absence jiných prvků životního způsobu městských obyvatel. Řada forem a druhů činnosti, které se už staly nebo se stávají pevnou součástí života ve městech i celá řada druhů tvůrčí práce (muzea, divadla atd.) téměř úplně chybějí ve struktuře činnosti venkovského obyvatelstva. Avšak prudký rozvoj hromadných sdělovacích prostředků a trvale silící spojení s městem pomáhají vesnickým obyvatelům poznat svět z nové stránky. To vyvolává protiklad mezi rostoucími potřebami a reálnými podmínkami jejich uspokojení, což je jednou z nejdůležitějších příčin intenzivní migrace vesnického obyvatelstva, a zejména mládeže, do měst.

Zkoumáme-li problém rozvoje a sblížování činnosti v sociálně demografické rovině, je třeba se zastavit u některých otázek neprofesní činnosti. V socialistické společnosti bylo prakticky dosaženo úplné rovnosti mužů a žen v oblasti profesní pracovní činnosti. V oblasti neprofesní pracovní činnosti došlo v průběhu socialistické výstavby také k určitému sblížení, přesto však je její struktura ještě do značné míry různá. Zejména velký rozdíl je v čase vynakládaném na práci v domácnosti. Věnuje-li žena-dělnice na tento účel přibližně 20 až 25 hodin týdně, pak muž jen 10 až 15 hodin. Rozdíl v rozsahu práce v domácnosti předurčuje do

značné míry rozdílů v rozsahu volného času. Ženy mají asi o 10 hodin volného času týdně méně než muži. I spánek je u nich o něco kratší. Napjatý časový rozpočet a více péče věnované domácnosti nutí ženu mnohem častěji než muže hledat práci poblíž bydliště. Proto ženám zabírá dojíždění do zaměstnání celkově poněkud méně času než mužům.

Poněkud jiné jsou aktuální problémy týkající se nevýrobní, neprofesní činnosti mládeže, které je třeba řešit v dlouhodobé perspektivě, aby se zajistila komunistická výchova mládeže. Díky významným opatřením ke zvýšení životní úrovně pracujících i díky zkrácení pracovní doby a zavedení pětidenního pracovního týdne podstatně vzrostl v posledních patnácti až dvaceti letech rozsah volného času dělnické mládeže, který činí v současnosti asi 40 až 45 hodin týdně. Výhledově může vzrůst na 55 až 60 hodin. Vážným problémem je lepší využívání rostoucího volného času, a to rozvíjením aktivních, tvůrčích druhů činnosti, jakými jsou veřejná činnost, sport a umělecká tvořivost. Na tyto aktivity připadá zatím nejvýše 20 % volného času a dolní hranice nedosahuje ani 10 %. Tyto druhy činnosti jsou ve struktuře volného času na posledních místech. Zvláštní pozornost je třeba věnovat širšímu začlenění mládeže do veřejné činnosti. V celkové struktuře volného času téměř všech kategorií mládeže tato činnost zpravidla nezaujímá více než 3–5 %.

Pro další sociální rozvoj naší společnosti je třeba u všech sociálních skupin v dlouhodobé perspektivě podstatně zvýšit podíl tvůrčích, aktivních druhů činnosti v oblasti mimovýrobní činnosti pracujících, intenzivně rozvíjet studium a sebevzdělávání, veřejnou činnost, tělesnou výchovu a sport i různé druhy tvůrčí práce a zájmové činnosti. Přitom jde o to, aby se zajistil takový rozvoj těchto aktivit, jenž by napomáhal k dalšímu sbližování sociálních skupin.

Společným rysem profesně pracovní i mimovýrobní činnosti pracujících je plánovitý rozvoj. Výzkumy však ukazují, že v plánování optimalizace mimovýrobní činnosti je řada vážných problémů [Aitov 1972]. Z nich je třeba vydělit dva základní problémy: Na jedné straně existuje ne-

dostatečná materiální základna pro racionální využívání volného času pracujícími s vysokou úrovní duchovních potřeb. Tento problém nejpalčivěji pociťuje inteligence a vzdělaní dělníci. Na druhé straně pak jsou nerozvinuty duchovní a sociální (ve smyslu společenské aktivity) potřeby u málo vzdělané části obyvatelstva, což vede k neracionálnímu využívání volného času, k projevům antikultury (opilství, chuligánství, zločinnost atd.).

První problém je možno řešit jak rozvíjením soustavy kulturních zařízení, tak i intenzifikací kulturní výměny mezi městem a vesnicí, mezi tradičními centry kulturního i společenského života a ostatním územím. Druhý problém lze řešit především zvyšováním vzdělanostní úrovně; dělníci s vyšší úrovní vzdělání tráví volný čas racionálněji. Je nutné od základu zlepšit práci kulturních a osvětových zařízení. V nynější době pracují s těmi, kdo k nim přijdou, tj. s lidmi, kteří už mají vysoké duchovní potřeby. Je však třeba soustředit pozornost na ty dělníky, kteří ještě nenašli cestu do divadel, kulturních domů, knihoven a jiných kulturních zařízení.

Na závěr bychom rádi poznamenali, že ve světle všestranného a harmonického rozvoje osobnosti, zdokonalování socialistického způsobu života a jeho postupného přerůstání v komunistický způsob života je další rozvoj struktury činnosti a sbližování činnosti sociálních skupin jedním z důležitých úkolů, které se řeší v nynější etapě rozvoje vyspělé socialistické společnosti.

Literatura

- Aitov, N. A.: *Problema regulirovanija svoobodnogo vremeni v plane socialnogo razvitiija goroda*. In: *Socialnoje planirovanije*. Ufa 1972.
- Bolgov, V. I.: *Kategorija vremeni v socialnom izmerenii i planirovanii i problema ekonomii vremeni*. In: *Socialnyje issledovanija*, vyp. 6. Moskva, Nauka 1970.
- Bolgov, V. I.: *Bjudžet vremeni pri socializme*. Moskva, Nauka 1973. Zvláště kap. 1 (*Bjudžet vremeni kak sociologičeskaja kategorija*) a kap. III (*Klassifikacija elementov bjudžeta vremeni i sistema osnovnyh ponjatij*).
- Čanglii, I. I.: *Trud. Sociologičeskije aspekty teorii i metodologii issledovanija*. Moskva, Nauka 1973.

XXII. sjezd KSSS. Nová mysl, zvláštní číslo, říjen 1961.

Istoričeskij materializm kak teorija socialnogo poznanija i dejatel'nosti. Moskva, Nauka 1972.

Kagan, M. S.: *Čelovečeskaja dejatel'nost'. Opyt sistemnogo analiza.* Moskva, Politizdat 1974.

Kalke, G. A.: *Struktura i organizacija ispol'zovanija srobodnogo vremeni rabočej mo-*

lodeži. Avtoreferat dissertacii na soiskanije učenoj stepeni kandidata filosofskich nauk. Moskva 1975.

Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 6. Praha, SNPL 1953.

Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 22. Praha, SNPL 1957.

Marx, K. - Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958.

Marx, K. - Engels, B.: *Spisy*, sv. 23. Praha, SNPL 1967.

Růst subjektivního činitele a vědeckého řízení za socialismu*

Realizace cyklu věda — technika — výroba je úzce spjata s úlohou člověka v celém tomto procesu. Všeobecná úroveň společenského člověka, jeho poznávací schopnost, odvaha a rozhodnost se promítá jak v rozvoji vědy a techniky jako relativně samostatných komponentů společenského organismu, tak v uplatňování vědeckých i technických poznatků a objevů ve výrobě. Člověk však rozhoduje nejen o úrovni jednotlivých složek uvedeného cyklu, ale i o jeho řízení, které má zajistit optimální fungování systému věda — technika — výroba a realizaci celospolečenských cílů. Člověk se tedy objevuje jak na vstupu do systému, je rozhodujícím činitelem, který usměrňuje a řídí jeho vývoj, tak i na výstupu, neboť dosažené výsledky mají člověku sloužit. Současně však člověk musí dbát o to, aby cyklus věda — technika — výroba harmonicky zapadal do celospolečenského systému a aby se věda a technika v podobě negativních biologických, ekologických a jiných jevů neobrátily proti němu. Analýza umožňující odhalit místo a úlohu člověka uvnitř jednotlivých komponentů i v rámci cyklu jako celku, jakož i vzájemné vztahy mezi jeho složkami, je důležitým předpokladem pro správné řízení vědeckotechnické revoluce i pro využití jejích výsledků při budování vyspělé socialistické společnosti.

Současná vědeckotechnická revoluce vede k zásadním změnám v úloze vědy a techniky ve výrobě, ale i k novým jevům v postavení subjektu ve výrobním procesu: klade značné nároky na jeho úroveň, schopnosti a umění řídit.

Věda a technika, představující sílu lidského intelektu i vzrůstající schopnost člověka ovládat přírodní procesy, umožňují postupný přechod od výroby založené na mechanickém strojovém systému

k výrobě opírající se o úspěchy kybernetiky a automatizace. Automatizovaný výrobní proces má zcela jiné parametry. Nepředstavuje pouze technické zdokonalení výroby, ale též závažné změny ve vztazích mezi člověkem a technikou, člověkem a přírodou. Člověk a společnost již mezi sebe a přírodu nekladou řemeslný nástroj či mechanický stroj jako prostředek své činnosti, ale svébytný, samočinný a osvojený technický proces. Pracující člověk je vyvazován z bezprostředního zhotovování věcí, z přímého přemáhání přírody. Ve výrobě není nucen používat hlavně svou fyzickou sílu, ale svůj intelekt, neboť výrobní síly založené na automatizovaném systému jsou jinak strukturovány než za existence mechanických strojů. Průnik kybernetiky a automatizace do výrobních sil podmiňuje jejich vnitřní technickou jednotu kvalitativně jiné úrovně a ztělesňuje materializaci lidského vědění. Vzniká materiálně technická báze pro odstranění tradičního protikladu mezi člověkem a strojem průmyslové buržoazní civilizace, projevující se v atomizaci práce na veliký počet dílčích úkonů a v podřízenosti dělníka stroji. Vlivem vědeckotechnické revoluce se vztah člověka a techniky nekládá již na bezprostředním podílu pracujícího člověka na produkci a službě stroji. Dělník není nucen vykonávat namáhavou fyzickou práci a jeho činné uplatnění se přesouvá k provádění specifiky lidských úkonů — intelektuálně náročnější činnosti, jako je kontrola a usměrňování technických a technologických procesů probíhající bez jeho přímé účasti, programování, konstruování, budování a seřizování automatizovaných systémů. Zavedení automatů, které představují nejradikálnější převrat v oblasti techniky, jaký lidstvo za svou historii uskutečnilo, způsobilo daleko-

* Referát ze VII. sovětsko-československého symposia *Přednosti socialismu a vědeckotechnická revoluce*.

sáhlé změny ve vztazích mezi člověkem a technikou. Postupně se likviduje stará základna činného sebeuplatnění člověka, neboť automatizovaný systém přebírá výkon většiny úkolů v bezprostřední výrobě, které dříve plnili dělníci. To má závažné důsledky nejen pro řízení výroby, ale i vědy, techniky a pro jejich vzájemné vztahy.

Další významný moment ve vztazích mezi člověkem a technikou, podmíněný zavedením automatizace do výroby, spočívá v tom, že automatizovaný výrobní systém nevystupuje vůči člověku jako pouhá věc, jako tomu bylo v případě řemeslného nástroje, či jako zvláštní technický fenomén, jako tomu bylo v případě mechanických strojů. Jde o svěbytný proces, jehož zdroj samopohybu a regulace je založen na zákonitostech jemu vlastních. Sféra těchto zákonitostí značně překračuje zákonitosti buržoazního mechanického strojového systému. Prohlubuje se „lidská“ povaha automatizovaného procesu, neboť demiurg automatizovaného systému — člověk, společnost — může úspěšně zvládnout tento proces jedině s pomocí vědy. Automatem se prohlubuje společenský rozměr techniky, který byl doveden do všeobecnosti a prakticky realizován. Ve velkovýrobě založené na mechanických strojích se sféra, která nebyla zvládnuta společenským poznáním, stávala věcí dělníka, jehož um a dovednost se opíral o empirickou zkušenost a rutinu. U automatizovaného systému by podobný postup nebyl možný, neboť pouhá empirie nemůže být pro zvládnutí tohoto procesu dostatečnou. Proto než se přistoupí ke konstruování a budování automatizované soustavy, je napřed nutno si celý proces podrobně vědecky osvojit. Věda, která prostupuje celou strukturu výrobních sil, nás staví před závažný úkol zajistit vývoj nejen určitých komponentů výrobních sil, jak tomu bylo do nedávné doby, ale jejich vývoj v celé komplexnosti, včetně ostatních stránek společenského organismu. Automatizovaný proces představuje moc společenského vědění, sílu a schopnost společnosti realizovat výsledky vědy. Praktická realizace vědy přináší však řadu konkrétních technických problémů a těžkostí, s nimiž nebylo možno předem počítat. Jedná-li se o automatizovaný systém, pak racionální zvlád-

nutí potíží a paralyzování negativních vlivů techniky vyžaduje aktivní účast pracovníků z výroby. Racionalizace se nemůže v tomto případě opírat o rutinu a zkušenosti získané jen na základě dlouhodobé účasti pracovníka ve výrobním procesu. Vyžaduje zručnost, dovednost i bohaté zkušenosti, založené na seriózní znalosti vědy a techniky. Výrazem nových nároků na pracovníky vědecké, technické i výrobní sféry a na jejich vzájemné propojení jsou v současné době brigády socialistické práce.

K závažným změnám ve vztazích mezi člověkem a technikou patří též skutečnost, že společnost saturuje automatizovaný systém mnohem vyšší mírou samostatnosti, než tomu bylo u mechanické strojové soustavy. Uvedením automatizované výroby do chodu se výrobní proces stává do značné míry nezávislý na člověku. Je to dáno vnitřními zdroji a zákonitostmi automatizované techniky. První dojem může vyvolat asociaci o škodlivém osamostatňování techniky, představující pro člověka a pro celou společnost vážnou hrozbu. Nebezpečí dehumanizačních, depersonalizačních a antisociálních důsledků techniky není však aktuální vždy, ale pouze v určitých společenských podmínkách. Současně nutno docenit lidský aspekt automatizovaného systému založený na technickém a technologickém sjednocování pracovních činností, které dříve odděleně vykonávali dělníci. Vytváří se materiální základna umožňující překonat negativní vlivy staré dělby práce na člověka a antagonistické rozpory mechanické strojové velkovýroby kapitalismu. Nová jednota výrobního procesu založená na automatizaci a kybernetizaci naléhavě požaduje pracovníka nového typu. Pracovník, jehož úkolem byla bezprostřední obsluha stroje, se začíná stávat anachronismem, neboť jeho úzká specializace je nepotřebná a kromě toho se stává překážkou pro pokrok. Nároky spojené s praktickým uskutečněním automatizace dokáže zvládnout pracovník, jehož příprava má široký vědecký a technický základ, který má bohaté zkušenosti a vyvinutý cit pro fungování automatických systémů. Automatizovaný výrobní systém nás tak staví před otázku rozvoje lidských sil. Klade nové požadavky na

růst subjektivity společnosti i člověka. Je činitelem, který významně stimuluje rozvoj člověka, neboť úspěšné zvládnutí velikých úkolů ve vědě a technice, realizace jejich výsledků ve výrobě i ostatních oblastech společnosti. jakož i řízení odpovídajících procesů, závisí na jeho neustálém, cílevědomém a bohatém rozvoji. Je zcela evidentní, že právě subjektivita značně rozvinutého lidského díla — automatizované soustavy — pomůže prokrestit cestu a vytvořit materiálně technické předpoklady pro svobodný rozvoj lidského jedince i společnosti. Automatická a kybernetická technika tak pomáhá nastolovat a v určitém smyslu i řešit otázku mnohostranného rozvoje člověka. V tom spočívá její revoluční a humanizační přínos. Proces kybernetizace a automatizace výroby je však teprve na počátku a jeho postupná realizace přináší celou řadu potíží a komplikací. Jedním z velmi obtížných problémů je řešení rozporu mezi potřebami rozvoje socialistického člověka jako celistvé bytosti a technickými, organizačními, ekonomickými či jinými možnostmi společnosti tyto potřeby realizovat. Pro řešení tohoto rozporu má veliký význam právě věda a technika. Jejich obrovský potenciál bude ovšem možno využít ku prospěchu člověka a jeho pokrokového poslání teprve v budoucnosti. Orientace na budoucnost však nesnižuje, ale naopak akcentuje význam dneška, neboť v současné době vytváříme nezbytné předpoklady pro to, aby se lidská relevance vědy a techniky mohla plně rozvinout a uplatnit. Jedním z důležitých předpokladů jejich využití je vědecké řízení.

Vědeckotechnická revoluce staví do nového světla nejen člověka a techniku, ale i problém řízení. Vznikají nové nároky na hlubokou vědeckou analýzu řídicích procesů, na řídicí systémy, techniku i subjekt řízení, člověka, na jeho umění řídit. Bez vědy a potřebných dovedností a schopností není člověk s to úspěšně zvládnout proces soudobé vědeckotechnické revoluce. S novými nároky na řízení neobyčejně vzrůstají též požadavky na kvalifikaci a celkovou vyzrálост subjektivního činitele. Řízení propojuje celý cyklus věda — technika — výroba a současně akcentuje jeho sociální a třídní aspekty, neboť jako atri-

but vládnoucích ekonomických vztahů podřizuje výsledky vědeckotechnické revoluce přednostně zájmům třídy, která je u moci. Sociální zaměření řízení se rovněž promítá v jeho aktivním podílu na určování cílů, k jejichž dosažení mají úspěchy ve vědeckotechnické revoluci napomáhat. Řízení je velmi významným prostředkem ovládnutí vědeckotechnické revoluce. Avšak velmi záleží na tom, kdo jím disponuje.

Ve vyspělé kapitalistické společnosti jsou vztahy mezi vědou, technikou a výrobou na jedné straně a řízením na straně druhé krajně rozporné. Rozvoj vědy a techniky stimuluje pokrok řízení, ale současně je determinován jeho sociálně třídní podstatou. Kapitál využívá poznatků vědy a techniky ke zdokonalení řízení podniků, odvětví a pomocí státních zásahů usiluje o regulaci celé ekonomiky i společenského systému.

Tyto pokusy jsou korunovány jistými úspěchy v teorii i praxi řízení, což svědčí o tom, že kapitál je schopen se do určité míry přizpůsobovat trendům rozvoje vědy a techniky. Pod tlakem revolučního dělnického hnutí a vlivem rozmachu socialismu je nucen část získaných prostředků poskytovat na zlepšení životních podmínek pracujících. Snaží se však tento fakt využít ve svůj prospěch — k apologetice buržoazního zřízení a rafinovanějším metodám manipulace s pracujícími. Rozvoj vědy a techniky umožňuje zdokonalovat řízení, což se projevuje především ve zkvalitňování jeho technickoorganizační stránky. Řízení samo pak k rozvoji vědy a techniky významně přispívá. Avšak sociální funkce a třídní charakter řízení způsobuje, že je účinným nástrojem, kterým vládne kapitál. Řízení preferuje zájmy, cíle i hodnotovou orientaci kapitálu a dbá o to, aby věda, technika a další zdroje, jimiž disponuje, byly co nejúčelněji využity k jejich realizaci. Řízení pomáhá prohlubovat racionalitu výroby v kapitalistických podnicích, podílí se na efektivním vynakládání lidské práce a snaží se omezovat sféru živelnosti a anarchie. Vzniká paradoxní situace. Věda a technika zpředmětněná v automatizovaných výrobních systémech vytváří materiální základnu umožňující osvobození pracujících a odstranění

antagonistických protikladů buržoazní společnosti, ale řízení používá vědu a techniku v zájmu kapitálu, zaměřuje je proti pracujícím a přeměňuje je v člověku cizí a nepřátelské síly. Ne jedné straně usiluje o efektivní využití vědy a techniky, na druhé straně obrací tyto výtvořby lidského ducha proti člověku samému. Důsledkem je nepředstavitelné mrhání tím nejvzácnějším, čím řízení disponuje, pracujícím člověkem. Člověk se vlastně stává objektem svých sil, které zpředmětněny a oduševněny v podobě kapitálu a jeho atributů – vědy, techniky a řízení – si jej podmaňují. Pracující člověk je degradován na pouhý prostředek k realizaci cílů „vyšší“ entity, které mu jsou naprosto cizí. V závislosti na stupni uvědomění si tohoto faktu pak usiluje o změnu existujících poměrů. Dostává se ovšem do střetu s buržoazním řízením.

Řízení se současně projevuje jako aktivní nositel odcizení. Zrozeno buržoazními poměry, snaží se ze všech sil o jejich udržení a upevňování. Přispívá sice k oslabení určitých excesů kapitalistického trhu, ale není schopno důsledně překonat živelnou hru jeho slepých sil ani v rámci buržoazního podniku, tím méně pak v rozsahu celé společnosti. Disharmonie, deformace a krize kapitalistického společenského systému jsou tudíž přirozeným symptomem buržoazního systému a jeho řízení. Obavy z techniky, které někteří vědci na Západě vyslovují, mají tedy své oprávnění v kapitalistických podmínkách. Nemůžeme však souhlasit s tím, aby vývody o hroziící technické záplavě byly mechanicky aplikovány i na socialistické státy. Rovněž je zcela neakceptovatelná i druhá krajnost považující vědu, techniku a řízení za činitele, které dokáží zbavit kapitalismus sociálních neduhů, odstranit krize, a dokonce spasit lidstvo. Tak například americký odborník na řízení P. Drucker píše v práci *Věk diskontinuity*: „Za prvé, třídní boj byl překonán novou technologií: především elektrickou energií. Tato nová technologie vytvořila nová, produktivnější, a tudíž lépe placená zaměstnání. Za druhé, třídní boj byl překonán vzděláním, které poskytlo vzrůstajícímu počtu chudých dětí příležitost opustit „třidu“, k níž je marxistická ideologie odsoudila. Avšak třídní boj byl

především překonán vědeckým řízením F. Taylora, který jako první aplikoval vědu v práci, a tudíž učinil poprvé dělníka produktivním“ [Drucker 1968 : 120]. J. Fourastié dokonce tvrdí, že vznik manažerů a oddělení řízení od vlastnictví způsobilo zánik kapitalismu. Management považuje za nejdůležitější společenskou vědu, za „novou epochu“, epochu postindustriální společnosti, v níž se ideologické vědomí přetavuje v deideologizované řízení, nastolující místo kapitalisty anonymní systém s optimálním kritériem [Fourastié 1957 : 102]. Metodologickým základem interpretovaných názorů je metafyzické odtrhování technickoorganizační stránky buržoazního řízení od jeho sociálně třídního obsahu. Má to umožnit důkaz o uhasínání třídního boje v kapitalistické společnosti a o samovolné přeměně kapitalismu v dokonalejší postindustriální společnost. I když názory o možnostech řízení v buržoazní společnosti jsou často značně přexponované, přece jen jejich racionální podtextem je, že signalizují narůstající potřebu celospolečenského řízení, jejíž význam současná vědeckotechnická revoluce silně akcentuje.

Avšak nastolení celospolečenského řízení není uskutečnitelné bez revolučního vystřídání kapitalismu socialismem. Reálná cesta se rýsuje ze spojení vědeckotechnické revoluce se socialismem. Naděje a tužby dělníků a ostatních vrstev pracujících na celém světě se proto nikoli náhodou obracejí k socialismu, který plánovitě uvolňuje síly skryté v celospolečenském sjednocení i řízení a usměrňuje pokrok vědy a techniky ku prospěchu člověka a celé společnosti.

Řízení za socialismu může splnit své celospolečenské poslání, neboť se opírá o celospolečenské vlastnictví výrobních prostředků a v praxi realizuje princip demokratického centralismu. Velké nároky vědeckotechnické revoluce mohou být realizovány pouze vyspělým subjektem řízení, reprezentujícím jednotu zájmů vrstev a tříd společnosti – socialistickým státem a společenskými organizacemi vedenými revoluční marxisticko-leninskou stranou. Jedině dělnická třída v čele s KSČ dokáže v našich podmínkách zajistit potřebný předstih ve vývoji vědy a techniky

i mnohostranný rozvoj člověka samého. Teorie a praxe výstavby socialismu prokazuje, že jako ve všech oblastech výstavby společnosti je i v oblasti vědeckotechnického rozvoje dělnická třída rozhodujícím činitelem. Jako přímý tvůrce materiálních hodnot má přirozený zájem na vědeckotechnickém pokroku, který je hlavním faktorem rozvoje výrobních sil, zvyšuje účinnost a zlepšuje podmínky její práce. Bez rozvoje vědy a techniky nelze odstraňovat těžké a monotónní práce, vyrovnávat rozdíly mezi fyzickou a duševní činností. Sociální osvobození, které dělnické třídě přinesla socialistická revoluce a výstavba socialismu, rozvoj vědy a techniky dále rozšiřuje [Zasedání 1974 : 46].

Vědeckotechnická revoluce staví socialistické řízení před nutnost nastoupit novou cestu a podstatně zkvalitnit dosavadní metody práce. Dříve řízení zpravidla zajišťovalo — podle konkrétních potřeb — rozvoj té které stránky sociálního organismu, aniž vždy v odpovídající míře přihlíželo k důsledkům v rámci systému jako celku. V současné době by podobný postup mohl vést k nenapravitelným škodám. Nejdůležitějším úkolem socialistického řízení v podmínkách vědeckotechnické revoluce je zabezpečení vývoje všech oblastí a složek společnosti — vědy, techniky, ekonomiky, politiky, kultury, vzdělání, zdravotnictví, služeb, ale i pracovního a životního prostředí, a spolu s tím všestranný rozvoj člověka. Jednotlivé části společnosti přitom na sebe musí vzájemně navazovat a ve svém celku tvořit harmonicky vyvážený a účelně fungující sociální systém, jehož nejvýznamnějším posláním je péče o člověka, o jeho vskutku bohatý rozvoj, o co nejlepší naplnění lidského života. Vědeckotechnická revoluce staví otázku tvořivých lidských sil a problém rozvoje člověka jako prakticky reálný v podmínkách socialismu a komunismu. Současně dává do rukou člověka a společnosti prostředky, které realizaci tohoto cíle umožňují. K nejvýznamnějším z nich patří bezesporu řízení, jehož vědecký charakter se neustále prohlubuje. Tato skutečnost klade též vyšší nároky na úroveň řízení, jež může úspěšně zvládnout úkol usměrňovat další rozvoj vědy, techniky a výroby ku prospěchu člověka a celé společnosti jen teh-

dý, bude-li vědecký model řízení tvořit organickou součást marxisticko-leninské koncepce společnosti. Tato koncepce je založena na hegemonii dělnické třídy a jejím pevném spojení se všemi vrstvami pracujících při výstavbě socialismu a komunismu. Bez široké účasti dělníků, družstevníků a pracujících inteligence na řízení celé společnosti by nebylo prakticky možné vybudovat komunismus. Má-li být zajištěn rozvoj vědeckého řízení socialistické společnosti za aktivní účasti pracujících, je nutno pro to vytvářet předpoklady jak technicko-organizačního, tak sociálně ekonomického charakteru. Vědecké řízení je tudíž činitelem, který významně přispívá k tomu, že člověk a jeho mnohostranný rozvoj se stává ústředním problémem pohybu společnosti ke komunismu. Pokrok řízení umožňuje plně automatizovat řízení technických a technologických procesů v cechu a v podniku. Na vyšších stupních, kde narůstá význam sociálních faktorů, se však omezuje možnost automatizovat řídicí procesy. Řídit složité sociální procesy, rozvoj náročné tvořivé činnosti — vědecké, inženýrskotechnické, jednotlivců i celých kolektivů — je neobyčejně komplikovaný, ale závažný úkol. Jak píše V. G. Afanasjev: „Řízení je mimořádně vysoká forma tvořivosti člověka, kolektivní tvořivost, kterou nedokáže zvládnout ani ta nejdokonalejší automatizace“ [Afanasjev 1975 : 306]. Schůdné řešení představuje vhodná kombinace výstavby automatizovaných soustav řízení se širokým využíváním metod sociálního plánování. Tento postup umožňuje účinně řídit cyklus věda — technika — výroba tak, aby jeho optimální fungování vytvářelo nejvhodnější rámec pro harmonický rozvoj člověka a společnosti. Řízení cyklu věda — technika — vzdělávání — výroba — užití nemůžeme samozřejmě omezovat jen na sledování určitého aspektu, například jen na zkrácení cyklu nebo pouze na technické, ekonomické či jiné momenty. Zkrácení cyklu bezesporu patří k nejdůležitějším aspektům ve vývoji cyklu. Avšak redukovat takto dynamiku celého procesu jen na jeden — třeba ústřední — komponent by bylo vážným omylem.

Vědeckotechnická revoluce nás staví před úkol rozpracovat komplexní kritéria

hodnocení, v nichž odpovídající místo, kromě parametrů, o nichž jsme se zmínili, budou zaujímat též parametry sociálně politické, antropologické, psychologické, axiologické, ale i ergonomické, ekologické a další, promítající se v potřebné míře do sociálních plánů.

Literatura

- Afanas'jev, V. G.: *Social'naja informacija i upravljenje obščestvom*. Moskva, Politizdat 1975.
- Drucker, P. F.: *The Age of Discontinuity. Guidelines to Our Changing Society*. New York 1968.
- Fourastié, J. - Laleuf, A.: *Révolution à l'Ouest*. Paris, Presses Universitaires 1957.
- Zasedání ústředního výboru KSČ ve dnech 14. a 15. května 1974 k otázkám vědeckotechnického rozvoje československého národního hospodářství*. Materiály ÚV KSČ, květen 1974.

Резюме

Питтнер М.: Рост субъективного фактора и научного управления при социализме

Современная научно-техническая революция приводит одновременно с принципиальными изменениями в науке и технике и к росту требований к человеку в процессе производства, к его общему уровню и искусству управления.

Под влиянием научно-технической революции предъявляются новые требования к росту субъективности трудящегося человека, к его развитию. Успешное решение огромных задач в науке и технике и внедрение достигнутых результатов в производство и прочие сферы жизни, равно как управление соответствующими процессами, обусловлено целенаправленным многогранным развитием трудящихся. Научно-техническая революция при социализме помогает не только ставить, но в определенной степени и решать проблему человека и его универсального развития.

Успешное овладение процессом научно-технической революции и его направление на пользу всем трудящимся невозможно без управления в масштабах всего общества. Социалистическое управление объединяет весь цикл наука — техника — производство — потребление в единую систему и обеспечивает последовательную реализацию целей социализма. Управ-

ление в социалистическом обществе является важным фактором позволяющим эффективно использовать результаты научно-технического прогресса на благо всего общества.

Большим требованиям, выдвигаемым научно-технической революцией перед органами управления, соответствует лишь развитой субъект управления, выражающий единство интересов всех слоев и классов — рабочий класс во главе с марксистско-ленинской партией.

Summary

Pittner M.: Growth of the Subjective Factor and of Scientific Management under Socialism

Hand in hand with fundamental changes in science and technology, the contemporary scientific and technological revolution lays great claims on the role of man in the production process, his general level and art of management.

The scientific and technological revolution gives rise to new demands for the growth of the working man's subjectivity and for his development. The successful mastery of great tasks in science and technology, the realization of their results in production and in other areas of social life, as well as the management of the corresponding processes are conditioned by a purposeful and richest possible development of the working people. Under socialism, the scientific and technological revolution helps not only to pose but, to a certain extent, also to solve the problem of man and his universal development.

The successful mastery of the process of the scientific and technological revolution and its orientation in favour of all working people would be impossible without all-social management. Socialist management unites the whole cycle science-technology-production-utilization into an integrated system and secures a consequential realization of the goals of socialism. In socialist society, management is an important factor facilitating the effective application of the results of scientific and technological development for the benefit of the whole society.

The great demands made by the scientific and technological revolution on the organs of management can be successfully met only by a developed subject of management representing the unity of interests of all the strata and classes of society — i.e. by the working class led by the revolutionary Marxist-Leninist party.

Základní deskriptivní míry pro rozložení ordinálních dat

JAN ŘEHÁK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Základní typy znaků v práci sociologa jsou tři: nominální, ordinální a kardinální. Pro nominální a kardinální znaky máme k dispozici řadu statistických charakteristik, které lze dobře využít pro analytickou práci s daty, ale pro ordinální data máme analytických prostředků daleko méně. Ordinální data, to jest realizace proměnných, jejichž stavy jsou nekvantifikovatelné, ale uspořádané, jsou velmi častá právě v sociologii a ve společenských vědách vůbec. Proto statistická metodologie práce s těmito daty je rozvíjena převážně právě ve společenských vědách nebo pod jejich tlakem.

Úkolem této stati je především uvést jednoduchý model pro práci s ordinálními daty, jenž umožňuje zavést smysluplně interpretovatelné míry pro tato data a zároveň umožňuje hlubší pohled na tyto míry uvedením jejich paralel pro data nominální a kardinální. V článku je popsán obecný postup při zavádění měr pro různé typy dat a je zde ukázáno, že dobře známé míry pro nominální data (opakovací poměr, variační poměr, modus, koeficienty λ , τ) a míry pro číselná data (průměr, rozptyl, korelační poměr) plynou logicky z tohoto modelu. O podobném modelu uvažovali (i když s důležitou rozdílností) Light a Margolin [1971], když zaváděli svou metodu CATANOVA pro testování shody rozložení nominálního znaku v různých populacích. V této stati není řešen problém vzájemné, či jednostranné (symetrické, či asymetrické) statistické závislosti dvou ordinálních znaků; k tomu viz [Řehák - Řeháková 1975]. Přístup použitý zde pro ordinální znaky naznačuje také možnost vyvinout ordinální analýzu rozptylu paralelně s ANOVA (ana-

lýza rozptylu pro normálně rozložené číselné veličiny) a s CATANOVA [Light - Margolin 1971], resp. s analýzou založenou na rozkladu entropií [Kullback 1967].

1. Úvod

Tři základní typy dat jsou dobře známy každému výzkumníkovi.

Nominální znak je model vlastnosti, jejíž stavy tvoří třídy ekvivalence; u znaku neuvažujeme žádné relace na množině jeho hodnot. Nominální úroveň nepředpokládá žádné uspořádání, tím méně pak jakoukoli kvantifikaci svých hodnot. Všechny míry, které pro tento znak odvozujeme, musí být invariantní k libovolným permutacím jeho hodnot, nasmějí se měnit při jakémkoli označení či popisu pořadí hodnot.

Kardinální znak je model vlastnosti, jejíž stavy jsou uspořádány, a navíc nám tato vlastnost a naše znalosti umožňují přiřazovat jednotlivým stavům interpretovatelná čísla. Zobrazení převádějící stavy vlastnosti do číselné množiny umožňuje také číselné zpracování měr vycházejících z těchto dat a citlivých na změny číselných hodnot znaku.¹

Ordinální znak je model, který odráží uspořádání množiny stavů vlastnosti. Hodnoty znaku jsou úplně (lineárně) uspořádány. Proto míry pro tento typ by měly být citlivé k permutacím hodnot znaku, tj. ke změnám jejich uspořádání. Kdybychom měli hodnoty znaku označeny číselně, pak míry založené na ordinalitě jsou na číselné změny necitlivé, pokud je zachováno uspořádání; míry vycházející z ordinálního modelu jsou pro číselná

¹ Požadavek citlivosti na různé typy transformací je dán členěním kardinálních proměnných vzhledem k jednoznačnosti určení číselných hodnot znaku. Různé míry jsou pak různě citlivé na změny: rozptyl se nemění a posunutím počátku číselné stupnice, korelační poměr

se nemění s libovolnou lineární transformací, korelační koeficient se nemění s libovolnými kladnými lineárními transformacemi obou znaků a v případě, že obě lineární transformace jsou záporné.

data invariantní vzhledem k libovolné rostoucí transformaci.

Toto základní dělení pochází od Stevense [1959]. Podrobnější typologii uvádí Řehák [1972].

Ordinální znaky jsou předmětem dlouhodobé diskuse a zájmu ve společenských vědách. Je to zřejmě vyvoláno tím, že jejich výskyt je zcela běžný v každém sociologickém výzkumu.

V současné době lze nalézt v literatuře tři přístupy k ordinálním datům:

1. Kritika a argumentace proti používání ordinálního modelu; rozbor nepoužitelnosti, nevhodnosti a neinformativnosti těchto dat ve společenském výzkumu (např. Wilson [1969; 1971]).

2. Zkoumání vlastností pseudokvantifikace, resp. jednoduchého skórování pořadím kategorie a následného použití technik analýzy pro kardinální znaky. Jde tu o zkoumání robustnosti ordinálního modelu směrem k libovolným rostoucím transformacím zavádějícím číselné modely. Důležité výsledky tohoto typu uvádí Labowitz [1967]. Pro tyto úvahy je důležitý také výsledek z práce Goodovy [1972].

3. Snaha vypracovat speciální míry pro ordinální data, jmenovitě pro ordinální korelaci a asociaci (odkazy na literaturu k tomuto tématu lze nalézt v práci Řeháka a Řehákové [1975]), a pro testování hypotéz (literatura k tomuto oboru je velice bohatá).

Všechny tři přístupy jsou velice důležité pro rozvoj metodologie sociologické práce. Tato stať má být příspěvkem ke třetímu přístupu, a to především systematickým zavedením měr variability a analogie ke korelačnímu poměru.

Kritika ordinálních měr neobstojí, pokud bude vedena z pohledu dat číselných nebo dat kvalitativních. Ordinální znaky tvoří velice širokou samostatnou (a též uvnitř diferencovanou) kategorii znaků. Model ordinálního znaku nelze prostě vyškrtnout z vý-

zbroje společenského výzkumu.² Rozhodnutí pro typ znaku či pro konečné skórování je vždy závislé na zkušenosti s danou vlastností, na cílech analýzy a na hledisech minimalizace chyb i výzkumných nákladů. Domnívám se, že ač můžeme často bez velkého nebezpečí používat skórovací metody pro ordinální data [Labowitz 1967], má smysl a je nejen užitečné, ale i nutné rozpracovávat ordinální model pro data jako samostatný, na kvantifikaci nezávislý typ.

2. Obecný model pro zavedení statistických charakteristik

A. Základním pojmem v analýze dat je pojem variability rozložení dat — rozložení prvků populace vzhledem k hodnotám daného znaku. Heterogenita populace π vzhledem k danému znaku A je měřena podle toho, jak jsou si prvky populace nepodobné.

Označíme hodnoty znaku $A = \{a\}$ a zavedeme funkci $d(a, b)$ na množině všech dvojic hodnot znaku. Tato funkce bude charakterizovat vzdálenost,³ resp. nepodobnost, rozdílnost těchto dvou hodnot.⁴ Je jasné, že zavedení funkce $d(a, b)$ závisí na typu znaku, který zkoumáme, že nepodobnost je různá u nominálních, u ordinálních a u kardinálních dat. A právě vhodné určení funkce $d(a, b)$ vede k vhodné charakterizaci typu znaku a k vhodným mírám. Zde uvedeme pouze velice slabá omezení a obecné požadavky na tuto funkci:

1. $d(a, a) = 0$ pro všechna a a všechny znaky A ;
2. $d(a, b) = d(b, a)$ pro všechny dvojice (a, b) všech znaků A ;
3. $d(a, b) \geq 0$ pro všechny dvojice $a, b \in A$;
4. funkce $d(a, b)$ zachovává relaci „nepodobnosti“, tj., je-li definována taková relace nepodobnosti na množině všech dvojic, pak jsou-li si (a, b) podobnější než (a', b') , $d(a, b) \leq d(a', b')$.

² Nelze např. přijmout tvrzení, že ordinální znak je méně informativní než kardinální, aniž prostudujeme vlastnost, již znak reprezentuje, aniž rozebereme obsah znaku. Kardinální znak je informativnější pro kvantifikovatelné vlastnosti, u nichž je adekvátní kvantifikace známa. Je tedy nutno brát v úvahu strukturu vlastností (vztahy mezi jejich stavy), ale též naše možnosti kvantitativní strukturu odhalit. Jestliže vlastnost sama je pouze ordinální, pak její kvantifikace je pouze aproximací, a tudíž nepřesným informací; kardinální znak

v takovém případě může přinášet falešnou (i když zdánlivě bohatou) informaci.

³ V tomto článku nemáme na mysli matematický pojem vzdálenosti, ale rozdílnost znaku nebo dvou jedinců vzhledem ke škále znaku (k oboru hodnot znaku).

⁴ Tato funkce je zároveň mírou nepodobnosti, rozdílnosti či vzdálenosti dvou prvků z populace π , z nichž u prvního se vyskytuje hodnota a a u druhého hodnota b .

Tyto heuristické požadavky mají jednoduchou a přirozenou interpretaci. Dále si průběžně s rozvíjením postupu ukážeme na příkladech, jak lze tyto pojmy nalézt u zavedených měr pro znaky nominální a kardinální.

Příklad 1

$A = \{a_1, a_2, \dots, a_K\}$ je nominální znak o K kategoriích.

Zavedeme

$$(1) \quad \begin{aligned} d(a_i, a_i) &= 0 \text{ pro všechna } i \\ d(a_i, a_j) &= 1 \text{ pro všechna } i \neq j \end{aligned}$$

Je-li A například znak *kouření*, mají dvě hodnoty ($a_1 = \text{kuřák}$, $a_2 = \text{nekuřák}$), pak pro každé dva jedince zavedeme $d = 0$ (jsou-li oba kuřáci či oba nekuřáci) a $d = 1$ (je-li jeden kuřák a jeden nekuřák). Toto přirozené skóre nepodobnosti je tedy indikátorovou funkcí různých hodnot na množině dvojic.

Příklad 2

$X = \{x\}$ je kardinální znak.

Položíme

$$(2) \quad d(x, y) = (x - y)^2 \text{ pro všechna } x, y$$

Jestliže je např. $X = \{\text{cena ropy}\}$ a π je soubor producentů ropy, pak $(x - y)^2$ je mírou podobnosti dvojice. Takto zavedená funkce je velice výhodná (i když možnost je více) a vede k metodě nejmenších čtverců a k rozkladům analýzy rozptylu.

B. Přirozenou *mírou rozptýlení* pro populaci π je očekávané skóre d pro všechny dvojice⁵ z populace.⁶ Je-li $\{f_i\}$ rozložení pravděpodobnosti na hodnotách znaku $A = \{a_i\}$, pak výběr dvojice hodnot (a_i, a_j) z populace π , který odpovídá výběru s opakováním, resp. cestě nezávislého opakování realizace znaku A , má pravděpodobnost

$$P[\text{vybereme } (a_i, a_j)] = f_i \cdot f_j \text{ pro lib. } i, j$$

Očekávaná hodnota $d(a, b)$ je tedy dána

$$(3) \quad d = \sum_i \sum_j f_i f_j d(a_i, a_j)$$

Tato míra má velice jednoduchou interpretaci: je to průměrná nepodobnost náhodně vybrané dvojice prvků z populace.

Základní vlastnosti:

a) Je-li $d = 0$, pak jsou všechna $f_i f_j d(a_i, a_j) = 0$, což dále značí, že pro nenulové skóre $d(a_i, a_j)$ musí být váhy f_i, f_j nulové, a tudíž všechny prvky populace musí být soustředěny tak, že mají nulová $d(a, b)$. Ve většině případů bude $d(a, b) = 0$ ekvivalentní s $a = b$; v těchto případech půjde o stoprocentní statistickou homogenost — všechny prvky populace musí mít stejné hodnoty znaku.

b) d je tím větší, čím větší jsou f_i u vzdálenějších prvků populace.

Příklad 1 (pokr.)

Zavedeme-li pro K hodnotový znak A rozložení četností $\{f_1, f_2, \dots, f_K\}$, pak aplikace definice (1) ve vzorci (3) dává

$$(4) \quad d = 1 - \sum f_i^2$$

Dostali jsme známý *opakovací poměr* jako míru variability pro nominální znaky. Tato míra byla zavedena C. Ginim už v roce 1938 (odkaz: [Light - Margolin 1971]).

d je relativní počet dvojice populace, které nepatří do stejné kategorie; pro $d = 0$ musí být $\sum f_i^2 = 1$ a to není možné jinak, než že pro jedno i je $f_i = 1$, což znamená, že populace je soustředěna v jedné kategorii znaku.

Příklad 2 (pokr.)

Pro kardinální znak, u něhož se vyskytují v populaci hodnoty $X = \{x_i\}$, zavedeme (3) pomocí (2):

$$(5) \quad \begin{aligned} d &= \sum_i \sum_j f_i f_j (x_i - x_j)^2 \\ &= 2 \sum_i f_i (x_i - \bar{X})^2 \\ &= 2 \text{ var } X \\ &= 2\sigma^2 \end{aligned}$$

$\bar{X}$ zde značí aritmetický průměr proměnné X a σ^2 je běžné označení pro rozptyl (např. [Rodriguez 1945]).

Nulová hodnota d vzniká právě tehdy, když všechny nenulové rozdíly $(x_i - x_j)$ mají nulové váhy f_i, f_j , tedy právě tehdy, když pro jednu z hodnot x_i máme $f_i = 1$ a žádná jiná hodnota se v populaci už nevyskytuje.

C. Pro každou hodnotu a znaku $A = \{a_i\}$ možno zavést průměrnou vzdálenost všech prvků populace od této hodnoty:

$$(6) \quad d_a^* = \sum f_i d(a_i, a)$$

⁵ Model může předpokládat buď všechny různé dvojice prvků konečné populace π , nebo všechny dvojice prvků (včetně opakování). Dále se musíme rozhodnout, zda budeme brát všechny dvojice i vzhledem k uspořádání, nebo pouze dvojice bez ohledu na uspořádání. Rozdíly v postupu u různých přístupů nejsou nijak podstatné a je pouze nutné se pro jeden z nich rozhodnout a konzistentně se ho držet. V dalším textu předpokládáme přístup výběru s opakováním, takže dvojice lišící se uspořádáním jsou považovány za různé. Úvahy v této

statistice se týkají konečných znaků. Rozšíření na spojitě znaky a nekonečné znaky diskretní je přímocará. Důvodem pro naše dobrovolné omezení je jednak to, že takový případ je ve výzkumu nejčastější, a jednak snaha vyhnout se značení pomocí integrálů, se kterými není většina sociologů dobře obeznána.

⁶ Jinak vyjádřeno: *průměrná nepodobnost, rozdílnost, pro všechny možné dvojice, které model připouští*. Těž můžeme říci, že se jedná o *míru rozptýlení daného statistického rozložení*.

Tento ukazatel je *mírou centrality* a pro populaci π . Čím menší je d_a^* , tím menší je průměrná vzdálenost všech prvků od této hodnoty. To a , pro něž je d_a^* nejmenší, proto nazveme *středem (centrem)* rozložení znaku A pro populaci π .

Je vidět, že d můžeme vyjádřit

$$(7) \quad d = \sum f_i d_{a_i}^*$$

Příklad 1 (pokr.)

Pro nominální znak je

$$(8) \quad d_a^* = 1 - f_a$$

a minima je dosaženo pro $\bar{a}$, pro něž je $f_{\bar{a}}$ maximální, to jest pro *modus*. Dostáváme tak *modus* jako střed rozložení pro nominální znaky.

Příklad 2 (pokr.)

Pro kardinální znak je

$$d_x^* = \sum f_i (x_i - x)^2$$

a tato hodnota je minimalizována pro *aritmetický průměr*

$$\bar{X} = \sum f_i x_i$$

který je tak středem rozložení. Toto běžné zavedení však je přesné pouze pro případ, že X chápeme jako spojité znaky, u něhož je X přípustnou hodnotou. Jde-li o diskrétní hodnoty x_i (například celočíselné proměnné), pak za střed rozložení je nutno vzít *celé číslo nejbližší k aritmetickému průměru* (zaokrouhlené $\bar{X}$, jsou-li x_i celočíselná).⁷ Pro toto číslo X^* platí, že jeho míra centrality $d_{X^*}^*$ je nejmenší mezi všemi hodnotami $d_{x_i}^*$.

D. Minimální hodnotu d^* , připadající středu rozložení, můžeme vzít též za míru rozptýlení; tato míra měří *koncentrovanost kolem středu* $\bar{a}$.

$$(9) \quad \begin{aligned} d^* &= \min d_a^* \\ &= d_{\bar{a}}^* \\ &= \sum f_i d(a_i, \bar{a}) \end{aligned}$$

Míra vyjadřuje průměrnou nepodobnost, vzdálenost všech prvků od středu.

Její vlastnosti:

a) je nulová právě tehdy, když všechny znaky mají nulovou vzdálenost od $\bar{a}$;

b) je tím větší, čím větší četnosti mají hodnoty vzdálenější od středu rozložení.

Příklad 1 (pokr.)

Pro nominální znak je

$$(10) \quad d^* = 1 - f_{\text{Mod}}$$

kde f_{Mod} je četnost modální kategorie v rozložení $\{f_i\}$; d^* je známý *variace poměr*.

Příklad 2 (pokr.)

Pro kardinální spojité znaky X je

$$(11) \quad d^* = \sigma^2 = \sum f_i (x_i - \bar{X})^2$$

kde $\bar{X}$ je aritmetický průměr.

Pro diskrétní $X = \{x_i\}$, u něhož nepřipouštíme žádné hodnoty mimo $\{x_i\}$, je

$$(12) \quad \begin{aligned} d^* &= \sum f_i (x_i - X^*)^2 \\ &= \sum f_i (x_i - \bar{X})^2 + (\bar{X} - X^*)^2 \\ &= \sigma^2 + (\bar{X} - X^*)^2 \end{aligned}$$

kde X^* je celé číslo nejbližší k $\bar{X}$.

E. Dále se budeme zabývat rozkladem populace na oblasti a explanační silou rozkladu. Předcházející míry měly především deskriptivní roli. Variabilita však je základní pojem pro statistické zkoumání empiricky se projevících kauzálních vztahů a pro explanační cíle analýzy. Běžný postup spočívá v tom, že se spočítá zvlášť variabilita v každé oblasti, poté se spočítá průměrná variabilita uvnitř těchto oblastí a nakonec se porovná s celkovou variabilitou v populaci. Tento postup je základem pro zavedení indexu asociace rozkladové proměnné a daného znaku A . Tento index můžeme nazvat obecně *indexem explanativní síly rozkladu*. Běžně se konstruuje jako relativní redukce variability:

$$(13) \quad \delta = \frac{\left(\frac{\text{variabilita}}{\text{v celé populaci}} \right) - \left(\frac{\text{průměrná variabilita}}{\text{v oblastech}} \right)}{\text{variabilita v celé populaci}}$$

Obecné vlastnosti indexu:⁸

a) Index je definován jen pro případy, kdy existuje nenulová variabilita v celé populaci.

b) Jestliže variabilita v oblastech vymizí, pak index je roven jedné.

c) Jestliže variabilita je stejná ve všech oblastech a je stejná jako variabilita v celé

⁷ Tím ovšem nemá být řečeno, že aritmetický průměr je špatná míra pro diskrétní proměnné. Také ho v této souvislosti běžně používáme, a i když jeho použití nemusí být vždy zcela „čisté“, máme pro ně řadu dobrých důvodů. Rozdíl mezi aritmetickým průměrem a zaokrouhleným aritmetickým průměrem ovšem vyvstane jasně při predikční interpretaci tohoto modelu.

⁸ Vhodnost indexu (13) zde nebudeme hodnotit obecně; jeho vlastnosti nutno posoudit zvlášť pro každé $d(a, b)$. Záleží na tom, zda průměrná variabilita je nutně menší než celková variabilita, na tom, jaká je interpretace $d(a, b)$, použité míry variability apod.

populaci, pak je index roven nule. Index je v praxi aplikován jak pro d , tak pro d^* .

Zavedme pro další úvahy jednotná označení:

$A = \{a_i\}$ je znak s hodnotami a_i .

f_i je pravděpodobnost výskytu hodnoty a_i v populaci π .

$R = \{R_i\}$ je rozkladový znak, který dělí populaci na oblasti π_i .

Další označení:

$f_{i/r}$ je podmíněná pravděpodobnost výskytu hodnoty a_i v r té oblasti π_r rozkladu R .

g_r je rozložení na znaku R , tj. relativní četnost příslušná k hodnotě R_r rozkladového znaku.

Index (13) pak lze přepsat jako

$$(13a) \quad \delta' = \frac{d(A) - \sum g_r d(A/R_i = r)}{d(A)}$$

nebo

$$(13b) \quad \delta'' = \frac{d^*(A) - \sum g_r d^*(A/R_i = r)}{d^*(A)}$$

kde $d(A)$ odkazuje k π a $d(A/R_i = r)$ odkazuje k π_r .

Příklad 1 (pokr.)

Je-li A nominální a R rozklad, pak aplikace míry (4) na (13), tj. určení (13a), vede k Wallisovu koeficientu $\tau_{A/R}$; aplikace míry (8), tj. použití vzorce (13b), vede k $\lambda_{A/R}$ (k tomu viz podrobně [Řehák - Řeháková 1973], kde jsou též reference na původní práce).

Příklad 2 (pokr.)

Pro kardinální znak X , který považujeme za spojitý, vede aplikace (13a) i (13b) ke korelačnímu poměru $\eta_{X,R}^2$; při diskrétním chápání číselného znaku bychom museli provést korekce všech používaných rozptylů v duchu vzorce (12).⁹

F. V úvahu přichází také tento *predikční model*:

1. Určujeme hodnotu znaku A náhodně vybraného prvku z populace π podle pravidla založeného na $\{f_i\}_{i=1}^K$, tj. na pravděpodobnostním rozložení na hodnotách znaku A .

2. Je-li dáno R a u náhodně vybraného prvku známe jeho třídu R_r (oblast π_r), pak určujeme hodnotu znaku pro tento prvek pomocí rozložení $\{f_{i/r}\}_{i=1}^K$.

3. Kvalitu predikce (přiřazené hodnoty) vyjadřuje pro vybraný prvek funkce $d(a, b)$, kde a je hodnota přiřazená podle predikčního pravidla a b je skutečná hodnota.

4. Očekávaná chyba predikce (průměrná chyba) je mírou variability populace. Čím neurčitější je predikce, tím rozptýlenější je populace.

5. Relativní úbytek chyby predikce při znalosti a bez znalosti hodnoty R_r je mírou informačního přínosu znaku R pro znak A a mírou predikční síly znaku R pro znak A vzhledem k danému statistickému rozložení. Zároveň může být tato míra chápána jako míra asymetrické statistické závislosti A na R . Takto vzniklé míry se nazývají PRE-míry asociace (proportional reduction in error).

Predikční pravidla můžeme uvést dvě:

I. *proporcionální predikce*: hodnotu přiřadíme náhodně, s pravděpodobnostmi stejnými, jaké jsou pravděpodobnosti rozložení znaku;

II. *optimální predikce*: přiřazenou hodnotou je optimální prediktor, tj. hodnota, která minimalizuje chybu.

Predikční chyba $d(a, b)$, kterou můžeme chápat také jako ztrátovou funkci predikčního rozhodnutí, je určena podle typu znaku a cíle predikčního rozhodování. Pro statistické rozhodování můžeme zavést funkci $d(a, b)$ obdobně jako ve výše popsaném modelu.

Hodnota d ve vzorci (3) ukazuje kvalitu pravidla I, d^* ve vzorci (9) ukazuje kvalitu pravidla II. Střed rozložení je optimálním prediktorem, index (13a) je redukcí predikční chyby pro d a (13b) pro d^* při znalosti R .

Příklad 1 a 2 (pokr.)

Výše zavedená skóre nepodobnosti $d(a, b)$ pro nominální a kardinální znaky lze použít stejně dobře jako ukazatele kvality predikce. Všechny odvozené míry pak mají predikční interpretace a koeficienty statistické závislosti mají PRE-interpretace.

3. Ordinální znaky

Ordinální znak vzniká jako přiřazení hodnot z úplně uspořádané množiny A ke stavům vlastnosti A , tj. zobrazení A na A . Ve vý-

⁹ Zde rozebíráme modely, a proto je třeba rozlišovat model spojitý a diskrétní. V praxi výzkumu však zřejmě

můžeme takovou míru korekce u diskrétních znaků zanedbat, neboť numerická hodnota se mění nepatrně.

zkumné praxi ordinální znaky většinou analyzujeme tak, že používáme techniky pro znaky nominální (chí-kvadrát-test), nebo tak, že používáme skórování kategorií a techniky pro číselné proměnné. Výjimkou z tohoto postupu jsou koeficienty ordinální asociace.

Dříve než navrhneme vlastní popisné míry pro ordinální data, všimneme si některých základních vlastností a tím i vnitřní diferenciace ordinálních znaků.

Ordinální vlastnosti (vlastnosti s uspořádanými stavy) mohou být chápány jako *diskrétní (rozpojité)*, nebo *kontinuální (spojité)*.

Diskrétní ordinální vlastnosti jsou např.:

- hodnost v armádě
- funkční zařazení v organizaci
- stupeň ukončeného školního vzdělání
- akademická a vědecká hodnost
- postavení v kastovním systému
- Výsledky Guttmanova škálovacího postupu

Spojité vlastnosti jsou např.:

- spokojenost s prací
- schopnost řídit organizaci
- stupeň přízpůsobivosti
- inteligence
- sportovní výkonnost

Rozpojitost, či spojitost chápání ordinální vlastnosti ovšem ještě neznamená, že také její znak musí být rozpojitý, či spojitý. Mnohdy je dost obtížné určit (či zavést předpoklad), zda znak (proměnná) je spojitý, či diskrétní (např. stadia vývoje, generační rozvrstvení, velikostní charakteristiky, statistická asociace dvou proměnných pro konečnou populaci). V takovém případě se rozhodujeme pro model na základě výzkumné zkušenosti, intuice a dostupnosti statistických technik.

Data o spojitých vlastnostech tvoří seskupení, neboť jednotlivce většinou není možno našimi měřicími prostředky rozlišit a není to ani nutné, protože už metodologií dotazu spojitou vlastnost diskretizujeme. Tak dospíváme k situaci, kdy získaná uspořádaná kategorizace je podložena kontinuem.

Na druhé straně i jasně diskrétní vlastnost (např. hodnost v armádě či funkce v organizaci) může být indikací jiné, spojité vlast-

nosti (např. odborných schopností nebo doby služby). V takovém případě opět můžeme hodnoty diskrétní vlastnosti považovat za skupiny vzniklé na určitém kontinuu.

V modelovém přístupu je nutno nakonec brát v úvahu i způsob, jak seskupování stavů spojitě vlastnosti vzniká. Buď může být způsobeno skutečnou nerozlišitelností, nebo k němu může docházet na základě jistých kritérií; tak může vzniknout ordinální znak např. i z číselných měření (věkové hodnoty můžeme kategorizovat na děti, mládež, mladé plnoleté, střední věk, skupinu před důchodem, důchodce) nebo z grafických zjištění (metoda sémantického diferenciálu). Na druhé straně může být kategorizace předem dána (uzavřené otázky týkající se spokojenosti, hodnocení, školní klasifikace).

O dále uvedených dvou modelech, tj. diskrétním a spojitým znaku, proto vůbec není jednoduché rozhodnout, který z nich je pro danou situaci vhodnější. Pro autora této stati je hlavním kritériem to, zda ke kategorizaci dochází z apriorním záměrem, či na základě aposteriorního (po měření) rozdělení kontinua.

4. Charakteristiky dat diskrétního ordinálního znaku

Postup zde aplikovaný sleduje obecný přístup k zavedení měř, vypracovaný v části 2 této stati. To jednak umožní posouzení vhodnosti modelu srovnáním s jinými typy znaků a jednak ukáže na paralelnost jednotlivých měř.

Ještě před uvedením modelu samého si zavedeme další označení pro *distribuční funkce*:

$$F_i = \sum_{j=1}^i f_j \quad \text{pro } i = 1, 2, \dots, K$$

$$F_{i/r} = \sum_{j=1}^i f_{j/r} \quad \text{pro } i = 1, 2, \dots, K$$

a pro všechna r

Ordinální znak $B = \{b_i\}$ bude mít hodnoty $\{b_1, b_2, \dots, b_K\}$, uspořádané podle rostoucích hodnot indexu.¹⁰

A. Určení charakteristiky nepodobnosti, rozdílnosti či vzdálenosti dvou jedineců popu-

¹⁰ V zájmu jednoduchosti předpokládáme, že znak B je konečný. Veškeré úvahy ovšem lze snadno rozšířit na spočetné znaky, a tak všechny výsledky lze např.

aplikovat na diskrétní celočíselná rozdělení, jako je Poissonovo, geometrické, negativní binomické, logaritmické apod.

lace vzhledem ke znaku B musí vycházet z heuristických požadavků a musí charakterizovat diskretní ordinalitu znaku. Budeme zde vycházet z funkce

(14) $d(b_i, b_j) = |i - j|$ pro všechna i, j
To znamená, že rozdíl mezi dvěma prvky je dán počtem kroků, které musí učinit jeden, aby se dostal na pozici (úroveň) druhého. Např., jsou-li b_3 a b_4 třetí a čtvrtý stupeň armádních hodností, pak rozdíl mezi dvěma osobami s hodnotami b_3 a b_4 je jeden stupeň; osoba s b_3 musí být jednou povýšena, aby se dostala na stupeň b_4 . Je-li B znak spokojenosti, pak dva respondenti s hodnotami b_2 a b_3 se liší o jeden stupeň spokojenosti.

Tato neparametrická funkce je nezávislá na přiřazení skóre ke kategoriím b_i ; je tedy (a též vše, co je z ní odvozeno) invariantní k libovolné rostoucí transformaci hodnot $\{b_i\}$, jsou-li tyto hodnoty vyjádřeny číselně.

Model se nehodí pro případ spojitých dat seskupených pro svou nerozlišitelnost. Hodí se tedy pouze tam, kde je předem dána kategorizace, ať už diskretní podstatou dané vlastnosti, či vzniklá metodologickou nebo teoretickou apriorní diskretizací spojitě vlastnosti, např. pomocí uzavřené otázky či seskupovacího pravidla. Diskretní ordinální model je tedy vhodný jako *uspořádaná klasifikace*, a to buď s podloženou latentní spojitou proměnnou, nebo bez ní.¹¹

B. Míra variability pro diskretní ordinální znak může být proto zavedena jako veličina

$$(15) \quad d = \text{dorvar } B = \frac{\sum_i \sum_j f_i f_j |i - j|}{\sum_i \sum_j f_i f_j}$$

$$(16) \quad = 2 \sum_i F_i (1 - F_i)$$

Tato *diskretní ordinální variance* značí průměrný počet kategorií, o něž se liší dvojice prvků populace π .¹²

Její vlastnosti jsou obdobné jako u obecné míry:

a) $d = 0$, právě když všichni jedinci populace patří do jedné (libovolné) kategorie;
b) d je tím větší, čím větší hodnoty f_i jsou umístěny u okrajových kategorií znaku B , to jest, vyšší váhy máme u velkých rozdílů $|i - j|$.

C. Mírou centrality hodnoty b_i je $d_i^* = \sum_j f_j |j - i|$. Jak je možno ukázat podle [Gini 1970], tato míra nabývá pro b_i minima, které nazveme *mediánovou kategorií*,¹³ označíme b_M a určíme takto:

$$(17) \quad b_M \text{ je hodnota znaku, pro níž} \\ F_{M-1} < 0,5, F_M \geq 0,5 \text{ a } f_M > 0$$

Mediánová kategorie je tedy centrem rozložení diskretního ordinálního znaku.

D. Jako další míru variability můžeme vzít koncentraci dat kolem mediánové kategorie, tedy

$$(18) \quad d^* = \text{Dorvar } B = \sum f_i |i - M|$$

kde M je mediánová kategorie.

Tato míra má stejné vlastnosti jako d dané vzorcem (16). Míra $d^* = \text{Dorvar}$ je průměrný počet kategorií, o které se liší prvky populace od centra rozložení.

K oběma mírám variability je nutno poznamenat, že to jsou míry spjaté s danou kategorizací. Jestliže zjemníme kategorizaci, tj. určíme více tříd, pak se míra změní. Pokud je znak odrazem rozkladu kontinua, pak velice záleží na tom, na kolik kategorií je rozložíme. Provedeme-li takový rozklad a po zjištění dat pro danou populaci se ukáže, že jedna z tříd je prázdná, pak ji *nemůžeme* prostě vynechat anebo sloučit se sousední kategorií, *aniž* provedeme *obsahové přehodnocení znaku* a tím míry. V této vlastnosti

¹¹ Nutno poznamenat, že většina pořadových metod neparametrické statistiky, např. mediánový test, Spearmanův a Kendallův koeficient pořadové korelace nebo Wilcoxonův test, odpovídají nikoli diskretnímu, ale spjitému chápání proměnné, která je po měření buď rozdělena do tříd, nebo jsou u ní konstatována spojená pořadí. Rozložení takových statistických testů, koeficientů apod. ve většině diskretních případů není známo a stejné testové statistiky pro uvedené dva modely se mohou navzájem lišit rozložením a kritickými hodnotami.

¹² Přijetí, či zamítnutí modelu padá s přijetím, či za-

mítnutím funkce $d(a, b)$. Vše ostatní je jednoznačné, tak jako u jiných typů znaků. Domnívám se, že zavedení $d(a, b)$ tímto způsobem je logické a že plně odpovídá chápání modelu. Tak jako u nominálních a kardinálních znaků, i zde je funkce $d(a, b)$ zavedena nejjednodušším možným způsobem. — Zkratka *dorvar* značí *diskretní ordinální variance*.

¹³ Mediánová kategorie je taková, do níž by vstoupil prostřední člen populace uspořádané podle hodnot znaku B .

a požadavku je vidět základní interpretační rozdíl mezi spojitými a diskrétními daty.

E. F. Aplikací vztahů (13a) a (13b) a predikční interpretace dostaneme dvě asymetrické asociace mezi nominálním znakem (rozkladovým znakem R) a daným diskrétním ordinálním znakem B .

Koeficient proporcionální predikce:

$$(19) \quad \beta_{B/R} = 1 - \frac{\sum_{r=1}^R g_r \sum_{i=1}^K F_{i/r}(1 - F_{i/r})}{\sum_{i=1}^K F_i(1 - F_i)}$$

Koeficient optimální predikce:

$$(20) \quad \beta_{B/R}^* = 1 - \frac{\sum_{r=1}^R g_r \sum_{i=1}^K |f_{i/r} - M_r|}{\sum_{i=1}^K |f_i - M|}$$

kde M je pořadí mediánové kategorie b_M v populaci τ a M_r je pořadí mediánové kategorie b_M v r té oblasti rozkladu R .

Diskrétní ordinální variance *dorvar* [viz (15) a (16)] má podobné rozkladové vlastnosti jako ANOVA pro kardinální znaky a CATANOVA, která je těsně spjata s Wallisovým $\tau_{A/R}$ [Light - Margolin 1971; Margolin - Light 1974].

Můžeme psát

$$(21) \quad \begin{aligned} \sum_i F_i(1 - F_i) &= \\ &= \sum_r g_r \sum_i F_{i/r}(1 - F_{i/r}) + \\ &+ \sum_i \sum_r g_r(F_{i/r} - F_i)^2 \end{aligned}$$

Tento výraz je analogický známému $TSS = WSS + BSS$ z analýzy rozptylu (celkový součet čtverců je roven součtu čtverců uvnitř oblastí plus součtu čtverců mezi oblastmi). Druhý člen je vážený součet čtverců eukleidovských vzdáleností distribučních funkcí jednotlivých rozložení v oblastech a distribuční funkce rozložení v celé populaci. Je možné jej vyjádřit též takto:

$$(22) \quad \sum_i \sum_r g_r (F_{i/r} - F_i)^2 =$$

$$= \frac{1}{2} \sum_r \sum_s g_r g_s \sum_i (F_{i/r} - F_{i/s})^2$$

Obě strany vyjadřují základní interpretace variability mezi oblastmi, tedy analog BSS ; pravá strana ukazuje, že tento člen je váženým součtem eukleidovských vzdáleností všech dvojic podmíněných distribucí v oblastech rozkladu R . Lze tedy očekávat, že bude možno vypracovat neparametrickou metodu DORANOVA, paralelní s analýzami rozptylu pro kardinální a nominální znaky.

Tyto vlastnosti ukazují, že k obecným vlastnostem koeficientu (13) můžeme pro β připojit ještě další důležité vlastnosti:

d) $0 \leq \beta \leq 1$.

e) $\beta = 0$ má za následek, že všechna podmíněná rozložení jsou stejná, tj. že B je na R statisticky nezávislá.

f) $\beta = 1$ má za následek, že veškerá variabilita ve všech $\{\pi_r\}$ vymizí. To znamená, že predikce B za pomoci R je jednoznačná; statistický vztah je nahrazen úplnou jednoznačnou funkční závislostí $R \rightarrow B$.

5. Spojitý ordinální znak

Spojitý ordinální model předpokládá, že vlastnost je kontinuem a že seskupování je samovolné; je způsobeno buď nedostatečně citlivým měřicím aparátem, nebo aposteriorními úvahami výzkumníka. Typickým příkladem je rozdělování sportovců do skupin podle výkonu (výkon je spojitá proměnná); skupiny se vytvářejí tak, že se seskupí sportovci přibližně stejného výkonu a sportovních schopností. Jiným častým postupem je seskupování nezávislých objektů (výběrových souborů), u kterých se při testování statistické hypotézy o rovnosti, či rozdílnosti některé míry střední hodnoty neukázaly signifikantně rozdílné výsledky. Nakonec uvedme seskupování pomocí seskupovací analýzy¹⁴ nebo pomocí obsahové analýzy (obojí je postup aposteriorní — po získání dat).

Na tento typ znaku lze aplikovat všechny pořadové metody neparametrické statistiky s jejich modifikacemi pro realizovaná spojení. Jejich modely odpovídají spojitě veličině

¹⁴ *Seskupovací analýza* je název vhodný pro metody, které se v anglické odborné literatuře nazývají *cluster analysis*, *clustering method* nebo *mathematical taxonomy*.

Autor jej navrhuje po diskuzi s pracovníkem Ústavu pro jazyk český ČSAV.

a náhodnému vytváření skupin nerozlišitelných či a posteriori sloučených pozorování.

Dále, stejně jako v předcházející části, budeme postupně sledovat obecný model z části 2. Pro všechny závěry je ovšem nejdůležitější opět oddíl A, ve kterém se zavádí míra nepodobnosti dvou prvků populace.

A. Vzdálenost či nepodobnost dvou jedinců populace nelze zde založit na hodnotách znaku samých, neboť jednak je známa pouze informace o uspořádání a seskupování prvků a jednak jakékoliv míry musí být zcela invariantní k libovolnému roztážení či libovolné rostoucí transformaci škály. Proto zavedeme vzdálenost dvou jedinců jako očekávaný počet jedinců, kteří jsou mezi nimi. Je-li nyní A spojitý ordinální znak, jenž vytvořil seskupení, označená a_i a uspořádaná podle rostoucí hodnoty indexu i ($A = \{a_i\}$), pak je-li f_i relativní četnost hodnoty znaku a_i (resp. pravděpodobnost, že náhodně vybraný prvek je ze skupiny a_i), definujeme:

$$(23) \quad d(a_i, a_j) = \frac{1}{2} f_i + \sum_{k=i+1}^{j-1} f_k + \frac{1}{2} f_j \\ \text{pro } j > i \\ d(a_i, a_j) = d(a_j, a_i) \text{ pro } i > j \\ d(a_i, a_i) = 0 \text{ pro všechna } i$$

První výraz můžeme přepsat též jako

$$(24) \quad d(a_i, a_j) = \frac{1}{2} f_i + (F_{j-1} - F_i) + \frac{1}{2} f_j \\ = \frac{1}{2} (F_{j-1} + F_j) - \frac{1}{2} (F_{i-1} + F_i)$$

B. Pro zavedení míry variability (3) použijeme vztahu (7). To znamená, že nejprve určíme d_m^* ze (6):

$$(25) \quad d_m^* = (F_m - \frac{1}{2}) (F_{m-1} - \frac{1}{2}) + \frac{1}{4}$$

Použitím (7) dostaneme „míru variability“ spojitého ordinálního znaku:

$$(26) \quad d = corvar = \\ = \sum_{m=1}^{FK} f_m (F_m - \frac{1}{2}) (F_{m-1} - \frac{1}{2}) + \frac{1}{4}$$

C. Lze ukázat, že výraz (25) nabývá minima pro index M , který je číslem mediánové skupiny (kategorie) znaku A .

D. Proto druhá „míra variability“ spojitého ordinálního znaku je

$$(27) \quad d_m^* \cdot corvar = \\ = (F_M - \frac{1}{2}) (F_{M-1} - \frac{1}{2}) + \frac{1}{4}$$

O variabilitě či rozptýlenosti dat vzhledem k hodnotám znaku však zde musíme mluvit pouze velice opatrně, vzhledem k libovольnosti škál vlastností. Proto zde můžeme mluvit spíše o míře kvality predikce mediánovou kategorií (27), popř. o míře seskupení dat (26) a proporcionální prediktabilitě. Hodnota d totiž značí průměrné procento osob z populace (až na faktor sto), které se vyskytnou na škále mezi dvěma náhodně vybranými osobami. Čím je toto číslo menší, tím seskupenější jsou data ve skupinách (tím méně je tu kategorií). Proto je d ukazatelem neurčitosti rozložení, resp. jeho variability, pouze v uvedeném smyslu. Je ovšem obtížné najít jiný obsah variability pro data tohoto typu.¹⁵

Vlastnosti míry $corvar$ (26):

a) je rovna nule, jestliže všechna data spadají do jedné skupiny;

b) je tím větší, čím „rozptýlenější“ jsou data, tj. čím méně seskupená data dostáváme;

c) na rozdíl od $dorvar$ — variance pro diskrétní ordinální data — je tato míra necitlivá na vložení, či vynechání libovolného počtu prázdných kategorií mezi dvěma skupinami.

Z vlastnosti c) plyne, že kdybychom tuto míru aplikovali na uspořádanou kategorizaci, pak bychom prázdné kategorie mohli vynechat (vzorec je vynechává automaticky).¹⁶

Druhá míra — $Corvar$ (27) — má tyto vlastnosti:

a) je rovna nule, jestliže se všechna data soustředí do jedné skupiny (to značí perfektní prediktabilitu);

b) je tím větší, čím menší je obsazení mediánové kategorie;

c) je necitlivá na obsazení nemediánových kategorií.

Vlastnost a) má obdobu ve vlastnosti variačního poměru $(1 - f_{Mod})$, užitečného pro nominální znaky. $Corvar$ i variační po-

¹⁵ Maximální varianci $corvar$ bychom dostali pro populaci absolutně seřazenou do pořadí. Proto výraz d/d_{max} je vlastně indexem seskupenosti dat.

¹⁶ Tuto vlastnost má např. Spearmanův koeficient pro kontingenční tabulky a též všechny míry založené na rozdílu mezi počtem shod a počtem neshod (obvykle o-

značeném $P - Q$), jako je Goodman-Kruskalovo $gama$, Kendallovo τ , Sonnersovo d . Všechny tyto míry také mají v podtextu spojitý model, na nějž jsou aplikovatelné (i když se při odvozování na spojitý případ neodvolávají).

Tabulka 1: Rozložení četností a distribuční kumulativní funkce rozložení návštěvnosti koncertů „pop-music“, džezové a taneční hudby (v %, distribuční funkce v závorkách)

Oblast	Název a číslo kategorie odpovědi							Součet	Zastoupení oblasti v populaci
	Nena-vštěvuje	1 × za sezónu	2–3 × za sezónu	4–6 × za sezónu	1 × za měsíc	1 × za 14 dní	1 × za týden		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)		
Osoby mladší než 30 let (π_1)	33 (33)	21 (54)	24 (78)	10 (88)	6 (94)	6 (100)	— (100)	100	50
Osoby ve věku 30 a více let (π_2)	81 (81)	7 (88)	12 (100)	— (100)	— (100)	— (100)	— (100)	100	50
Celá populace (π)	57 (57)	14 (71)	18 (89)	5 (94)	3 (97)	3 (100)	— (100)	100	100

měr se hodí jako charakteristiky variability pouze částečně; v praxi je možno je použít pro první informaci.

E. F. Nakonec nás zajímají koeficienty souvislosti s rozkladovým znakem R . Aplikací vzorce (13a) dostaneme koeficient proporcionální predikce:

$$(28) \quad \alpha_{B/R} = \frac{[\sum_r g_r \sum_i f_{i/r} (F_{i/r} - \frac{1}{2}) (F_{i-1/r} - \frac{1}{2})] + \frac{1}{4}}{[\sum_i f_i (F_i - \frac{1}{2}) (F_{i-1} - \frac{1}{2})] + \frac{1}{4}}$$

$$= 1 - \frac{r}{[\sum_i f_i (F_i - \frac{1}{2}) (F_{i-1} - \frac{1}{2})] + \frac{1}{4}}$$

Obdobně, aplikací vzorce (13b), dostaneme

$$(29) \quad \alpha_{B/R}^* = \frac{[\sum_r g_r (F_{M_r/r} - \frac{1}{2}) (F_{M_{r-1}/r} - \frac{1}{2})] + \frac{1}{4}}{(F_M - \frac{1}{2}) (F_{M-1} - \frac{1}{2}) + \frac{1}{4}}$$

$$= 1 - \frac{r}{(F_M - \frac{1}{2}) (F_{M-1} - \frac{1}{2}) + \frac{1}{4}}$$

kde M je pořadí mediánové skupiny v celé populaci π a M_r je pořadí mediánové skupiny v oblasti π_r , tj. číslo, které slouží pouze k identifikaci mediánové skupiny a tím příslušných hodnot funkce $F_{i/r}$; přitom není důležité, zda se číslování vztahuje k číslování skupin v π , či zda se vynechávají ty skupiny, které v π_r mizí.

Vlastnosti koeficientu $\alpha_{B/R}$ pro asymetrickou

statistikou závislost mezi nominálním rozkladovým znakem R a spojitým ordinálním znakem B :

a) index je aplikovatelný pouze tehdy, jestliže variabilita v B je nenulová, tj. jestliže existují alespoň dvě obsazené nenulové skupiny (kategorie);

b) jestliže v jednotlivých oblastech R_r se vyskytuje vždy pouze jedna skupina, pak je predikce na základě znalosti R_r jednoznačná a $\alpha_{B/R} = 1$;

c) $\alpha_{B/R} = 0$, právě když B je nezávislé na R .

Vlastnosti koeficientu $\alpha_{B/R}^*$:

platí a) i b);

c) jestliže B je nezávislé na R , pak $\alpha_{B/R}^* = 0$.

Oba koeficienty jsou v mezích mezi nulou a jedničkou.

6. Numerický příklad

Na příkladu si ukážeme postup výpočtů pro všechny charakteristiky ordinálních znaků zavedené v této stati. Na jedné kontingenční tabulce si ukážeme výpočty pro oba modely: spojitý i diskretní. Z instruktivních důvodů jsou uvedeny i mezivýpočty a různé kontroly.

Výchozí je tabulka 1.¹⁷

¹⁷ Data tabulky jsou vzata ze sociologického výzkumu, rozložení však jsou získána jako náhodný výběr z původních, rozsáhlých dat. U znaku, který je uveden

v tabulce, je těžké se rozhodnout pro jakoukoli kvantifikaci, neboť kategorie odpovědi nejsou dobře kvantifikovatelné (vzhledem k neurčité délce sezóny).

Tabulka 2: Výrazy $F(1 - F)$ pro jednotlivá pole tabulky 1

Oblast	Kategorie							Součet ($\frac{1}{2}$ dorvar)	g_r
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)		
π_1	.2211	.2484	.1716	.1056	.0564	.0000	.0000	.8031	.50
π_2	.1539	.1056	.0000	.0000	.0000	.0000	.0000	.2595	.50
π	.2451	.2059	.0979	.0564	.0291	.0000	.0000	.6344	.5313

1. Výpočet koeficientu $\beta_{B/R}$ zahajujeme sestavením tabulky 2.¹⁸ Je zbytečné výrazy $F(1 - F)$ násobit dvěma, neboť při výpočtu koeficientu asociace se tento faktor zruší. V posledním řádku a posledním sloupci uvedené tabulky je hodnota

$$\Sigma g_r \Sigma F_{i/r}(1 - F_{i/r}) = 0,50 \times 0,8031 + 0,50 \times 0,2595 = 0,53130$$

Dosažením do vzorce (19) dostaneme

$$\beta = \frac{0,6344 - 0,5313}{0,6344} = 0,1625$$

Provedme ještě kontrolu rozkladu diskretní ordinální variance pomocí vzorců (21) a (22). Nejprve vypočítáme výraz

$$\frac{1}{2} \Sigma \Sigma g_r g_s \Sigma (F_{i/r} - F_{i/s})^2 = 0,5 \times 0,5 \times 0,5 \times 2[(0,33 - 0,81)^2 + (0,54 - 0,88)^2 + (0,78 - 1,00)^2 + (0,88 - 1,00)^2 + (0,94 - 1,00)^2 + (1,00 - 1,00)^2 + (1,00 - 1,00)^2] = 0,25 \times 0,4124 = 0,1031$$

A nyní musí platit součtová vlastnost

$$\begin{aligned} \Sigma g_r \Sigma F_{i/r}(1 - F_{i/r}) &= 0,5313 \\ \frac{1}{2} \Sigma \Sigma g_r g_s \Sigma (F_{i/r} - F_{i/s})^2 &= 0,1031 \\ \Sigma F_i(1 - F_i) &= 0,6344 \end{aligned}$$

Poslední, součtový řádek se rovná $\frac{1}{2}$ dorvar B.

2. Výsledky výpočtů měř centrality a měř Dorvar jsou uvedeny v tabulce 3.¹⁹ Míry centrality pro všechna pole jsou uvedeny jen pro ilustraci. Nebyly k dalším výpočtům pro

Tabulka 3: Míry centrality $\Sigma f_j |j - i|$ pro každé pole tabulky 1

Oblast	Kategorie							Dorvar
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
π_1	1.53	1.19	1.27	1.83	2.59	3.47	4.47	1.19
π_2	.31	.93	1.69	2.69	3.69	4.69	5.69	.31
π	.92	1.06	1.48	2.26	3.14	4.08	5.08	.92

¹⁸ Hodnoty v polích tabulky se vypočítají dosazením do příslušného součinu $F(1 - F)$. Např. u oblasti osob mladších než 30 let bude pro první pole (nenavštívuje)

$$F_{1/1}(1 - F_{1/1}) = 0,33(1 - 0,33) = 0,2211$$

Pro druhé pole je

$$F_{2/1}(1 - F_{2/1}) = 0,54(1 - 0,54) = 0,2484$$

Pro celkové rozložení a čtvrté pole (4-6krát za sezónu) je hodnota

$$F_4(1 - F_4) = 0,94(1 - 0,94) = 0,0564$$

¹⁹ Výpočty hodnot v tabulce můžeme ilustrovat např. pro čtvrté pole první oblasti:

$$\begin{aligned} \Sigma f_{j/1} |j - 4| &= 0,33|1 - 4| + 0,21|2 - 4| + 0,24|3 - 4| + 0,10|4 - 4| + 0,06|5 - 4| + 0,06|6 - 4| = 3 \times 0,33 + 2 \times 0,21 + 0,24 + 0,06 + 2 \times 0,06 = 1,83 \end{aligned}$$

Pro první pole celého rozložení dostaneme

$$\begin{aligned} \Sigma f_j |j - 1| &= 0,57|1 - 1| + 0,14|2 - 1| + 0,18|3 - 1| + 0,05|4 - 1| + 0,03|5 - 1| + 0,03|6 - 1| = 0,92 \end{aligned}$$

Tabulka 4: Hodnoty $(F_m - \frac{1}{2})(F_{m-1} - \frac{1}{2}) + \frac{1}{4}$ pro tabulku 1

Oblast	Kategorie							corvar
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
π_1	.3350 (.33)	.2432 (.21)	.2612 (.24)	.3564 (.10)	.4172 (.06)	.4700 (.06)	.5000 (0.0)	0.313182
π_2	.0950 (.81)	.3678 (.07)	.4400 (.12)	.5000 (0.0)	.5000 (0.0)	.5000 (0.0)	.5000 (0.0)	0.155496
π	.2150 (.57)	.2647 (.14)	.3319 (.18)	.4216 (.05)	.4563 (.03)	.4850 (.03)	.5000 (0.0)	0.268684

diskrétní model zapotřebí; stačilo spočítat pro každý řádek nejmenší z nich, která odpovídá mediánové kategorii.

Z tabulky 3 plyne také kontrola:

$$\sum f_i(\sum_j f_j |i - j|) = \\ = 2 \sum F(1 - F) \text{ pro každý řádek}$$

Např. pro druhý řádek

$$0,81 \times 0,31 + 0,07 \times 0,93 + \\ + 0,12 \times 1,69 = 0,519 \text{ (levá strana)} \\ 2 \times 0,2595 = 0,519 \text{ (pravá strana)}$$

Dosadíme do vzorce (20):

$$\beta_{B/R}^* = 1 - \frac{0,50 \times 1,19 + 0,50 \times 0,31}{0,92} \\ \beta_{B/R}^* = 1 - \frac{0,75}{0,92} = 0,1848$$

Koeficienty β a β^* , které vyjadřují redukci variability rozkladem na dvě věkové skupiny, jsou značně vysoké a ukazují, že věkové skupiny vysvětlují 16,25 %, popř. 18,48 % chování vyjádřeného znakem *návštěvnost koncertů* ..., což je hodně.

3. Míry pro spojitý model vypočteme nejlépe tak, že nejprve sestavíme tabulku hodnot d_m^* z výrazu (25); tato tabulka 4 je obdobná k tabulce 3. Výpočty zde budou vycházet z distribučních funkcí.²⁰ Poslední

sloupec vznikne podle vzorce (26), tj. vážením hodnot řádků příslušnými relativními četnostmi, které jsou pro názornost připojeny v závorkách. Vážené hodnoty v posledním sloupci tabulky jsou „míry variability“ *corvar*.

Minimální hodnoty d_m určují v každém řádku mediánovou kategorii. Tyto mediánové hodnoty jsou současně příslušné „míry variability“ *Corvar*.

Míry asociace vypočteme podle vzorců (28) a (29).

Koeficient proporcionalní predikce:

$$\alpha_{B/R} = \\ = 1 - \frac{0,5 \times 0,3132 + 0,5 \times 0,1555}{0,2687} = 0,1278$$

Koeficient optimální predikce:

$$\alpha_{B/R}^* = \\ = 1 - \frac{0,5 \times 0,2432 + 0,5 \times 0,0950}{0,2150} = 0,2135$$

4. Všechny výsledky shrneme do přehledné tabulky 5. Nejde o to komentovat tyto výsledky z hlediska interpretace; je zřejmé, že číselné výsledky v tabulce odpovídají situaci a že jsme podobné číselné relace očekávali. Zde je nutno zdůraznit, že *řádkově nejsou hodnoty srovnatelné*, neboť každý sloupec má

²⁰ Jako příklad výpočtů hodnot pro tabulku 4 uvedeme nejdříve výpočet hodnoty ve třetím poli prvního řádku:

$$(F_{3;1} - \frac{1}{2})(F_{2;1} - \frac{1}{2}) + \frac{1}{4} = \\ = (0,75 - 0,50)(0,54 - 0,50) + 0,25 = 0,2612$$

Hodnotu v prvním poli posledního řádku dostaneme takto:

$$(F_1 - \frac{1}{2})(F_0 - \frac{1}{2}) + \frac{1}{4} = \\ = (0,57 - 0,50)(0,00 - 0,50) + 0,25 = 0,2150$$

Pro výpočet hodnot v prvním poli každého řádku potřebujeme znát F_0 , popř. $F_{0/1}$ nebo $F_{0/2}$. Tyto hodnoty jsou vždy rovny nule.

Tabulka 5: Numerické hodnoty charakteristik ordinálního znaku z tabulky 1

Oblast	Mediánová kategorie (17)	Diskrétní model		Spojitý model	
		<i>dorvar</i> (16)	<i>Dorvar</i> (18)	<i>corvar</i> (26)	<i>Corvar</i> (27)
π_1	1 × za sezónu	.8031	1.19	.3132	.2432
π_2	nenavštěvuje	.2595	.31	.1555	.0950
π	nenavštěvuje	.6344	.92	.2687	.2150
		$\beta = .1625$	$\beta^* = .1848$	$\alpha = .1278$	$\alpha^* = .2135$

jinou operacionální definici, a tedy jiný význam. Vyšší hodnoty koeficientů optimální predikce (obzvláště α^*) ve srovnání s koeficienty proporcionální predikce jsou způsobeny zřejmě tím, že koeficienty β^* a α^* (především α^*) jsou citlivější na obsazení mediánových kategorií. V našich datech jsou velice vysoké četnosti mediánových kategorií, což zvyšuje přesnost optimální predikce mediánovou kategorií a tím i koeficienty β^* a α^* .

7. Závěry

V práci byly zavedeny deskriptivní charakteristiky pro analýzu ordinálních dat. Byly předloženy dva modely, diskrétní a spojitý, které mají podstatně rozdílné základy. Rozhodnutí pro některý z obou modelů není jednoduché, neboť záleží na určení typu vlastnosti, kterou znak reprezentuje, a na tom, která funkce $d(a, b)$ danou vlastnost lépe charakterizuje.

Zde uvedené metody analýzy dat ovšem nejsou jedinými přístupy; v současné statistické literatuře lze nalézt několik zcela odlišných přístupů k testování hypotéz v kontingenčních tabulkách s ordinálními vstupy, tj. s uspořádanými kategoriemi. Přednosti obou předložených modelů spočívají v jejich prostotě a srovnatelnosti s přístupy k datům jiných typů.

Domnívám se, že míry d jsou pro oba případy (spojitý i diskrétní znak) užitečnější než d^* (stejně jako v případě nominálního znaku), neboť hodnotí četnostní rozložení jako celek a nepřeceňují význam jedné hodnoty

(jíž je u d^* střed rozložení). Též koeficienty β , α mají z tohoto důvodu přednost před β^* , α^* (podobně jako τ má přednost před λ u nominálních znaků). Koeficient β je výpočetně obdobou koeficientu τ , jen místo relativních četností se zde dosazují hodnoty distribučních funkcí.

Z obou modelů má větší důležitost model diskrétní, neboť podle mého názoru je pro sociologická šetření daleko použitelnější. U tohoto modelu bude velice nadějně zkoumat rozklady analýzy rozptylu, jejich statistická rozložení a jejich použitelnost pro testování statistických hypotéz.

Zde naznačená teorie může být zobecněna a matematicky dále zkoumána. V této stati byly složitější matematické úvahy a formulace pokud možno vynechávány. Cílem tohoto článku bylo zavedení měr a jejich modelové operacionalizace, nikoliv zkoumání statistických vlastností. Proto zde nejsou uvedeny asymptotické konfidenční intervaly a další vlastnosti, které budou publikovány zvlášť.

Literatura

- Gini, C.: *Srednije veličiny*. Moskva, Statistika 1970.
 Good, I. I.: *Correlation for Power Functions*. Biometrics, 1972, s. 1127–1129.
 Kullback, S.: *Teoriya informacii i statistika*. Moskva, Nauka 1967 (překlad z angličtiny).
 Labowitz, S.: *Some Observations on Measurement and Statistics*. Social Forces, 46, December 1967, s. 151–160.
 Light, R. J. - Margolin, B. H.: *An Analysis of Variance for Categorical Data*. Journal

- of the American Statistical Association, 66, September 1971, s. 534-544.
- Margolin, B. H. - Light, R. J.: *An Analysis of Variance for Categorical Data. II: Small Sample Comparisons with Chi Square and Other Competitors*. Journal of the American Statistical Association, 69, September 1974, s. 755-764.
- Rodriguez, Milton da Silva: *On an Extension of the Concept of Moment with Applications to Measures of Variability, General Similarity and Overlapping*. Annals of Mathematical Statistics, 16, 1945, s. 74-84.
- Rehák, J.: *K pojmu znak v sociologii*. Sociologický časopis, 1972, č. 6, s. 615-625.
- Rehák, J. - Reháková, B.: *Měření statistické závislosti nominálních znaků*. Sociologický časopis, 1973, č. 4, s. 404-418.
- Rehák, J. - Reháková, B.: *Míry statistické závislosti pro ordinální znaky*. Sociologický časopis, 1975, č. 1, s. 75-92.
- Stevens, S. S.: *Measurement, Psychophysics and Utility*. In: Churchman, C. W. - Ratoosh, P. (eds): *Measurement: Definitions and Theories*. New York, John Wiley 1959.
- Wilson, T. P.: *A Proportional-Reduction-in-Error Interpretation for Kendall's TAU - B*. Social Forces, 47, March 1969, s. 340-342.
- Wilson, T. P.: *Critique of Ordinal Variables*. Social Forces, 49, March 1971, s. 432-444.

Резюме

Ржегак Я.: Основные дескриптивные меры для дистрибуции ordinalных данных

В статье обсуждается исходная модель для разработки дескриптивных (описательных) характеристик. Указывается на то, в какой степени принятые для номинальных и числовых данных меры соответствуют этой модели и вместе с тем модель прилагается к ordinalным данным.

Общая модель развивается в следующих шагах:

А. Дается определение отношения несхожести, разброса, расстояния $d(a, b)$ для двух элементов популяции, а именно по отношению к шкале изучаемого признака.

Б. Ожидаемое отношение $d(a, b)$ служит мерой разброса (3).

В. Центр дистрибуции определяется как значение признака, у которого предполагается наименьшее числовое значение несхожести (6).

Г. Ожидаемое значение отношения расстояния от центра дистрибуции является следующей мерой разброса, которая характеризует концентрированность вокруг центра (9).

Д. Связь классифицирующего признака и изучаемого признака мы измеряем индексом, который можно назвать индексом объясняющей силы разбивки и который возникает в качестве относительной редукции вариабельности по отношению к разбивке [формулы (13), (13a), (13b)].

Е. Предшествующие шаги просто интерпретировать при помощи предикционной модели. Оптимальным предиктором дистрибуции является его центр по отношению к ошибке предикции, входящий с помощью выражения несхожести $d(a, b)$. Для мер ассоциации (13) затем существует известная PRE-интерпретация (proportional reduction in error) для ассиметрических случаев.

Приложение этого метода к номинальным признакам (см. пример 1) дает при определении отношения $d(a, b)$ с помощью (1) известные меры вроде отношения повторимости (4), модуса (8) и отношения вариации (10); применение формулы (13a) дает $\tau_{A/R}$ Валлиса, а применение формулы (13b) — $\lambda_{A/R}$ Гутмана. Для кардинального признака мы постепенно получаем дисперсию, среднюю и отношение корреляции (см. пример 2). Обе меры разбивки в данном случае эквивалентны (за исключением фактора 2) для непрерывного понимания признака. Для дискретного цифрового знака применение формул (6) и (9) приводит к исправлению дисперсии в обычном понимании членом $(\bar{X} - X^*)^2$, где $\bar{X}$ есть средняя а X^* есть ближайшее к ней цифровое значение признака.

Приложение этого метода к ordinalным признакам приводит к выделению двух моделей:

1. Дискретная ordinalная модель предполагает упорядоченную категоризацию. Значение несхожести (14) выражает число категорий, которыми отличаются два элемента популяции. Его ожидаемое значение для всех пар обозначается как *dorsvar* (дискретная ordinalная вариация) и определяется формулой (15) или ее простой версией (16). Центром дистрибуции дискретного ordinalного признака является категория медианы (17). Мерой концентрации вокруг категории медианы является следующая характеристика разброса, означаемая как *Dorsvar* (18). Статистическую зависимость дискретного ordinalного признака B от номинального (классифицирующего) признака R мы можем измерить с помощью коэффициента $\beta_{B/R}$ (19), у которого существует PRE-интерпретация для модели оптимальной предикции и может одновременно служить и как мера статистической зависимости между номинальным и ordinalным признаками. Коэффициент $\beta^*_{B/R}$ служит как мера владения свойствами PRE-модели для оптимальной предикции и тоже может быть использована как мера статистической ассиметрической ассоциации между номинальным и ordinalным признаками. Характеристика разброса *dorsvar* обладает дистрибутивными свойствами (21) и (22), аналогичными тем, которые мы можем найти у SATANOVA и ANOVA: поэтому будет уместно взять ее в основу DORANOVA, т. е. непараметрического анализа дисперсии разброса для дискретных ordinalных признаков (упорядоченной категоризации).

2. Непрерывная ordinalная модель исходит из того, что на непрерывной шкале нельзя класть в основу несхожести никаких значений, ибо они произвольно монотонно изменяемы. Поэтому соответствующее отношение определяется количеством элементов ((23), (24)), встречающихся между избранными элементами

популяции. Аналогично определяются меры *corvar* (26) и *Corvar* (27) как меры разброса данных и категория медианы или, точнее, медиановая группа в качестве центра дистрибуции. Далее применением формул (13а) и (13б) мы получаем два коэффициента асимметрической статистической зависимости между непрерывным ординальным признаком $\alpha_{B/R}$ (28), основанным на пропорциональной предикции, и $\alpha^*_{B/R}$ (29), основанным на оптимальной предикции.

Для аналитической работы с данными удобнее меры разброса и статистических зависимостей основанные на пропорциональной предикции, ибо они отражают поведение дистрибуции как целого. Меры, основанные на оптимальной предикционной модели, более удобны в качестве специальных показателей в реальных ситуациях предикции.

В 6 части приведен пример таблицы контингентов с двумя входами: строчная переменная определяет две равночисленные возрастные группы, а столбцовая переменная является ординальной переменной насыщенности концертов «поп-музыки». Для этой таблицы затем вычислены все характеристики ординальных данных, приведенные в статье.

Summary

Rehák J.: Basic Descriptive Measures for the Distribution of Ordinal Data

The present paper discusses the basic model for working out descriptive characteristics. Measures usual for nominal and cardinal (numerical) data are shown to correspond to this model. Furthermore, the model is applied to ordinal data.

The general model involves the following steps:

A. The score of dissimilarity, dispersion, distance $d(a, b)$ is defined for two elements of the population with a view to the scale of the variable under examination.

B. The expected score $d(a, b)$ serves as a measure of dispersion (3).

C. The centre of distribution is defined as a value of the variable having the lowest expected score of dissimilarity (6).

D. The expected value of the score of distance from the centre of distribution is another measure of dispersion characterizing the concentration around the centre (9).

E. The relation between the decompositional variable and the variable under examination is measured by an index which can be designated as the index of the explanatory power of decomposition and arises as a relative reduction of variability in relation to the given decomposition [(13), (13a), (13b)].

F. The preceding procedure has also a simple interpretation with the help of the prediction model. The optimum distribution predictor is its mean in relation to the prediction error introduced by means of the

score of dissimilarity $d(a, b)$. Measures of association (13) then have the well-known PRE-interpretation (i.e. proportional reduction in error) for the asymmetric case.

In ascertaining the score $d(a, b)$ by means of (1), the application of this procedure to nominal variables (see example 1) yields the known measures, as repetition ratio (4), modus (8) and variation ratio (10); by applying formula (13a), we get Wallis' τ , and by applying formula (13 b), we get Guttman's λ . For the cardinal variable, the dispersion, the average and the correlational ratio are successively obtained (see example 2). In this case, both the dispersion measures are equivalent (with the exception of factor 2) for the continuous conception of the variable. As regards the discrete numerical variable, the application of formulae (6) and (9) leads to the correction of the currently conceived dispersion by the member $(\bar{X} - X^*)^2$, where $\bar{X}$ is the average and X^* is the numerical value of the variable nearest to it.

The application of the procedure to ordinal variables leads to the differentiation of two models:

1. The discrete ordinal model presupposes an ordered categorization. The score of dissimilarity (14) expresses the number of categories by which two population elements differ. The expected value of this score for all the pairs is designated as *dorvar* (i.e. discrete ordinal variance), and is given by formula (15) or by its simple version (16). The centre of distribution follows as the median category (17). Formula (18) yields another measure of variability, a measure of concentration around the centre called *Dorvar*. The statistical dependence of the discrete ordinal variable B on the nominal (decompositional) variable R can be measured by means of the coefficient $\beta_{B/R}$ (19), having the PRE-interpretation for the model of proportional prediction. The coefficient $\beta^*_{B/R}$ (20) then has the PRE-interpretation for the optimum prediction model, and can also serve as the measure of statistical dependence between the nominal and the ordinal variables. The dispersion characteristic *dorvar* has decompositional qualities (21) and (22), analogous to those that can be found in CATANOVA and ANOVA; consequently, it will be adequate to make it the basis of DORANOVA, i.e. of the nonparametric analysis of variance for discrete ordinal variables (ordered categorizations).

2. The continuous ordinal model is based on the fact that, on the continuous scale, no values can be considered as the basis of dissimilarity, since they may be arbitrarily monotonously transformed. This is why the number of elements occurring among the selected population elements is taken as the dissimilarity score (23), (24). Analogically, the measures *corvar* (26) and *Corvar* (27) are determined as measures of data dispersion, and the median category or, better said, the

median group as the centre of distribution. By the application of formulae (13a) and (13b), two coefficients of the asymmetrical statistical dependence between the nominal and the continuous ordinal variable are further obtained: $\alpha_{B/R}$ (28), based on proportional prediction, and $\alpha^*_{B/R}$ (29), based on optimum prediction.

Measures of dispersion and statistical dependences based on proportional prediction are adequate for analytical work with data, due to the fact that they reflect the

decomposition of the dispersion as a whole. Measures based on the optimum prediction are more convenient as special indicators of prediction quality.

In part 6, an example of a two-way contingency table is introduced: the row variable defines two age groups of equal size, and the column variable is the ordinal variable of attendance at „pop-music“ concerts. For this table, all the characteristics of ordinal data mentioned in the present paper are successively presented.

První ročník sovětského časopisu Sociologičeskije issledovanija

V polovině roku 1974 zahájil Institut sociologických výzkumů při Akademii věd SSSR vydávání nového sociologického časopisu, nazvaného *Sociologičeskije issledovanija*. Časopis vychází jako čtvrtletník. V roce 1974 vyšlo první číslo a v průběhu roku 1975 čtyři čísla, tj. kompletní první ročník, který přináší na 967 stránkách mnoho podnětných a zajímavých statí, článků a informací, svědčících o bohaté a cílevědomé práci sovětských sociologů. Časopis rediguje sedmnáctičlenný kolektiv vedený profesorem A. G. Charčevem.

Informaci o obsahu č. 1 z roku 1974 již publikovali F. Charvát a F. Zich (viz Sociologický časopis, č. 1/1975, s. 100–102). O ročníku 1975 je možné podat následující souhrnnou a orientační informaci.

Z jednotlivých rubrik časopisu nejobsáhlejší nese název *Teoretické problémy sociologie* a bývá zpravidla zaměřena monotematicky. Např. v prvním čísle tvoří hlavní obsah této rubriky problém zvyšování úlohy sociologie ve vědeckém výzkumu ideologických procesů. Metodologickými otázkami těchto výzkumů se zabývají G. T. Žuravlev a V. M. Sokolov, sociálně psychologické základy ideologické činnosti rozebírá I. T. Levykin. V. N. Jagodkin pojednává o problémech propagandy socialistického způsobu života z hlediska soudobého ideologického boje a A. G. Charčev analyzuje vztah internacionálního a národního v morálních hodnotách socialismu.

Monotematicky je zaměřena i rubrika o teoreticko-metodologických problémech sociologie v třetím čísle časopisu. Pozornost je zde soustředěna na otázky sociálního plánování. M. N. Rutkevič se zabývá touto otázkou v podmínkách rozvinutého socialismu a D. A. Kerimov a A. S. Paškov rozebírají metodologické problémy sociálního plánování. T. I. Zaslavská pojednává o metodologii systémového studia venkova.

V rámci rubriky o teoretických problémech sociologie jsou v druhém čísle publikovány statí zaměřené na sociální důsledky vědeckotechnického pokroku ve vojenství (V. K. Kopnolev), na analýzu sociálního charakteru soudobého kolchozního rolnictva (A. A. Amvrosov a V. I. Staroverov), na metodologické problémy sociologického výzkumu člověka (L. I. Spiridonov), na otázky skupinové semknutosti (A. I. Doncov) apod.

Hlavní obsah uvedené rubriky ve čtvrtém čísle časopisu tvoří statí o sociální struktuře

sovětské společnosti. O tendenci jejich proměn pojednává obsáhlá statí M. N. Rutkevič (uveřejněná v prvním a čtvrtém čísle časopisu). Sociální mobilitou v sovětské společnosti se zabývá F. P. Filippov, překonáváním existujících rozdílů v kultuře mezi městem a venkovem M. T. Iovčuk a A. S. Kulagin. Z. A. Jankovová charakterizuje rozvoj osobnosti ženy v sovětské společnosti a T. M. Dridze pojednává o lingvistickosociologických aspektech hromadné informace.

Druhá základní rubrika je nazvána *Sociologická věda a praxe*. V. A. Žitenev se v ní zabývá změnami sociálního profilu sovětské mládeže v podmínkách rozvinutého socialismu (č. 1). Zkušenosti z komplexního plánování sociálně ekonomického rozvoje oblasti zobecňuje F. D. Rejderman (č. 2). O experimentální prověrce ukazatelů efektivnosti práce komsomolských organizací píše V. I. Spearskij (č. 2). Analýzou osobní propagandy a agitace v pracovních kolektivech se zabývají V. P. Vasiljev a S. I. Mosjagin (č. 2). Poznatky ze sociologických výzkumů v oblasti propagandy uvádí A. A. Drizul a E. Ž. Zvajgzne (č. 3) a J. K. Fiševskij (č. 4). C. L. Danovskij, K. E. Oksinojd a V. P. Kasič popisují zkušenosti z budování informační základny pro řízení sociálně demografické a profesionálně kvalifikační struktury podnikového kolektivu (č. 3).

Značnou pozornost věnuje redakce časopisu rubrice nazvané *Metodika a technika sociologických výzkumů*. Otázkami výběru v sociologickém výzkumu se zabývá J. Ch. Nerse-sovová (č. 1), F. E. Šeregi (č. 3) a J. J. Gorjačenko (č. 3). O problémech měření pojednává J. L. Nejmer (č. 2), I. N. Taganov (č. 3) a G. I. Saganenko (č. 4). Metodologické poznatky z výzkumů pracovních kolektivů zobecňuje I. J. Stoljarovová (č. 2). Řada autorů se zabývá metodami sociologického výzkumu, např. I. V. Mučnik, G. G. Novikov a J. S. Petrenko (č. 2), V. S. Avanesov (č. 4). V. S. Dudčenko se zabývá tvorbou hypotéz v sociologickém výzkumu (č. 2), V. E. Šljapentoch a O. M. Maslovová srovnatelnosti výsledků sociologických výzkumů (č. 3). I. A. Rjažských zobecňuje zkušenosti z využívání zúčastněného pozorování při výzkumech života podnikového kolektivu (č. 3).

V rubrice nazvané *Z historie sociologického myšlení* se A. I. Bolodin zamýšlí nad problematikou budoucnosti v sociologické koncepci N. G. Černyševského (č. 1). N. M. Blinov zobecňuje poznatky ze sociologických výzkumů práce a výchovy sovětské mládeže ve

dvacátých letech (č. 1). I. G. Lvorencevič analyzuje základní etapy vývoje subjektivní školy v ruské sociologii (č. 2). O výzkumech časových rozpočtů studentů v SSSR ve dvacátých a šedesátých letech pojednává J. I. Leonavičus (č. 3). V. Z. Rogovin se zabývá názory A. V. Lunačarského na socialistický způsob života (č. 4). A. V. Gofman rozebírá pojetí náboženství ve filozoficko-sociologické koncepci Emila Durkheima (č. 4).

V rubrice *Kritika soudobé buržoazní sociologie* N. M. Keizerov píše o soudobé buržoazní sociologii politiky (č. 1). L. G. Ionin kritizuje sociální psychologii G. Meada a její soudobé interpretace (č. 1). Stať J. N. Davydova je zaměřena na některé aspekty metodologické krize sociologie v NSR (č. 3). S. F. Odujev se zabývá genezí filozofie fašismu (č. 3). O krizi teoreticko-metodologických základů buržoazní sociologie pojednává stať G. V. Osipova (č. 4). S. A. Efirov uvádí kritické poznámky ke „kritické sociologii“ F. Ferrarottiho (č. 4). V. G. Metreveli rozebírá teorii referenčních skupin v soudobé buržoazní sociologii (č. 4).

Rubrika *Aplikované výzkumy* přináší celou řadu zkušeností. V. A. Kopyrin zde zobecňuje zkušenosti ze sociologického výzkumu umělecké inteligence (č. 2). V. D. Popov uvádí stať o sociologických problémech přechodu k všeobecnému středoškolskému vzdělání (č. 2). S. G. Veršlovskij a L. N. Lesochinová rozebírají problematiku pracující mládeže a vzdělání (č. 2). Motivační orientaci inženýrů průmyslového podniku zkoumá A. G. Velš (č. 3). O vzájemné spojitosti sociálních faktorů určujících vztah k práci píše N. I. Aleksejev (č. 3). V. D. Patrušev a V. A. Šabašev analyzují vliv sociálně ekonomických podmínek práce na spolupráci a vzájemnou pomoc ve výrobním kolektivu (č. 4). R. V. Ryvkino-vová pojednává o bytových podmínkách a způsobu života zemědělského obyvatelstva (č. 4). J. V. Porochnjuk a M. S. Šepelovová se zabývají spojováním výrobních a rodinných funkcí dělnice (č. 4).

Některé rubriky nejsou zařazovány pravidelně, ale podle aktuálních potřeb. Například v prvním a druhém čísle najdeme rubriku *Sociologické problémy způsobu života*, do níž přispěl V. Z. Rogovin článkem o rozvíjení socialistického způsobu života a otázkách sociální politiky (č. 1) a M. S. Džunusov pojednáním o některých národních zvláštnostech způsobu života v podmínkách socialismu (č. 2).

V prvním a čtvrtém čísle byla zařazena rubrika *Sociální plánování*, zabývající se zkušenostmi z této velmi aktuální problematiky a jejími metodologickými otázkami. V. D. Patrušev zde uvádí poznatky o rozpočtu souborného časového fondu obyvatelstva a o jeho významu pro sociálně ekonomické plánování (č. 1). V. N. Ponomarev a B. D. Lebin pojednávají o matematických metodách v ekonomickém a sociálním plánování (č. 4). Zkušenosti ze sociálního plánování v chabarov-

ském trastu Železobeton – 1 zobecňují L. N. Gorbunovová a V. V. Lepeškin (č. 4).

Zajímavé zkušenosti přináší rubrika *Fakta, komentáře, poznámky (z pracovního stolu sociologa)*. Zařazováním této rubriky se snaží redakce informovat čtenáře o dílčích výsledcích sociologických výzkumů, o hypotézách, jež lze z těchto poznatků vyvodit, a o sociologických faktech zajímavých sociology pracující na podobných problémech. V rámci této rubriky byla ve čtvrtém čísle zveřejněna stať našich autorů L. Kořínkové a J. Pernici, nazvaná *Sociální efektivnost péče o matku a dítě (podle materiálů ČSSR)*.

Časopis přináší v každém čísle recenze a informace o nových publikacích (viz rubriky *Vědecký život a Kritika a bibliografie*). Velmi cenný je bibliografický přínos nového časopisu. Například ve třetím a čtvrtém čísle je uveden podrobný přehled sovětských sociologických prací publikovaných v roce 1974; celkem 207 titulů nových prací svědčí o značném rozvoji sociologie v sovětské společnosti.

Pravidelnou součástí časopisu je informace o obsahu sociologických časopisů v ostatních socialistických státech. Počínaje ročníkem 1974 je uváděn obsah jednotlivých čísel následujících časopisů: *Sociologičeski problemi* (Bulharská lidová republika), *Szociológia* (Maďarská lidová republika), *Studia socio-logice* (Polská lidová republika), *Vitiorul social* (Rumunská socialistická republika), *Sociologický časopis* (ČSSR, Praha) a *Sociológia* (ČSSR, Bratislava).

Zajímavá je i vnější úprava časopisu, zejména z hlediska přehlednosti celkového uspořádání. Ocenit je třeba rovněž věcný rejstřík a podrobný přehled autorů, uvedený v závěru každého čísla.

Celkové úrovní a zaměření nového časopisu je věnována značná pozornost nejen v redakci, ale i v odpovědných orgánech Akademie věd SSSR. To potvrzuje například skutečnost, že prací časopisu se dne 13. května 1975 zabývalo byro oddělení filozofie a práva Akademie věd SSSR. Na základě zprávy vedoucího redaktora A. G. Charčeva byly posouzeny dosavadní výsledky práce redakce a celková úroveň nového časopisu. V usnesení přijatém na závěr uvedeného jednání bylo mimo jiné uloženo, aby redakční kolektiv rozvíjel úzkou spolupráci se sociologickými pracovišti v socialistických zemích a se sociology-marxisty v buržoazních státech.

Současně bylo uloženo, aby v letech 1975 až 1976 byla posouzena úroveň časopisu na schůzkách redakce se čtenářským aktivem v Leningradě, Kyjevě, Novosibirsku, Sverdlovsku, Minsku, Tallinu, Tbilisi a Taškentu. Jak vyplývá ze zprávy zveřejněné ve třetím čísle, proběhlo již v květnu 1975 jednání se čtenářským aktivem v Kyjevě. Zúčastnilo se ho šedesát sociologů z Akademie věd Ukrajinské sovětské socialistické republiky, ze stranických vědeckých institucí, z vysokých škol, a ze sociologických laboratorí velkých závodů.

Nový sovětský sociologický časopis významně prohlubuje možnosti studia a využívání poznatků sovětských sociologů v naší sociologické práci. Stává se významným pomocníkem při rozpracovávání základních otázek marxisticko-leninské sociologie a při řešení aktuálních sociologických problémů socialistické společenské praxe. V neposlední řadě také přináší některé podněty k zamyšlení pro redakční kolektivy obou našich sociologických časopisů.

Antonín Stojan

L. Hrzal - J. Netopilík: Ideologický boj ve vývoji české filozofie
Praha, Svoboda 1975, 376 s.

Sociologická práce, ať si to kdo přeje nebo nepřeje, má-li mít reálný společenský vliv, musí být rozvíjena jako součást ideologického zápasu tříd a sociálních skupin.

Dnes jako nikdy v minulosti stranické dokumenty ukazují na skutečnost, že „perspektiva rozvoje sociologie je teprve před námi“ a že „bude velmi důležité spojovat rozvoj tohoto oboru s utvářením útvarů různých směrů aplikované sociologie“.¹

Takový rozvoj sociologie předpokládá, že bude „vycházeno z přísně vědecké marxisticko-leninské metodologie. Snad právě v této oblasti je třeba na to upozornit s daleko větším důrazem než kdekoli jinde“ (tamtéž, s. 156).

A tak nejen perspektiva rozvoje marxistické sociologie, ale i drahé a bolestivé zkušenosti, které máme za sebou, stále a znovu vyžadují vracet se, připomínat a vést trvalý boj o základní teoreticko-metodologickou orientaci marxistické sociologie, o její těsné spojení s marxisticko-leninskou filozofií.

Myšlel jsem na tyto skutečnosti nad stránkami nové, rozsáhlé, dalo by se říci monografické práce autorské dvojice L. Hrzala a J. Netopilíka, kterou pod názvem *Ideologický boj ve vývoji české filozofie* vydalo nakladatelství Svoboda v druhé polovině minulého roku.

Ačkoliv u nás bylo v posledních letech vydáno více prací na téma kritika buržoazních, a zejména československých, revizionistických pokusů o výklad socialismu, zde se snad poprvé setkáváme s všestranným posouzením metodologických jednostranností, historických, třídních ideologických, logicko-gnoseologických a někde i přírodovědeckých zdrojů těchto deformací.

V sedmi kapitolách, založených na analýze rozsáhlého materiálu, který představuje tisíce stran filozofického a jiného textu otevírají autoři krok za krokem svoji problematiku.

Není to scholastická úvaha nad tím, co představuje orientaci českého filozofického myšlení po roce 1945. Úspěchy a prohry naší filozofie tu jsou spojeny s konkrétně histo-

rickou situací, v níž vznikaly. Považují to za jedině správný postup, protože nejen pro sociologii, ale i pro filozofii platí, že není jen teorií společnosti, ale i součástí společnosti. Osudy iady autorů, tak jak nám defilují nejen v této knize, ukazují, že společenskovědní pracovníci byli a jsou ve své práci i v životě součástí třídně rozděleného světa dvacátého století, plného protikladných zájmů, malých i velkých střetů.

Hrzalova a Netopilíkova práce byla recenzována ve více časopisech; nebudu proto čtenáře seznamovat s obsahem sedmi rozsáhlých kapitol, které ve své logické návaznosti a struktuře pokrývají široký okruh otázek - situací v československé filozofii po roce 1945 počínaje a poučením z vývoje revizionistických tendencí v české filozofii konče.

Čtenář ocení například úvahy o významu filozofie jako zevšeobecňujícího metodologického prostředku pro jiné vědy, jakými jsou matematika, logika, kybernetika, modelování apod. Lze jen souhlasit s tím, že spojení filozofie s těmito a jinými vědami nemůže být realizováno tak, že povede k eliminaci vlastních filozofických otázek a k jejich nahrazování vědeckými prvky té které vědní disciplíny.

Sociolog tu najde celé pasáže, v nichž jsou oceněny práce a postoje těch, kteří tak či onak v šedesátých letech profilovali československou sociologii.

Podobně i pro ty, jejichž sférou je problematika teorie řízení, otevírá L. Hrzal s J. Netopilíkem mnoho námětů. Řada postřehů o nepřipustnosti zužování procesu poznání na systémové a kybernetické přístupy (když byla „překonána základní filozofická otázka“) zůstává pro další vývoj, například teorie řízení, nesmírně aktuální.

Hrzalova a Netopilíkova studie znovu a znovu potvrzuje, že ideologický boj ve vývoji české filozofie, jeho průběh, situace, k nimž vedl a vede, se stává základem pro posouzení určujících sociálních, politických a teoretických východisek rozvoje marxistické sociologie v Československu. Autoři ve věcné a konkrétní argumentaci dokazují, že tato východiska jsou spojena s nesmiřitelností idealistického a materialistického chápání dějin. Odtud se odvíjí řešení každé, i parciální otázky zkoumání sociálního života.

Proto - a nejen proto - Hrzalova a Netopilíkova práce překračuje hranice otázek vývoje české filozofie. Je dobře si to připomenout zejména v souvislosti s myšlenkou, že „perspektiva rozvoje sociologie je teprve před námi“, protože základním předpokladem pro naplnění této perspektivy se stává marxisticko-leninská metodologie a úzké spojení s dialektickým a historickým materialismem, jediným vědeckým výkladem světa lidí, přírody a myšlení. Mezi ty práce, které otevírají cesty k dalšímu tvůrčímu, jednoznačně orienta-

¹ Viz Fojtík J.: Společenské vědy, významný nástroj v boji strany za vítězství komunistických idejí. Nová mysl, č. 11/1974, s. 1563.

nému rozvoji marxistické sociologie v Československu, patří Hrzalova a Netopilikova kniha.

Karel Rychtařík

V. I. Tolstych: Obraz žizni. Ponjatije, realnosť, problemy (Způsob života. Pojem, realita, problémy)

Moskva, Izdatelstvo političeskoj literatury 1975. 184 s.

Stále se prohlubující zájem o problematiku životního způsobu a jeho perspektivního vývoje v socialistické společnosti je charakteristickým znakem soudobých sociálně vědních disciplín rozvíjených v zemích socialistického tábora. Tento trend je motivován snahami o zodpovězení otázek týkajících se charakteru a možnosti vývoje forem společenského života v jeho komplexnosti v soudobé společnosti. Životní způsob je pak tou kategorií, která dává možnosti postižení všech těchto stránek v jejich vzájemné podmíněnosti, zahrnuje souhrn životních obsahů a forem a spojuje v sobě obecné s jedinečným. Cílem zkoumání životního způsobu je poznání současného stavu a perspektiv životní činnosti lidí v rozvinuté socialistické společnosti a možnosti jejich řízení v zájmu plynulého a harmonického rozvoje této společnosti.

Toto zaměření se promítá ve většině vědeckých prací zabývajících se životním způsobem v socialistických zemích, zejména v SSSR. Jejich společným východiskem je velmi komplexní pojetí životního způsobu, zahrnujícího všechny stránky života a činnosti lidí. Jednotliví autoři pak ve svých studiích kladou různý důraz na filozofické, sociologické, ekonomické nebo jiné aspekty. Významným příspěvkem k marxistické obecně teoretické a metodologické analýze, velmi potřebné pro zkoumání životního způsobu jako konkrétního problému socialistické společnosti, je kniha V. I. Tolstycha *Způsob života. Pojem, realita, problémy*, vydaná loňského roku v Nakladatelství politické literatury v Moskvě. Je rozdělena do tří kapitol. První obsahuje formulaci obecných principů a zákonitostí, další dvě pak rozpracování pro dva soudobé společenské řády – kapitalistický a socialistický. U každého systému se autor zabývá nejen jeho obecnou charakteristikou, ale též hlavními problémovými oblastmi, které v něm v současnosti vystupují do popředí.

V předmluvě vyjadřuje V. I. Tolstych přesvědčení, že existuje jedno – filozofické – určení kategorie „životní způsob“, které lze použít ve speciálních výzkumech, ovšem pod různým zorným úhlem a v různém stupni obecnosti, ale za předpokladu dodržení rodové podstaty zkoumaného jevu. Jde mu o „pokus určit sociálně filozofický smysl a obsah pojmu životního způsobu, ukázat v něm obsažené poznávací možnosti z pozice marxisticko-leninské metodologie“ (s. 9). Rozlišuje dvojí základní pohled na problematiku životního způsobu: 1. historický, při němž formo-

vání, rozvoj a změny životního způsobu lidí vystupují jako proces změn ve formách lidských činností, v jehož průběhu vzniká nová struktura vztahů a hodnot podmiňujících vznik nových forem sdružování a chování lidí; 2. systémový, při němž se životní způsob nahlíží jako neoddtělitelný prvek fungování a rozvoje daného společenského systému na úrovni skupinového a individuálního života lidí; tento přístup umožňuje odhalit složitou dialektiku vzájemného vztahu obecného, zvláštního a jedinečného ve společenské činnosti lidí v daném sociálním organizmu.

Druhý přístup je uplatňován v první kapitole, nazvané *Způsob života jako sociálně filozofický pojem*. Autor v ní vychází z rozboru podmínek ovlivňujících životní způsob lidí, mezi nimiž tou nejzákladnější je – ve shodě s marxisticko-leninskou teorií – historicky určitý způsob výroby. Charakteristika životního způsobu podle společensko-ekonomické formace je výchozím bodem pro pojetí zvláštních znaků a projevů lidské činnosti v té nebo jiné společnosti a pro pochopení tendenci ve formování a rozvoji způsobu života. Měla-li být problematika životního způsobu racionálně uchopena, je nutno odhalit jeho závislosti na objektivních podmínkách lidské činnosti.

V. I. Tolstych rozlišuje tři kategorie podmínek formujících všechny stránky životního způsobu lidí: sociálně ekonomické podmínky a faktory, kulturní prostředí a přírodní faktory. Působení těchto jednotlivých kategorií a proporce mezi nimi se různě projevují v různých konkrétně historických prostředích.

Životní způsob definuje autor takto: „... životní způsob je možné určit jako ustálené, pro historicky konkrétní sociální vztahy typické formy individuální a skupinové životní činnosti lidí, které charakterizují zvláštnosti jejich sdružování, chování a způsob myšlení v oblastech práce, společensko-politické činnosti, všedního života (byta) a volného času“ (s. 27). Zdůrazňuje, že v tomto pojetí je životní způsob nejširší, všeobecnou kategorií, ve vztahu k níž pak takové pojmy jako styl života, životní úroveň a jiné představují konkrétní a různé „řezy“ tohoto složitého jevu. Životní způsob jako sociálně filozofický pojem zahrnuje způsoby, formy a typy projevu společenského na úrovni individuálního, na úrovni osobního chování a existence člověka. Pochopení této dialektiky ve vztahu ke konkrétnímu životnímu způsobu představuje nevyhnutelnou metodologickou podmínku jeho vědeckého zkoumání.

V druhé kapitole, nazvané *Životní způsob v kapitalistické společnosti*, podává V. I. Tolstych charakteristiku hlavních rysů, tendencí a problémů buržoazního způsobu života, kritiku jeho výkladu západními ideology, zejména pak filozofy a sociology. Používá názorů buržoazních teoretiků jako východiska pro vlastní kritiku současného buržoazního životního způsobu a zároveň na nich dokumentuje

nedostatky a omyly apologetů i kritiků kapitalistické společnosti.

Zabývá se zde také vlivem průmyslové výroby na přeměny v životě, jednání a myšlení lidí. Rozebírá problém nové vznikající potřeby, rozšiřování okruhu zájmů a činnosti lidí a tendenci k univerzálnosti ve všech oblastech lidského života, která je podle něho novým typickým rysem vznikajícího způsobu života. Zvláštní pozornost věnuje individualismu jako rysu velmi příznačnému pro kapitalismus. Na dialektickém rozporu těchto dvou rysů, vyvěrajících z kapitalistického způsobu výroby, ukazuje střetání zájmů kapitalisty a dělníka.

V bezprostřední návaznosti pak analyzuje problematiku odcizení. V buržoazní společnosti se člověk odcizuje sám sobě nejen ve sféře práce, ale také v oblasti volného času a ve sféře spotřeby. Tento problém označuje V. I. Tolstych za jeden z nejzávažnějších rysů životního způsobu kapitalistické společnosti. Je také častým předmětem kritiky buržoazních ideologií samých. Odcizený způsob života, tj. existence ohraničená dvojnásobně „věcnými“ – zbožně peněžními – vztahy individua k okolnímu světu a uzavřená v uspokojování potřeb bez vztahu k rozvoji vlastní individuality, je výsledkem buržoazní koncepce bohatství života a člověka. Celý systém závislosti v každodenním životě, chování a hodnotových orientací individuí je plně organizace namířen k tomu, aby podřídil jejich „sociální chování“ přesně určenému komplexu vnějších normativních vzorů, pravidel a potřeb.

Typické rysy kapitalistického způsobu života, které jsou výrazem v této společnosti vládnoucích ekonomických, sociálních a kulturních podmínek a vztahů, jsou v práci shrnuty takto: „Je to *individualismus* jako důsledek ‚odcizeného‘ charakteru činnosti a vlády soukromého vlastnictví; nejčastěji čistě *spotřebitelský způsob* individuálního uspokojování ryze lidských potřeb (duchovních, mravních, estetických atp.) jako výraz stále silícího protikladu mezi materiální a duchovní sférou života lidí; *protisociální formy chování* jako projev antagonismu mezi vnějšími, oficiálně přijatými normami nebo tradicemi, obvyklými a pořádky společenského života a individuálními cíli, sklony a touhami lidí; *dehumanizace* (‚odlidštění‘) hodnotových orientací a motivů činnosti lidí jako praktické svědectví a potvrzení ohraničenosti sociálního ideálu buržoazie, podle něhož modus a smysl lidského života se měří úrovní člověkem dosaženého materiálního ‚blahobytu‘ atd. Hlavním ukazatelem sociální podstaty buržoazního způsobu života je *nedostatek reálných podmínek pro všestranný rozvoj osobnosti*, a proto se i projev tvůrčích sil a schopností člověka zdá buď nemožným, nebo dostává zruďný výraz“ (s. 64).

Kritiku buržoazního pojetí životního způsobu podává autor na příkladech koncepcí E. Fromma, R. Arona, A. Touraina, E. Künga, D. Bella a T. W. Adorna. Ostře kritizuje

rozšířené iluze o úloze vědeckotechnické revoluce při zvyšování kvality způsobu života lidí, aniž by se změnily základy kapitalistického společenského systému. Přivrženci technokratické formy „sociálního optimismu“ spojují naděje na společenský pokrok s rozvojem vědy a techniky, které jsou prý schopny řešit nejen sociální, ale i antropologické, morální a duchovní problémy, a to v rámci existujícího společenského uspořádání. Zlepšení daného stavu vidí například v rozvoji kultury a jejích funkcí, ve vytvoření jakéhosi „humanistického industrialismu“ (E. Fromm), v překonání „iracionálnosti struktury buržoazní společnosti“ (T. W. Adorno) a podobně.

Zvláštní pozornost věnuje V. I. Tolstych koncepcím tzv. „kvality života“. Tento termín, pocházející od Galbraitha, má mnoho demagogických aspektů, využívaných současnými buržoazními ideology k odvrácení pozornosti od rozporů této společnosti; má lidi přimět k víře v možnosti „nové technické civilizace“; místo dřívějších ideálů štěstí a bohatství se lidem předkládá jako nová hodnota duchovní stránka života. Ve skutečnosti je snaha zlepšovat „kvalitu života“ jen ideologickým heslem bez praktického obsahu. Ani levicově radikální pojetí problému nevybočuje z hranic kapitalistických forem společenských vztahů a buržoazní demokracie.

Poslední oblastí ovlivňující formování způsobu života, kterou se autor zabývá, je problematika tzv. masové kultury. Z teoretiků, kteří pohlížejí optimisticky na její rozvoj, vybírá R. Hoggarta a Ch. A. Reicha. Kritizuje utopické projekty změn v životním způsobu prostřednictvím „revoluce vědomí“, cestou přeměny „společnosti spotřeby“ na „společnost kultury“. Kultura prý hraje rozhodující roli v postupné přeměně individuálního života, jež je předpokladem změny celého společenského systému. Jako protiklad k buržoaznímu pojetí společenských funkcí kultury a její role ve společenském vývoji staví Tolstych Leninovo pojetí kulturní revoluce, která nemůže být uskutečněna za předpokladu zachování politického a sociálně ekonomického základu kapitalistické společnosti.

Poslední kapitola, nazvaná *Socialistický způsob života*, je věnována obecné charakteristice způsobu života, jeho novým formám a socialismu a rozdílu mezi socialistickým a kapitalistickým životním způsobem.

Hlavním nositelem nových forem společenského života, jehož prvky se tvoří již v rámci kapitalistické společenskoeconomické formace, je dělnická třída. Socialistické formy společenského života se pak plně rozvíjejí v podmínkách budování socialistické společnosti. „Snaha proletariátu dosáhnout plně, neomezené vlastní činnosti bude znamenat vytvoření takového způsobu života, který by odpovídal univerzálnímu charakteru proletariátu přisvojených výrobních sil a odtud vyplývajícímu univerzálnímu charakteru jeho vlastního rozvoje“ (s. 112).

Vznik a rozvoj komunistických forem sdružování lidí a jejich činností je dlouhotrvající a rozporuplný historický proces. V. I. Tolstých zdůrazňuje, že již na jeho socialistickém stupni vznikají podmínky pro objevení nového, vyššího společenského svazku mezi lidmi – socialistického kolektivismu. Kolektivistický způsob života je pak charakterizován zvláštní novou kvalitou – uvědomělostí.

Jako prvotní podmínka pro formování socialistického, tedy i komunistického, způsobu života se v knize uvádí osvobození práce, její přeměna v prostředek rozšíření a obohacení celého života pracujících. Za socialismu se mění nejen sama práce, ale též vztah lidí k práci, k jejich účasti v pracovním procesu. Práce se postupně mění v prvotní životní potřebu člověka. Předpokladem vytváření nového poměru k práci je rozvoj schopností člověka k práci a stupeň uspokojení člověka charakterem vykonávané práce. V tomto směru příznivě působí také změny v „dynamice společenského času“, tj. zkracování pracovního a rozšiřování volného času. Pro socialismus je charakteristické spojení tohoto procesu s humanistickými cíli společnosti, jejichž jádrem je směřování k všestrannému rozvoji člověka.

Významným rysem formování socialistického způsobu života jsou změny v charakteru spotřeby. Ta zirácí svoji věcnou formou výrazu bohatství lidského života; dochází k přeměně rozšiřujícího se materiálního bohatství v prostředek rozvoje individua a odhalení jeho tvůrčích potencií, jeho individuality.

V oddíle *Životní úroveň a problém potřeb* poukazuje autor na složitost vztahu životního způsobu a životní úrovně. Vysoký stupeň životní úrovně ještě sám o sobě neznamená vysoký stupeň rozvoje životního způsobu. Smyslem růstu životní úrovně v podmínkách socialismu je, že zkvalitňuje a současně komplikuje formy vztahu individua k okolnímu světu, zvyšuje roli subjektivního faktoru v organizaci společenského a individuálního života. Zvýšení průměrné životní úrovně pracujících aktualizuje otázku o kvalitativních změnách ve sféře lidských potřeb, které tvoří základní článek harmonizace vztahů mezi životní úrovní a životním způsobem. Autor vymezuje základní principy, z nichž vychází socialistická politika zvyšování životní úrovně pracujících. Jsou to: 1. prioritá kolektivních potřeb před individuálními jako nutná podmínka skutečné socialistických forem lidských vztahů a stimulování společensky aktivní osobnosti; 2. vytvoření takového systému potřeb a modelu spotřeby, které odpovídají principům sociální rovnosti a předcházejí možnostem vytvoření samodělných potřeb; 3. stálý růst a zvyšování potřeb, jejich zu-

šlechťování s cílem rozvinutí tvůrčích sil a schopností člověka, všestranného rozvoje osobnosti. Rozsáhlejší pasáž je v knize věnována sociologickému rozboru socialistických forem vztahů mezi individuálními a kolektivními a mezi materiálními a duchovními potřebami.

Tolstých dále rozebírá změny v životním způsobu za socialismu probíhající v souvislosti s procesem vědeckotechnické revoluce. Souvislosti spatřuje zejména v těchto oblastech: 1. v procesu industrializace práce a života, 2. v intenzivně probíhajícím procesu internacionalizace způsobu života, 3. v rozvoji urbanizace a 4. v masovém rozšíření kultury a prostředků masové komunikace. Vědeckotechnický pokrok je doprovázen stíráním hranic mezi různými sociálními skupinami, odstraněním kdysi stroze regionálních a lokálních svazků, a překonáním existujících rozdílů mezi městem a vesnicí, rozvojem vzájemných vztahů mezi národy a národnostmi, což je výrazným formujícím prvkem zejména ve vícenárodnostním státě, jako je Sovětský svaz.

Velkou pozornost věnuje autor dalšímu rysu socialistického způsobu života, tj. sociálně politické aktivitě lidí, neboť, jak zdůrazňuje, účast ve společenském životě má vliv na vzájemný vztah sociálního a individuálního a má hluboký mravní smysl. Dále hodnotí a charakterizuje funkce kultury v socialistické společnosti, prolínající všechny oblasti lidského života. Chápe kulturu jako specifický lidský vztah individua k přírodě, společnosti i k sobě samému a varuje před jakýmkoli zužováním tohoto pojetí.

V této souvislosti je rozebrána také problematika vzdělání, které autor považuje nejen za prostředek získávání znalostí, ale též za „mohutný faktor formování a změn vztahu člověka k rychle se měnícímu okolnímu prostředí – sociálnímu, kulturnímu a přírodnímu“ (s. 172).

Závěr knihy obsahuje shrnutí teoreticko-metodologických principů zkoumání životního způsobu, jak vyplývají z autorova přístupu k problematice i z praxe sociálně vědních výzkumů.

Práce V. I. Tolstých dále rozšiřuje a prohlubuje poznání této významné problematiky. Autor vychází z reality sovětské společnosti a z kolektivistických forem života v ní již dosažených. Odpovídá to jím samým zdůrazňovanému postulátu o nutnosti zkoumat životní způsob v závislosti na konkrétně historických podmínkách. Zvyšuje se tím gno-seologická závažnost získaných výsledků a jejich možného využití v našich podmínkách.

Věra Kuchařová

Diskuse o kritériích rozvinuté socialistické společnosti

Rozbor podstaty rozvinuté socialistické společnosti, jejích charakteristických rysů, kritérií, objektivních zákonitostí, vnitřních a vnějších neantagonistických rozporů, nových podob vztahu objektu a subjektu je úkolem mimořádně závažným jak z hlediska teorie, tak z hlediska politické praxe. Jeho význam je dán budováním základů komunistické společnosti v SSSR, vytvářením rozvinuté socialistické společnosti v řadě evropských socialistických zemí, dovršováním výstavby socialismu v další skupině zemí. Je stupňován současnými nároky ideologického boje proti buržoazní, reformistické, revizionistické ideologii, působící proti reálnému socialismu a marxisticko-leninské teorii socialismu a komunismu jak zprava, tak i „zleva“. Stoupá význam hlubokého ujasnění, které může oddělit skutečné socialistické hodnoty od dnešních podob buržoazního a maloburžoazního „socialismu“.

Teoretické zvládnutí podstaty nejvyššího dosaženého stadia umožňuje hlouběji proniknout také do řady vývojových stupňů zralosti, jejích obecné podstaty i specifických zvláštností, kvalitativních i kvantitativních odlišností. Napomáhá obohacovat konkrétní formy aktivity rozhodujících subjektů v procesu praktického vedení a řízení, rozvíjet vedoucí úlohu dělnické třídy a komunistické strany, rozvíjet aktivitu pracujících a funkci řízení v oblasti upevňování socialistického vlastnictví a posilování materiálně technické základny, v oblasti rozvoje socialistické demokracie a státnosti, výchovy, vzdělání, kultury, všestranného rozvoje lidí, v oblasti prohlubování internacionální spolupráce.

Filozofický, sociologický a vědeckokomunistický výzkum těchto otázek v socialistických zemích a především v Sovětském svazu již značně pokročil. Zejména sovětsští vědci přispěli k dialekticko-komplexním rozborům základních rysů a kritérií rozvinutého socialismu. Významné výsledky přinesly diskuse v mezinárodním dělnickém a komunistickém hnutí (materiály z moskevských porad v roce 1969, diskuse v *Otázkách míru a socialismu* v letech 1973, 1974, 1975). V ČSSR byly zpracovány vědecké studie k dílčím stránkám tohoto procesu. Citelně však chybí soustavné syntetizování poznatků, opírající se současně o bohatství konkrétních praktických poznatků.

Na zasedání vědeckého kolegia filozofie a sociologie v lednu 1976 byla uspořádána další z řady diskusí k aktuálním úkolům výzkumu v oblasti filozofie, sociologie a vědeckého komunismu, tentokrát k problémům rozvinuté socialistické společnosti. Diskuse se zúčastnila řada odborníků z různých pracovišť. Úvodní slovo přednesla s. Abrahamovičová.

S. Abrahamovičová, s. Netopilík a s. Sedlák zdůraznili, že je nutné formulovat koncepci rozvinutého socialismu nikoli obranně, ale ofenzivně, nepodceňovat dosažené výsledky, ale současně realisticky brát v úvahu všechny existující problémy a obtížnosti objektivních komparací. Při střizlivém pohledu je nutné respektovat i historické podmínky, z nichž jsme při budování socialismu vyšli. V boji proti buržoazní ideologii a politice je třeba klást důraz na globální kritéria odlišující socialismus od kapitalismu. Při rozvíjení a konkretizaci vnitřní politiky naopak do popředí vystupuje specifická jednotlivých vývojových etap. Ani v tomto přístupu však nelze zapomenout na obecné zákonitosti formace jako celku. V té souvislosti bylo poukázáno na diskuse k otázkám „rozvojového“ charakteru socialistických zemí (jakož i na specifiku vnitřní a zahraniční politiky s tím spjaté), na vyčleňování socialismu jako samostatné etapy.

Jak konstatovala s. Abrahamovičová, většina účastníků mezinárodní diskuse se shoduje na třech etapách: 1. na přechodném období (zrodu socialismu), 2. na první fázi komunismu, socialismu, 3. na druhé fázi, komunismu. Někteří soudruzi zastávají názor, že přechodné období není složkou první fáze komunismu, ale samostatnou třetí fází. Část diskutujících hovoří o třech etapách socialismu: o budování základů socialismu, o budování rozvinuté socialistické společnosti a o rozvinuté socialistické společnosti, další pouze o posledních dvou etapách, přičemž budování základů socialismu spojují s přechodným obdobím od kapitalismu k socialismu. Také s. Glezerman vyčleňuje přechodné období před socialistickou etapou a socialistickou etapou rozděluje na dvě období: budování základů socialismu, vybudování rozvinuté socialistické společnosti. Sovětské soudruzi kladou značný důraz na zkušenosti přechodného období v SSSR.

Podle mínění s. Abrahamovičové, je — vzhledem k vytváření základů socialismu v průběhu přechodného období — problematické vyčleňovat přechodné období před so-

cialistickou etapu. Ke specifice problému napomáhá odlišení dvou hledisek: procesů, stavů. Jestliže přihlížíme k celku procesů, začíná první etapa od okamžiku nastolení diktatury proletariátu. Současně jde o budování základů socialismu. Přechodné období splývá s vytvářením základů společnosti. Oddělení bořivé a tvořivé stránky není na místě; metodologicky by podmiňovalo i nutnost obdobně odtrhávat dobudování rozvinuté společnosti od kladení základů vyšší etapy formace, komunismu. O faktickém vyčlenění určité předetapy lze mluvit v případě ČSSR a jiných zemí, kde dělnická třída získala při svém nástupu pouze část státní moci a přeměny měly revolučně demokratický charakter (včetně znárodnění). Po definitivním přechodu moci do rukou dělnické třídy získávají dodatečně i původně revolučně demokratické zásahy socialistický charakter.

Jak se všeobecně ukazuje, přechod k vyšším stadiím komunismu nebude tak rychlý, jak se původně předpokládalo (např. v ČSSR na počátku šedesátých let). Okolnost, že socialistické vztahy v podstatě zvítězily, byla ztotožněna s vybudováním vyzrálé socialistické společnosti, což podmiňovalo různé závažné omyly a chyby. Někteří soudruzi v diskusi na kolegiu vyslovili pochyby, zda lze hovořit o komunistické formaci tam, kde ještě nebyly nastoleny socialistické výrobní vztahy. O socialismu by pak bylo možno hovořit teprve od počátku výstavby rozvinuté socialistické společnosti.

Velká pozornost byla v diskusi věnována problému kritérií jednotlivých etap. Jak měl jiným uveďte s. Hruža, vznikají obtíže tehdy, jestliže se v diskusi vytvoří pouze formální shoda na základě dohody o termínech, aniž je jasně vymezen obsah pojmů, které označují. Je nutné analyzovat především procesy a na tomto základě specifikovat vyvojové etapy a kritéria.

V diskusi bylo zdůrazněno, že zatím jen málo autorů klade důraz na komplexnost zkoumání, mnozí se omezují jen na některé stránky procesů. Část vědců spíše popisuje charakteristické rysy, než vymezuje objektivní kritéria, postihuje tak jen komplex procesů, jimiž daná etapa k dosavadnímu vývoji přispěla. Problém kritérií je často spojován pouze s odlišováním různých stupňů kvantitativního narůstání, nová kvalita projevující se v jednotlivých stránkách a v celkovém procesu (spojení stránek) není dostatečně zkoumána. Ss. Hruža, Kučera, Kutta a Matouš zdůraznili, že etapizace socialismu by měla být důsledně odvozována z úrovně zákonitostí a rozporů:

V mezinárodní diskusi je věnována velká pozornost mechanismu fungování zákonů společenského vývoje za socialismu, problematice hlavního (ekonomického) zákona, jeho různých forem a projevů v různých oblastech, subjektivně objektivní formě fungování zákonů atd. Někteří teoretikům se zdá, že objektivní determinace tohoto fungování

ustupuje ve prospěch vědomých, volných zásahů.

Ss. Netopilík a Hruža konstatovali, že ve vyspělé socialistické společnosti se socialistické vztahy budou ve své stimulační funkci po určitých stránkách vyčerpávat a do popředí vystoupí nutnost rozvinout vztahy komunistické. Nový poměr se například vytvoří mezi materiálními, politickými a morálními pobídkami, do popředí budou stále více vystupovat stimuly prohlubující se odpovědnosti před společností. Společenský pohyb si však uchová charakter materiálního přírodního historického procesu. Nikdy ostatně neplatilo, že by stimulační význam měly pouze individuální materiální stimuly. Materiální zainteresovanost se prosazuje i v celospolečenské rovině, v činnosti tříd, a bude zřejmě spjata i s vyššími jednotkami (jako je např. sovětský lid atd.). Další sféry vystupují jako zprostředkující a zprostředkované, což nijak nezníží význam jejich působení.

K problematice rozporů se vyslovili ss. Kučera a Kutta. V mezinárodní diskusi, jak informovala s. Abrahamovičová, je uznáván hlavní zákon vývoje, není však shoda, zda existuje také hlavní rozpor. Mnozí tvrdí, že v každé etapě existuje specifická množina rozporů. Část teoretiků hovoří o hlavním rozporu, který formuluje jako rozpor mezi úrovní výrobních sil a uspokojováním společenských potřeb. Problém spočívá v tom, že jde nikoli o specifický, ale značně všeobecný rozpor v různých formacích. V podmínkách komunismu, kde budou potřeby široce uspokojovány, nebude zřejmě působit se stejným dosahem.

S. Kučera doporučil zavést metasystém nad systémem kritérií, který by vycházel z kritérií komunistické společnosti (např. rozdělování podle potřeb, přeměny mas v uvědomělý subjekt vývoje atd.), a důsledně respektovat jednotu kvantitativně kvalitativní povahy procesu růstu. Za podstatu hlavního rozporu označil vztah mezi výrobními silami a společenskými vztahy, který se projevuje v každé formaci odlišně. S. Kutta doporučil formulovat hlavní rozpor jako rozpor politicko-ekonomické formy v celku, jako rozpor mezi kvalitativní určitostí výrobních vztahů a jejím základem, rozpor mezi vlastnickými vztahy na straně jedné a formami, například socialismem překonávanými (předsocialistickými), na straně druhé.

Kapitalismus, jak uvedl, se vyvíjel ve třech stádiích: na půdě prosté zbožní výroby, v manuálních formách a v průmyslových formách. V nižší fázi komunismu vzniká rozpor mezi novými podmínkami rozšířené reprodukce (vysoký stupeň vyčerpanosti energetických, surovinových zdrojů, úroveň zaměstnanosti, napjatost v investičních zdrojích atd.) a zaostávajícím systémem řízení. Tento rozpor je nutné řešit na daném stupni rozvoje socialismu. V podmínkách kapitalismu jsou problémy vyčerpanosti zdrojů posuzovány odděleně od sféry výrobních vztahů, jsou extrapolovány a na tomto základě se spekuluje

o zastavení ekonomického a o podpoře sociálního růstu. S. Kučera upozornil v této souvislosti na přehlížení jednoty rozporů v oblasti ekonomické, politické, sociální a na existenci nesocialistických struktur (rozpor mezi novými socialistickými formami a pozůstatky starého).

Diskuse v kolegiu potvrdila existující obecnou shodu v tom, že objektivním kritériem rozvinutí socialistické společnosti je úroveň vztahů mezi výrobními silami a výrobními vztahy, jejich socialistická vyzrálost jako základ zralosti politické a ideologické oblasti. Jak zdůraznili ss. Matouš, Hrzal, Filipce a Kutta, je ještě značně nevyjasněná otázka, jaká jsou kritéria vyzrálosti výrobních sil a výrobních vztahů. Správné zhodnocení napomůže přesnějšímu ocenění stupně reálného rozvoje, usnadní ideologickou argumentaci. Mimořádně důležité jsou otázky jednoty výrobních vztahů, materiálně technické základny a výrobních sil. V některých zemích diskutují mylně předpokládají, že materiálně technická základna dosažená v kapitalismu je dostatečná pro přímý vstup do rozvinutého stadia socialismu; opomíjejí obtížnost úkolu nejen moc uchopit, ale také ji udržet, nastolit socialistické výrobní poměry, zformovat socialistické vědomí. Hlubší pochopení této dialektiky může přinést jen náročná mezinárodní diskuse. Toto východisko je velmi aktuální zejména pro řešení otázek procesu vědeckotechnického rozvoje a jeho vazeb na přednosti socialismu. Jde o to, že důraz na výrobní síly, techniku, organizaci práce, řízení atd. musí být neodlučně spojen s důrazem na roli výrobních vztahů, na význam zdokonalování vztahů k práci, na materiální, morální stimulování. Vědeckotechnická revoluce je kvalitativní změnou v totalitě výrobních sil, implikuje však změny v celém systému společnosti. Pouze v podmínkách socialismu je možné řešit tyto problémy komplexně. Stává se, že někteří ekonomové mimořádně přecházejí ze sféry politické ekonomie do sféry národního hospodářství, redukuji výrobní vztahy jen na vstup a výstup, na náklady a výsledky, málo si všímají vztahu fyzické a duševní práce, sociálně ekonomických a vlastnických aspektů vztahu města a venkova, průmyslu a zemědělství. Jak uvedl mezi jiným s. Kutta, někdy dochází k zužování pojetí inovačního procesu na vztah vědy a techniky. opomíjí se inovační vliv vědy v oblasti vzdělání a kvalifikace pracujících a v oblasti organizace a řízení jako základu zvyšování efektivity národního hospodářství. Při posuzování kvalifikačních a kádrových rezerv se ještě někdy abstrahuje od charakteru kvalifikace.

Na bohaté vazby mezi produktivitou práce a výrobními vztahy, mezi ekonomickou základnou (výrobními vztahy) a politickou, ideologickou nadstavbou, zvláště pak na určující roli sociálně ekonomických vztahů poukázal s. Hruza. Specifika výrobních vztahů socialismu je, podle jeho mínění, dána stupněm překonávání staré dělby práce, která je

socialistickou revolucí výrazně narušena. Dělbá práce má tři základní rozměry: výrobně technologický (s nímž těsně souvisí sféra výrobních sil), sociálně ekonomický, sociálně politický (závěry Engelse k teorii násilí v podmínkách kapitalismu). Platí Leninův závěr, že bez úplné likvidace staré dělby práce není možné dovršení socialismu. Podmínky pro to se vytvářejí při výstavbě rozvinutého socialismu.

Ss. Matouš a Sedlák poukázali na to, že naprostá většina diskutujících v mezinárodních diskusích považuje kritérium rozvinutosti společenských výrobních vztahů v průmyslu i v zemědělství za nutné; pouze část nepovažuje toto kritérium pro vyzrálost socialismu za prvořadé. Teorie by měla zachytit překotný proces sblížování mezi oběma oblastmi, který, jak se zdá, bude v určitých formách uskutečněn podstatně dříve, než se předpokládalo. V mezinárodních diskusích je možné využít našich zkušeností k argumentaci o dosahu vlivu vlastnických vztahů na stimulování přeměn. Nejde ovšem jen o vyrovnávání venkova na úroveň dnešního města, ale o současný růst nároků i vůči socialistickému městu. V té souvislosti byla připomenuta závažnost problematiky životního prostředí, bez jejíhož náročného řešení nemůže být dosaženo pokroku ani při zdokonalování společenských vztahů.

Diskuse se také dotkla problémů dělnické třídy a její vedoucí úlohy v podmínkách socialismu. Dialektika výrobních sil a vztahů působících na rozhodující společenský subjekt, dělnickou třídu, byla zmíněna zejména s. Hulákovou a s. Hružou. Nejde jen o změny v profesích, ale o změny ve vlastníci, ve výrobních vztazích, v politických a ideologických vztazích (vědomí). Tyto proměny nejsou zatím při zkoumání problematiky životního způsobu dostatečně sledovány. Je třeba vážněji se zabývat dělnickou třídou jako nositelkou všech závažných procesů rozvoje, zasahujících zpětně do dialektiky výrobních sil a vztahů. Pojetí dělnické třídy jako pouhého souhrnu osob vykonávajících fyzickou práci bylo v diskusích zásadně odmítnuto.

Mezinárodní diskuse věnuje velkou pozornost problémům politického systému socialismu, zvláště rozvoji demokracie, vývoji sociálně třídního obsahu politických institucí (vztahu všelidového státu a vedoucí úlohy dělnické třídy). Pro rozvinutou socialistickou společnost je charakteristický všelidový stát, tj. stát, který zvyšuje přímou účast mas na správě a kontrole, a tím připravuje přímý přechod ke komunismu. Velký důraz je kladen na morálně politickou jednotu, svazek. Násilí třídního typu v určitých formách postupně ustupuje.

Podmínky pro všelidový stát se formují již v etapě rozvinuté socialistické společnosti. Revizionisté v ČSSR svého času postulovali rychlé odumírání politických institucí, nastolování přímé, všelidové demokracie, při současném oslabování úlohy centrálních institu-

ci, zejména strany a státu. V podmínkách socialismu by se podle revizionistických interpretací měly funkce diktatury proletariátu rychle vyčerpat a měly by být zaměněny demokracií směřující rychle k samosprávě a k eliminování „etatismu“. Diktatura proletariátu by byla omezena na pouhé vyvlastnění (zspolečnění), funkce státu na pouhý dozor nad sociální aktivitou, zvláště podniků.

Ss. Hruža, Kučera a Kutta se v diskusi zabývali otázkou, za jakých podmínek dojde ke zrušení politického charakteru řízení. Konstatovali, že sociální homogenizace je vnější, nutnou, nikoli však postačující podmínkou procesu odumírání politiky. Zdůrazňovali, že změna struktury politických institucí je možná jen zesílením ekonomických a vůbec řídicích funkcí státu jako diktatury proletariátu, rostoucí účastí mas na správě a řízení.

Ss. Netopilík a Hruža poukázali na závažnost tematicky životního způsobu; doporučovali zásadně odlišit kategorii životního způsobu od kategorie životní úrovně.

Diskutována byla i otázka vnitřních a vnějších rozporů, vnitřních a vnějších aspektů budování socialismu. Kapitalismus svým působením v jisté míře nezbytně ovlivňuje socialistický systém, zejména distribuci lidských i materiálních zdrojů (např. náklady na obranu). V ideologickém boji je nutno prokázat, v jaké míře právě zákonitost kapitalismu komplikují plnění úkolů socialistické výstavby, rozvoj ekonomiky, socialistického způsobu života a také tempa rozvoje socialistické demokracie (proces přeměny politického charakteru řízení v nepolitický). Socialistická soustava naproti tomu v řadě ohledů (nejenom technicko-ekonomických) urychluje rozvoj socialistických vztahů, jak o tom hovořili ss. Sedlák, Matouš a Kutta.

V průběhu diskuse byla ss. Rumlem, Matouškem, Hrzalem, Filipcem a dalšími vícekrát oceněna velká závažnost diskutované tematiky z hlediska potřeb společensko-politického řízení, pro ujasnění priorit v rozvoji společnosti a pro tvůrčí rozvoj teorie. Rozbory musí vyúsťovat v realizovatelná praktická doporučení, například pro oblast vědeckotechnického rozvoje. Je třeba hledat konkrétní odpověď na otázku co dělat dále, jak postupovat, aby byla zajišťována vedoucí úloha dělnické třídy a komunistické strany v naší společnosti. S. Ruml zdůraznil, že je třeba postupovat současně „shora“ i „zdola“, tj. pracovat s teoreticko-metodologickým aparátem, který je soustavně rozvíjen a pochopitelně stimulován reálnou praxí. Nelze se také omezit na prostou kombinaci ukazatelů (např. na řešení problému, které zahrnout a které nikoli), je třeba je posuzovat v jejich komplexnosti. Ukazatele se vyvíjejí a odrážejí reálné změny například ve vztazích ekonomiky a politiky. Je tudíž nutné soustřeďovat se na vztahovou problematiku, na dynamiku vztahů, na pojmovou dynamiku. S. Ruml poukázal také na vztah konkrétnosti a užitelnosti. Kritérium je nutno chápat jako

teoretický úběžník zkoumání konkrétní, socialistické společnosti.

V závěru jednání kolegia zdůraznili ss. Hrzal, Abrahamovičová, Matouš a další, že závažnost otázek vyžaduje, aby se na jejich zpracování i nadále podílela různá pracoviště, aby byly spojovány síly se soudruhy z dalších socialistických zemí. Diskuse v kritickém a sebekritickém procesu ověřují, zda postupujeme směrem, který je plodný, ukazují cestu vpřed.

Velké zkušenosti sovětské vědy, zobecňující zákonitosti rozvinuté socialistické společnosti v SSSR i procesy jejího budování v dalších zemích, jsou pro nás velmi cennou inspirací.

Miloslav Formánek

Výsledky výzkumu socialistického způsobu života provedeného Výzkumným ústavem životní úrovně v Bratislavě

V minulé pětiletce se u nás velmi rozšířil odborný i populární zájem o problematiku tvorby a formování socialistického způsobu života. Tento zájem je neklamným příznakem snahy o střizlivou sociálně vědní reflexi společenského života v období budování vyspělé socialistické společnosti. Silící zájem o poznání zákonitostí tvorby a rozvoje socialistického způsobu života našel v posledních šesti letech svůj výraz v tom, že tato výzkumná problematika byla zařazena do státního plánu ekonomického a badatelského výzkumu.

S organizovaným výzkumem bylo započato v roce 1970, kdy z podnětu politických orgánů i orgánů státní správy byla ve Výzkumném ústavě životnej úrovně v Bratislavě vypracována úvodní studie *Výskum socialistického spôsobu života*. Na základě této práce pak byla výzkumná problematika zařazena do Státního plánu ekonomického výzkumu jako samostatný stěžejní úkol E VI *Vědeckotechnická revoluce a socialistický způsob života*; zároveň byla zařazena i do státního plánu základního výzkumu jako hlavní úkol VIII-1-9. Ve Výzkumném ústavě životnej úrovně byl zřízen zvláštní odbor pro výzkum této problematiky.

V období páté pětiletky se výzkum socialistického způsobu života realizoval ve třech vzájemně se překrývajících a doplňujících oblastech badatelské práce:

1. Především se zaměřil na vyjasnění základních teoretických a metodologických problémů poznání tvorby a rozvoje socialistického způsobu života. Byla rozpracována základní teoretická koncepce způsobu života, která je opřena o kategoriální systém marxistické vědy.

2. Druhou rovinu výzkumu tvořily vlastní empirické výzkumy. Tyto výzkumy byly orientovány na poznání jednotlivých konkrétních stránek způsobu života s cílem ověřit platnost teoretických hypotéz. V rámci tohoto výzkumu bylo shromážděno množství informací o jednotlivých složkách způsobu života.

3. Tretí rovinu predstavoval výzkum jednotlivých stránok spôsobu života, ktorý vychádzal z analýzy programových dokumentů řídících složek společnosti, ze sekundární analýzy statistického a jiného materiálu a z výsledků širšího společenskovedního výzkumu.

Stěžejní úkol *Vědeckotechnická revoluce a socialistický způsob života* byl rozčleněn do čtyř hlavních úkolů:

1. Výzkum teoretických otázek tvorby socialistického způsobu života.
2. Zákonitosti vzniku a vývoje potřeb lidí v socialistické společnosti.
3. Výzkum faktorů ovlivňujících tvorbu socialistického způsobu života.

4. Proces utváření socialistického způsobu života a jeho perspektivy v podmínkách vědeckotechnické revoluce.

Na řešení úkolů výzkumného programu se podílela řada institucí, nejvýznamnější úlohu zde sehrál Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze a Výzkumný ústav životnej úrovne v Bratislavě, který také převzal náročnou funkci celostátního koordinátora programu výzkumu tvorby a formování socialistického způsobu života.

Výsledky výzkumu, pokud byl organizačně zajištěn na VÚŽÚ, nebo v rámci bezprostřední koordinace VÚŽÚ, byly publikovány v 39 studiích interní edice ústavu.

Poř. číslo	Název práce, resp. studie	Řešitelé pracoviště	Rok
1.	Výzkum socialistického způsobu života (úvodná štúdiá) — Hronský F. a kol.	VÚŽÚ	1970
2.	Vědeckotechnická revoluce a socialistický způsob života (program výzkumu na roky 1971–1975) — Magdolen E. a kol.	VÚŽÚ	1971
3.	Zdroje a vývoj představ o socialistickom spôsobe života — Magdolen E. a kol.	VÚŽÚ	1972
4.	Spôsob života ako poznávacia kategória — Magdolen E. a kol.	VÚŽÚ	1972
5.	Funkcia výchovy a výchovných zariadení ako nástroj spoločenských intervencií pri tvorbe socialistického spôsobu života — Majchrák J.	VÚŽÚ	1972
6.	Výzkum voľného času z hľadiska tvorby socialistického spôsobu života a v závislosti na životnej úrovni socioprofesionálnych skupín obyvateľstva — Valná S. — Podoláková K. — Tomášek P.	VÚŽÚ	1972
7.	Analýza vplyvu hodnotových orientácií a preferencií na spotrebiteľské aktivity — Fronková V.	VÚŽÚ	1972
8.	Ekonomické determinanty socialistického spôsobu života — Magdolen E. — Tkadleček E.	VÚŽÚ	1973
9.	Miesto a význam spoločensko-historických faktorov v procese tvorby socialistického spôsobu života — Magdolen E. — Laluha I.	VÚŽÚ	1973
10.	Problematika človeka, jeho spoločenských aktivít a angažovanosti — Majoroš a kol.	VÚŽÚ	1973
11.	Ekonomické nástroje formovania socialistického spôsobu života — Magdolen E. — Tkadleček E.	VÚŽÚ	
12.	Rodina, jej spoločenský význam a miestov socialistickom spôsobe života — Tomášek P.	VÚŽÚ	1973
13.	Spôsob života zamestnaných žien v mimopracovnom čase — Valná S. — Podoláková K.	VÚŽÚ	1973
14.	Výzkum vybraných ukazateľov životnej úrovne vo vzťahu k tvorbe socialistického spôsobu života — Jakúbek I.	VÚŽÚ	1973
15.	Analýza faktorov vplývajúcich na uspokojovanie potrieb obyvateľstva súvisiacich s rozvojom automobilizmu — Kresánek J. — Bauerová E. — Fronková V. — Švaralová M.	VÚŽÚ	1973
16.	Analýza procesov vplyvu a formovania individuálnych a spoločenských preferencií potrieb a ich uspokojovanie — Kresánek J. — Bauerová E. — Fronková V. — Švaralová M.	VÚŽÚ	1973
17.	Cesty prekonávania javov protirečivých socialistickému spôsobu života — Nikšová G.	VÚŽÚ	1973
18.	Medzilidské vzťahy v socialistickom spôsobe života — Máchová J.	VÚŽÚ	1973
19.	Vplyv vzdelania na štrukturálne zmeny vo vývoji potrieb — Kresánek J. — Bauerová E. — Fronková V. — Švaralová M.	VÚŽÚ	1974
20.	Formovanie socialistického spôsobu života a rodinný život z hľadiska využívania voľných sobôt — Valná S. — Tomášek P.	VÚŽÚ	1974
21.	Funkcia telesnej výchovy v podmienkach VTR — I. etapa	VÚ telo-výchovy	1973
22.	Funkcia zotavenia a cestovného ruchu pri tvorbe socialistického spôsobu života — Pachinger — Bodnárová E. I. časť	VÚCR	1973
23.	Rekreačné potreby a aktivity voľného času súvisiace s cestovným ruchom v slovenských mestách nad 20 tis. obyvateľov — Pachinger — Lounek	VÚCR	1973

Poř. číslo	Název práce, resp. studie	Řešící pracoviště	Rok
24.	Špecifické problémy dětí a mládeže z hlediska zotavení a cestovního ruchu — Pachinger — Bodnárová E.	VÚCR	1974
25.	Funkce zotavení a cestovního ruchu při tvorbě socialistického způsobu života — II. část — Pachinger — Bodnárová	VÚCR	1974
26.	Celková syntetická studia teorie socialistického způsobu života — kolektiv	VÚŽÚ	1975
27.	Formování socialistického způsobu života v podmínkách VTR a přechodu ku komunismu — Suchý J.	VÚŽÚ	1975
28.	Rozvoj životní úrovně a formování socialistického způsobu života pracujících v poľnohospodářství a ostatního dedinského obyvatelstva — kolektiv	VÚŽÚ	1975
29.	Struktura volného času a rodinný život obyvatelů dediny — Valná S. — Tomášek P.	VÚŽÚ	1975
30.	Význam volného času pro formování socialistického způsobu života — Valná S. — Tomášek P.	VÚŽÚ	1975
31.	Tendence vývoje potřeb lidí v procesu rozvoje socialistického způsobu života — Kesánek J. a kol.	VÚŽÚ	1975
32.	Funkce tělesné výchovy v podmínkách VTR — II. etapa	VÚTVS	1975
33.	Funkce zotavení a cestovního ruchu při tvorbě socialistického způsobu života — II. etapa	VÚCR	1975
34.	Problematika zdraví v tvorbě socialistického způsobu života	ÚZV	
35.	Životný štýl mládeže	FF UK Praha	1975
36.	Estetické dimenze socialistického způsobu života	FF UK Praha	1975
37.	Geograficko-ekonomické podmínky způsobu života a ich vplyv na regionálnu diferenciáciu spôsobu života obyvateľstva ČSSR	Geografický ústav ČSAV Brno	1975

Pavel Tomášek

Utváření socialistického způsobu života a jeho výzkum v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze

Vedle Výzkumného ústavu životní úrovně v Bratislavě se významně podílí na zkoumání problematiky utváření socialistického způsobu života Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze.

V základních přístupech k řešení výzkumného úkolu byla zdůrazněna především tato hlediska:

1. Komplexní povaha zkoumaného problému vyžaduje interdisciplinární a interinstitucionální spolupráci při rozhodující úloze vědeckého komunismu, marxistické politické ekonomie, filozofie a sociologie; Ústav pro filozofii a sociologii může z celého tohoto komplexu řešit jen některé vybrané otázky, které mu jako pracovišti základního výzkumu náleží, a to především v jejich filozofických a sociologických aspektech.

2. Úkolem výzkumu je především přispět k poznání zákonitostí vzniku, rozvoje, fungování a přeměn způsobu života, jež lze odhalit jedině v analýze vztahů mezi sociálně ekonomickou formací, jejím jádrem, jímž je způsob výroby, a způsobem života.

3. Životní způsob se historicky vyvinul jako třídní diferencovaný jev; v procesu výstavby socialismu, změn v sociálně třídní struktuře, spolu s překonáváním třídních

rozdílů, se mění diferencovanost podmínek života i jednotlivých stránek samého způsobu života.

4. Socialistický způsob života, jenž je vlastním předmětem výzkumu, nepředstavuje hotový „zformovaný“ jev, ale proces, který je třeba zkoumat ve dvou dimenzích:

- a) konkrétní podoby současného způsobu života tříd, vrstev a skupin naší společnosti,
- b) perspektivy zákonitého vývoje socialistického a postupně komunistického způsobu života.

5. Klíčová role v tomto procesu připadá dělnické třídě, komunistické straně a socialistickému státu a jeho institucím.

6. Způsob života tvoří určitý celek, který je spíše průřezem reality než jejím výsekem; má určitou strukturu, komponenty; jejich dynamiku, hierarchii podle podstatnosti, vzájemné souvislosti i vazbu na vnější podmínky je třeba prozkoumat.

7. Socialistický životní způsob není jen cíl, ale plní i určité společenské funkce, je také nástrojem výstavby socialistické společnosti.

Pro pátou pětiletku byly vytyčeny tři hlavní realizační cíle:

- a) Vypracování teoretického projektu výzkumu životního způsobu, včetně analýzy základních kategorií, ujasnění jejich místa v kategoriálním systému marxisticko-leninské teorie, získání podrobnějšího přehledu o různých

současných koncepcích způsobu života a kritické analýzy některých nemarxistických a revizionistických teorií.

b) Analýza utváření socialistického způsobu života v ČSSR pomocí sekundárních analýz existujících empirických dat (s využitím všech relevantních statistik), vypracování systému indikátorů jako jednoho z předpokladů měření a prognózování.

c) Rozvíjení prognostických aspektů vědeckovýzkumné práce — průběžně a v závislosti na prohlubujícím se poznání vlastní problematiky.

Hlavní výsledky vědeckobadatelské činnosti na tomto poli jsou zakotveny v těchto pracích:

Filípec, J. - Filipcová, B.: *Různoběžky života. Zápas o socialistický životní způsob*. Praha, ÚFS ČSAV 1974, 503 s.. Praha, Svoboda 1976.

Filipcová, B. - Filípec, J.: *Vybrané teoretické a metodologické problémy prognózování životního způsobu*. Praha, Sborník ekonomických prací VÚ plánování a řízení národního hospodářství 1974, 44 s.

Linhart, J. - Večerník, J.: *Přístupy ke zkoumání životního způsobu v literatuře socialistických zemí*. Praha, Studie ÚFS ČSAV 1975, 110 s., v tisku.

Illner, M. a kol.: *Ukazatelé způsobu života v československé statistice*. Praha, ÚFS ČSAV 1976, 230 s.

Cesty formování způsobu života. In: *Člověk-věda-technika*. Kap. VII. Praha-Moskva 1973 (česky, rusky, anglicky), s. 214–245.

Filipcová, B. a kol.: *Volný čas a kultura v průmyslovém městě*. Praha, Ústav pro kulturně výchovnou činnost 1974, 124 s.

Huláková, M.: *Životní způsob, hodnoty, socialismus*. 240 s. (připraveno do tisku).

Vývoj způsobu života v souvislosti s perspektivním vývojem společnosti. Kolektivní studie, sv. 8/I-II. Praha, ÚFS ČSAV 1973, 117 s., příloha 143 s.

Úloha národních výborů v utváření socialistického způsobu života. Kolektivní studie, sv. 14. Praha, ÚFS ČSAV 1974, 72 s.

Jana Vítěčková

O sociálních plánech a prognózách mezinárodně

Rostoucí význam sociálních plánů a prognóz v systému řízení společenských procesů v podmínkách socialismu postavil teoretický výzkum v socialistických zemích před úkol, co nejdříve vypracovat pro tuto oblast odpovídající metodiku a rozpracovat teoretická východiska. V jednotlivých socialistických zemích probíhají práce na přípravě sociálních plánů a prognóz jak v podnikové a oblastní, tak v celospolečenské rovině; v této pětiletce navíc dochází k integraci výzkumu na mezinárodní úrovni. Společná práce vědců socialistických zemí bude probíhat pod záštitou Problémové komise mnohostranné vědecké spolupráce akademií věd socialistických

zemí *Vývoj sociální struktury socialistické společnosti, sociální plánování a prognózování*, jejíž koordinací je pověřena Polská akademie věd. V rámci Problémové komise byl vyčleněn zvláštní podúkol *Sociální plánování a prognózování*. Koordinátor jeho výzkumu Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV uspořádal ve dnech 29.–31. března 1976 mezinárodní sympozium „Sociální plánování a prognózování“. Na jednání sympozia, zahájeného R. Richtou, se podílely delegace SSSR (I. I. Čangliová a I. V. Bestužev-Lada), NDR (L. Hummel a G. Pietrzynski), BLR (T. Kirov, V. Kožucharova, A. Atanasov a D. Dikov), MLR (Z. Fergová a P. Tamasz), PLR (W. Adamski a Z. Sufin) a ČSSR (F. Kutta, S. Blažková, M. Illner, J. Kohout, J. Mihálik, M. Nebeský, V. Pernica, L. Pisca, J. Slíva, M. Soukup a O. Soukup). Symposia se dále zúčastnili zástupce předsedy kolegia filozofie a sociologie A. Hodek, vedoucí sociologické sekce ÚFS F. Charvát a řada dalších hostů z československé strany.

O projektu koncepce výzkumu a plánu práce mezinárodní skupiny na příštích pět let referoval F. Kutta. Po diskusi byl tento projekt a plán schválen. Koncepce předpokládá jednak výzkum problémů systému řízení ve všech návaznostech (vědeckotechnických, ekonomických a sociálně politických), výzkum teoretických i metodologických aspektů sociálního prognózování a plánování na všech jeho úrovních a řešení teoretických a metodologických problémů rozvoje informační základny sociálního plánování a prognózování.

Na sympoziu byl dále projednán a schválen československou delegací navržený projekt a plán práce na mezinárodní monografii s názvem *Sociální plánování a prognózování*, která vyjde v nakladatelství ČSAV Academia ve druhé polovině roku 1977 a bude zároveň v anglické verzi předložena na IX. světovém sociologickém kongresu ve Švédsku v roce 1978 jako kolektivní příspěvek socialistických zemí. Jednu z kapitol, jejíž přípravu zajistí pracovníci AV SSSR, bude stručný přehled genexe sociálního plánování a prognózování, charakteristika současného stavu v jednotlivých socialistických zemích a přehled konkrétních výsledků dosažených v sociálním plánování a prognózování v těchto zemích na podnikové, oblastní i celospolečenské úrovni.

Kromě projednání koncepčních otázek byly na sympoziu předneseny a diskutovány příspěvky a teze, které tvoří základ zamýšlené monografie. Přednesené referáty obsáhly téměř všechny části širokého spektra problémů tématu sympozia — od obecných teoretických a metodologických otázek až po některé obsahové problémy a uvedení konkrétních zkušeností s tvorbou sociálního plánu. Zákonitým rysem jednání byla snaha po sjednocení terminologie a sblížení názorů na vymezení základních užívaných pojmů. Objevily se zde i otázky, které jsou v různých sférách plánování a prognózování kladeny již delší dobu, jako například: vztah mezi plány a prognó-

zami, místo plánu, prognózy, programu a dlouhodobé koncepce v systému řízení sociálních procesů, vztahy mezi ekonomickou a sociální stránkou společenského vývoje, mezi sociálními a ekonomickými plány. Poměrně novými, ale velmi diskutovanými problémy jsou možnosti prognózování životního způsobu a plánování a prognózování podmínek rozvoje lidské osobnosti. Aktuální otázkou je také tvorba informační základny plánování a prognózování sociálních procesů, zejména zdrojů konkrétních statistických dat a jejich systematické utřídění.

Úvodní referát F. Kutty naznačil podstatu, charakter, hlavní instituce a formy systému plánovitého řízení sociálních procesů v socialismu, jeho hlavní součástí a obecné vývojové tendence. Ve vystoupení I. I. Čangliové byl položen důraz zejména na nutnost návaznosti plánů a prognóz na teorii společenského vývoje. Referentka poukázala na nezbytnost přesného vymezení kategorie společenských pokroků a dalšího poznávání role řízení pro rozvoj socialismu. Souhrnným kritériem je podle jejího názoru rozvoj celkové svobody člověka. Zajímavé bylo historické srovnání různých podob vztahu vědeckotechnického a sociálního rozvoje v různých etapách vývoje socialistické společnosti: od zjednodušeného názoru, že „technika řeší vše“, přes podporu péče o člověka, chápáního především jako součást výrobních sil, až k současné fázi vývoje charakterizované nástupem vědeckotechnické revoluce, kdy se nutnost stává především na všestranný sociální rozvoj člověka jako osobnosti a člena socialistického kolektivu.

W. Adamski ve svém diskusním příspěvku naznačil jednu z možností jak přistupovat k tvorbě prognózy vývoje společnosti – zaměřit se na potřeby a aspirace mladé generace, jejíž příslušníci budou hlavní silou vývoje v prognózovaném období. Z. Fergová přednesla příspěvek na téma *Plánovatelnost sociálních procesů*. Upozornila na nutnost rozlišit různé prvky a stránky reprodukce vzhledem k možnosti jejich plánování a řízení; účinně lze plánovat pouze institucionální a materiální podmínky lidské činnosti. Tyto podmínky vytvářejí určitý modifikující rámec, v němž probíhají spontánní společenské procesy. Z. Sufin navrhl rozlišovat objektivní moment životního způsobu, tj. podmínky života, a způsob života s ohledem na odlišnou účinnost plánování v obou těchto okruzích.

L. Hummel a G. Pietrzynski, podobně jako J. Kohout, M. Nebeský a další, orientovali svá vystoupení na sociální plánování a řízení v mezo- a mikrosféře (v podnicích a výrobních kombinátech) a ukázali některé vztahy mezi územními a podnikovými sociálními plány. V diskusí byly dále předneseny příspěvky K. Kulcsára *Sociální plánování a právní regulace*, P. Tamasze *Užití výpočetní techniky v sociálním plánování*, A. Atanasova *Sociologická informace při sociálním prognózování a plánování*, V. Kožucharové So-

ciální struktura společnosti a problémy prognózování a plánování, I. V. Bestuževa-Lady *K otázkám vztahu programu ekonomického a sociálního rozvoje*, S. Blažkové *Sociální plánování a organizace společenského řízení*, M. Illnera *Vytváření informační základny pro plánování sociálních procesů v československé socialistické společnosti*, J. Mihálíka *Mezinárodní trendy v plánování a programování sociálního rozvoje*, V. Pernici *Automatizované systémy řízení a společenský rozvoj*, L. Pisci *Vztah územní a odvětvové sféry řízení v plánování sociální politiky a plánování sociálního rozvoje obyvatelstva*, J. Slívy *Některé problémy sociálního prognózování* a M. Soukupa *K teorii optimálního řízení rozvoje socialistické společnosti*.

Sovětská delegace projevila iniciativu uspořádat druhé sympozium v Moskvě v únoru roku 1977. Na něm by byla prodiskutována mezinárodní monografie. Třetí sympozium přislíbila uspořádat v Sofii roku 1978 bulharská delegace. Byla ustavena redakční rada mezinárodní publikace a vydáním sborníku ze sympozia v ruském jazyce pověřeni jeho českoslovenští organizátoři.

Sympozium vytvořilo dobrý základ další mezinárodní spolupráce na vytyčených úkolech. Vzhledem k obsáhlosti a složitosti výzkumu bylo dohodnuto, aby do pracovního kolektivu byli přizváni další odborníci pracující v této oblasti v rámci ústavů akademií věd i jiných institucí.

Jiří Slíva

Konference o adaptaci člověka v pracovním procesu

Ve dnech 11. a 12. listopadu 1975 se v Prachově konala konference *k problémům adaptace člověka v pracovním procesu*, kterou uspořádala Československá vědeckotechnická společnost - Dům techniky Pardubice spolu s katedrou ekonomické sociologie a psychologie fakulty řízení Vysoké školy ekonomické v Praze. Konference se konala za účasti 12 pracovníků vysokých škol, 24 podnikových sociologů a psychologů a 16 pracovníků kádrových a personálních oddělení.

Úvodní referát *Sociologické problémy pracovní adaptace* přednesla M. Tláskalová (Vysoká škola ekonomická v Praze). Vymezila adaptaci jako děj, kdy se člověk přizpůsobuje podmínkám svého prostředí tím, že z něho pojímá něco do sebe a že to sobě přizpůsobuje, čímž zároveň aktivně na prostředí působí. Rozlišila pak dvě stránky adaptačního procesu v souvislosti s pracovní činností člověka, a to: a) pracovní adaptaci, tj. aktivní přizpůsobení se pracovní činnosti, pracovnímu režimu, fyzikálním podmínkám prostředí, osvojení pracovních znalostí, dovedností ap.; b) sociální adaptaci, tj. začlenění pracovníka především do pracovního kolektivu. Faktory, které působí na pracovní adaptaci, rozdělila na dvě velké základní skupiny: 1. vnitřní faktory (individuální), 2. vnější faktory (pra-

covní situace). Za vnitřní faktory označila osobní připravenost, motivaci pracovníka, odbornou připravenost a výkonovou kapacitu. Jako vnější faktory uvedla sociální klima, systém řízení, technologii výroby, organizaci práce, technický systém, mimopracovní vlivy a vnější pracovní podmínky. Upozornila na to, že za určitý ukazatel stavu pracovníků lze považovat jejich vztah k práci, tj. jejich spokojenost, či nespokojenost s vykonávanou pracovní činností. Zdůraznila pak, že studium pracovní adaptace je významné i ve spojitosti se zaváděním racionalizace práce.

J. Růžička (Vysoká škola ekonomická v Praze) ve svém referátu *Psychologické problémy adaptace lidí v práci* především upozornil na nutnost věnovat pozornost otázce, jak se uskutečňuje utvářející vliv pracovního zařazení na člověka, a zdůraznil, že při žádné úvaze o pracovním zařazení člověka se nemůže zapomenout na jeho aktivitu, činnost. Uvedl dále, že pracovní zařazení a vykonávaná práce mohou mít příznivý účinek na člověka jen za předpokladu, že struktura tohoto zařazení nebo vykonávaná práce dávají přiměřený prostor pro celkové projevy pracovníka. Jako závažný označil vztah mezi požadavky práce a předpoklady pracovníka, přičemž tento vztah by měl být kladný nebo alespoň ne rozporný. Všiml si též otázky, zda je možná cílevědomá regulace působení práce na osobnost pracovníka, a uvedl, že řízení rozvoje osobnosti v práci je perspektivním programem socialistické společnosti, jehož první cílevědomé kroky lze spatřovat v koncipování plánů sociálního rozvoje pracovních kolektivů. Uvedl dále, že v řízení kolektivu hospodářské organizace vystupuje tematika pracovní adaptace do popředí v souvislosti s činností vedoucích pracovníků a v souvislosti s činností kádrového a personálního útvaru. Jako velmi závažnou stránku pracovní adaptace označil vyrovnavání představ pracovníka o vlastní životní a pracovní dráze a s tím spojeného osobního hodnotového profilu s možnostmi, které v tomto smyslu poskytuje pracovní zařazení i profil a perspektivy hospodářské organizace.

S referátem *Činnost vedoucího hospodářského pracovníka a její vliv na adaptaci jedince v práci* vystoupil M. Tomšík (Vysoká škola ekonomická v Praze). Uvedl především, že úkolem vedoucích hospodářských pracovníků, pokud jde o realizaci sociálních cílů, je v první řadě snaha o vytvoření stmelěného pracovního kolektivu, pro jehož sociální klima je charakteristická názorová jednota, vzájemné pochopení a soudružská spolupráce a který se vyznačuje aktivním a iniciativním přístupem k plnění pracovních úkolů a ochotou k přijímání a zavádění racionalizačních změn. Řízení pracovních kolektivů má vedle svých aspektů ekonomických, politických a ideologických i aspekt sociální, zahrnující cílevědomé vytváření profesní a kvalifikační struktury kolektivu, zlepšování jeho pracovních a životních podmínek, optimalizaci mezilidských vztahů v kolektivu, výchovu pra-

covníků apod. Cílem sociálního řízení pracovních kolektivů je dosažení harmonického souladu zájmů jednotlivce, kolektivu a společnosti, přičemž pro vytváření tohoto souladu má značný význam proces adaptace člověka k práci, v jehož průběhu dochází ke vzájemnému střetávání zájmů, očekávání a postojů nově přicházejícího pracovníka s konkrétními požadavky určité pracovní činnosti. Přitom řízení adaptačního procesu je třeba chápat jako součást sociálního řízení pracovních kolektivů, které má své specifické cíle, fáze a subjekty podílející se na jeho průběhu. M. Tomšík dále uvedl, že vedoucí hospodářští pracovníci by si měli být vědomi toho, že adaptační proces má svůj význam jak pro ně, tak pro nově přicházející pracovníky. V řadě případů však nevěnují řízení adaptačního procesu dostatečnou pozornost. Hlavní příčinou je nedocenení práce s lidmi ve srovnání s ostatními složkami řídicí práce. Negativně působí dále neúměrný rozsah administrativních prací vedoucích hospodářských pracovníků, jejich nedostatečná informovanost o nově přicházejících pracovnících a nevybavenost formalizovanými postupy pro řízení adaptačního procesu. V závěrečné fázi se M. Tomšík věnoval vlivu inovačních změn na pracovní kolektiv a jeho stabilitu a uvedl některé obecné zásady, jejichž respektování může nepříznivý vliv těchto změn omezit.

V referátu *Adaptace a řešení pracovních konfliktů* se J. Kolář (Vysoká škola ekonomická v Praze) zabýval především procesy, které spoluvytvářejí typické sociální klima ekonomických organizací, jako jsou procesy kooperace, integrace a konfliktu. Pokud jde o kooperaci, uvedl, že nepřináší větší obtíže uvnitř homogenních pracovních skupin (především dělníků), ale začíná být problémem u heterogenních pracovních skupin (např. v odděleních ředitelství závodu, kde pracují specialisté, střední techničtí pracovníci a střední administrativní pracovníci). K integraci sociálního systému organizace řekl, že je předpokladem fungování tohoto systému, přičemž je možno jej integrovat mocenskými prostředky, nebo soustavou hodnot. Pokud jde o konflikty, nejsou v socialistické společnosti důsledkem třídních antagonismů, ale důsledkem společenské dělby práce. Základem konfliktu je rozpor, a to 1. objektivní, založený na objektivních rozdílech mezi vedoucími a vedenými, kvalifikovanými a nekvalifikovanými, více a méně placenými, starými a mladými ap., a 2. subjektivní, založený na názorových rozdílech mezi spokojenými a nespokojenými, uvědomělými a neuvědomělými, ukázněnými a neukázněnými. J. Kolář dále uvedl obecné rysy příčin konfliktů, mezi něž zařadil technicky nezdůvodněné zpevnění norm, neodůvodněné snížení platu, nespravedlivé rozdělení prémie, nedostatečnou péči o pracovní prostředí, nevyhovující organizaci práce, nedostatečnou informovanost pracujících o pracovních podmínkách a provádění kádrových změn bez předchozího projednání

v pracovních skupinách. Konflikty pak rozdělil na zjevné (např. verbální projevy na schůzích nebo při osobním styku, stížnosti, bojkot, nadměrná fluktuace, zastavení práce) a skryté (např. pocity nespravedlnosti, ohrožení, nedostatek důvěry k vedoucím, nedostatek přátelských vztahů v pracovních skupinách, snižování výkonnosti, nadměrná absence). Naznačil i cesty k řešení konfliktů. Jako významný rys sociálního klimatu organizace označil postoje jednotlivců a skupin ke konfliktům, které rozlišil na pasivní, registrující, moralizující a aktivní. Druhou část svého referátu věnoval J. Kolář otázce hodnot, přičemž uvedl, že sociální klima závisí do značné míry na tom, zda pracovníci najdou ve své práci, ve své pracovní skupině, ve svém zájvodu a ve své komunitě ty hodnoty, které patří do základů jejich světového názoru. Jestliže se pracovníci ztotožní s hodnotami, které jim organizace a komunita poskytují, adaptují se k jejich podmínkám.

Referát *Problémy adaptačních procesů v řízení rozvoje osobnosti* připravili E. Bedrnová a A. Velehradský (Vysoká škola ekonomická v Praze). V rámci základních problémů adaptace si všimli nejprve pojmu *adaptabilita*, přičemž uvedli, že v psychologii není zatím problematika adaptability rozpracována. Pracovní adaptabilitu charakterizovali jako dynamický aspekt souboru vlastností a předpokladů, které umožňují člověku aktivní interakci vzhledem k podmínkám jeho existence. Za další problematiku pojem označili *adaptovanost* jako stav, kterého bylo dosaženo procesem adaptace. Uvedli dále, že v rámci společenského vývoje je závažné řešení problémů adaptace pracovníků ke změnám. Předpoklady a možnosti jednotlivých pracovníků přizpůsobovat se změnám jsou závislé především na individuálních zvláštích jejich osobnosti, avšak dalším závažným faktorem je to, že nejde jen o pasivní přizpůsobení člověka, ale též o jeho vedení k aktivnímu ovládnutí podmínek změněné pracovní nebo životní situace. Jako významný problém pak vyvstává řízení rozvoje osobnosti jako jeden z druhů řídicího procesu. Autoři referátu uvedli kritéria optimality rozvoje osobnosti, k nimž řadí: 1. pochopení sebe sama uprostřed ostatního světa, 2. vnitřní vyrovnanost, 3. aktivitu osobnosti, 4. tvořivost osobnosti, 5. zralé sociální vztahy. Značnou část svého referátu věnovali pak autoři základním problémům usměrňování adaptačních procesů řízením rozvoje osobnosti, přičemž uvedli, že na účinnost tohoto usměrňování bude mít vliv řada faktorů, jež se budou podílet v různé míře, a to: 1. kritéria rozvoje osobnosti, 2. znalost individuálních zvláštích pracovníků z hlediska stanovených kritérií pro jejich rozvoj, 3. poznání zákonitostí změn ve společnosti, které by umožňovalo integrovat řízení rozvoje osobnosti s řízením rozvoje společnosti, 4. plné uplatnění plánování sociálního rozvoje pracovního kolektivu ve společenské praxi, 5. politická a odborná příprava vedoucích pracovníků pro práci s lidmi a

jejich vedení, 6. rozborová, expertizní činnost a sociálně psychologický výzkum, 7. užiti poradenství v řízení rozvoje osobnosti, jehož nositeli jsou vedoucí pracovníci, pracovníci útvaru pro kádrovou a personální práci a specialisté.

Problémy lidského faktoru při zavádění automatizovaných systémů řízení se ve svém referátu zabýval M. Rymeš (Vysoká škola ekonomická v Praze). Uvedl, že zavádění automatizovaných systémů řízení je komplexním problémem, při jehož řešení je nutno volit systémový přístup a lidský faktor chápat jako integrující složku. Z dosavadních zkušeností je zřejmé, že úspěch, či neúspěch zavedení automatizovaných systémů řízení je do značné míry ovlivněn vedoucími pracovníky na všech úrovních. Proto je nutné, aby vedoucí pracovníci byli angažováni do příprav projektu automatizovaných systémů řízení a byli tak bezprostředně zainteresováni na jeho realizaci. Dalším nezbytným krokem je školení vedoucích, aby se seznámili se zákonitostmi změny postojů, s funkcí a významem neformálních vztahů, s mechanismy šíření informací a s dalšími poznatky. Zavedením automatizovaných systémů řízení v organizaci dochází totiž k hlubokým změnám, které ovlivňují strukturu organizace a přímo se dotýkají i jednotlivých pracovníků, u nichž se projevují obavy ze změny v pracovním zařazení a z případné rekvalifikace, nechť ke změnám v pracovních postupech a nejistota, zda budou stačit změnám a vyšším nárokům. S procesem zavádění automatizovaných systémů řízení souvisí dále získávání pracovníků výpočetního střediska, kteří mají některé specifické znaky, zejména pokud jde o špičkové odborníky. U nich se sice projevuje loajalita ve formě oddanosti práci, ale nikoli loajalita k vlastní organizaci. Jakmile se pro ně práce stane jednotvárnou a intelektuálně nezajímavou, bez jakýchkoli zábran změni místo. Z hlediska integrity organizace je však žádoucí, aby pracovníci výpočetního střediska překonali určitou nepřizpůsobivost a byli zapojováni do širších vazeb organizace prostřednictvím politických a společenských organizací. V závěru M. Rymeš zdůraznil, že je nezbytné spolupracovat při přípravě a realizaci projektu automatizovaných systémů řízení s psychology a sociology, přičemž adaptace k novým organizačním, pracovním a sociálním podmínkám by měla být zahrnuta do sociálního plánu organizace.

Otázce adaptace žen k nové technice věnovala svůj referát L. Drábková (Keramoprojekt Brno). Uvedla především, že není nijak opodstatněné v souvislosti s tvůrčí činností a s uplatňováním nové techniky poukazovat na omezené předpoklady žen, ale že jde spíše o podceňování úlohy žen v naší společnosti, které vyplývá jak z přežitků ve vědomí lidí, tak z určité bezradnosti, pokud jde o odstraňování negativních jevů doprovázejících náročný proces ovládnutí vědy a techniky a úplné zrovnoprávnění žen. L. Drábková se pak kriticky vyslovila k dosavadnímu systému

výuky, který nepřipravuje dívky na technická povolání, čímž dochází po nástupu dívek do učebních oborů ke ztrátě jejich sebedůvěry a vytváří se u nich odpor k technice. Zabývala se stagnací kvalifikace žen po založení rodiny a uvedla některé náměty pro udržení kvalifikace žen po dobu jejich mateřské dovolené. V závěru vyslovila zásady, které je třeba respektovat pro dosažení širšího společenského uplatnění žen. Jako rozhodující úkol kádrové politiky ve vztahu k ženám uvedla vytvoření konkrétní perspektivy a stanovení úkolů pro každou ženu při respektování jejich předpokladů, možností a vlastností, přičemž je třeba počítat s dvojitou společenskou funkcí ženy a respektovat rozložení časového a pracovního zatížení ženy v různých etapách jejího života.

O problému adaptace inženýrsko-technických pracovníků v průmyslovém podniku pojednal ve svém referátu E. Jukl (Vysoká škola strojní a elektrotechnická v Plzni). Zaměřil se na adaptaci mladých techniků-středoškoláků a zejména vysokoškoláků, kteří přecházejí ze školy do průmyslu, a uvedl, že základní význam pro úspěšnou adaptaci v průmyslové praxi má již správné formulování požadovaného profilu absolventů odborných škol, tzn. středních průmyslových škol a vysokých škol technických. Závažnou skutečností je, že vzhledem k nedostatečné školní a předškolní praxi mívá většina absolventů o průmyslovém prostředí značně povrchní představu a že se techniky a inženýři stávají teprve v praxi, což klade nároky na jednotlivá pracoviště v průmyslovém terénu. E. Jukl upozornil, že bude třeba důsledně dbát na to, aby škola byla těsně spjata s perspektivními potřebami průmyslových závodů a s životem v nich a aby závod zvýšenou měrou působil jako výchovný systém. V závěrečné části svého referátu formuloval E. Jukl na základě poznatků z adaptace inženýrsko-technických pracovníků v našich průmyslových podnicích některá další doporučení.

S příspěvkem *Odras některých nových rysů práce v postojích pracovníků jaderné elektrárny* vystoupila V. Nusková (Dům techniky Pardubice — pracoviště Praha). Na základě poznatků z provedeného výzkumu uvedla základní odlišnosti mezi jadernou elektrárnou a elektrárnou klasického typu, pokud jde o lidského činitele v nich, a poukázala na některé specifické podmínky v jaderné elektrárně, které mají vliv na postoje pracovníků, na jejich spokojenost s prací a s pracovním prostředím, na jejich vzájemné vztahy a na pořadí hodnot v oblasti pracovních podmínek.

D. Motlová (Výzkumný ústav obchodu v Praze) ve svém referátu *Specifika adaptace v obchodě* uvedla některé výsledky sociologické sondáže, kterou provedlo oddělení psychologie a sociologie práce jako studii k dílčímu úkolu *Plánování sociálního rozvoje kolektivů organizací v obchodě*, a to v rámci

problematiky vytváření optimální adaptovanosti u pracovníků v obchodě.

O problémech adaptace mládeže k sociálnímu klimatu v energetických závodech pohovořil V. Herstus (Dům techniky Pardubice — pracoviště Praha). Podrobně rozebral výsledky provedených výzkumů a ukázal některé závažné poznatky týkající se adaptace mladých vyučenců k pracovnímu procesu, do kterého vstupují.

V rámci diskuse L. Lišková (Vysoká škola ekonomická v Praze) poukázala na to, že jestliže je spokojenosti pracovníků dosaženo nežádoucím způsobem, může to nepříznivě ovlivnit adaptaci nového pracovníka, stejně jako má tento účinek na druhé straně atmosféra strachu, neodborné vedení, lhostejnost vedoucího pracovníka k podřízeným či nesprávná organizace práce.

M. Komárek (Elektromontážní závody Praha, n. p.) pak seznámil přítomné s tzv. absolventskými knížkami, pomocí nichž se v podniku sleduje průběh adaptace vyučenců.

M. Hejlek (Zelezárny a strojírna Klementa Gottwalda, n. p., Vítkovice) uvedl, že na adaptaci nových pracovníků nedobře působí pracovní prostředí a pracovníci si stěžují na nevyužívání kvalifikace a nedostatek perspektiv. Zdůraznil též, že by se projektanti měli více obracet na psychology a že by odborná učiliště měla mladé lidi více připravovat na nastávající technický pokrok.

V. Patáková (Textil Brno) hovořila o tom, že vyučenci ihned po vykonání závěrečných učňovských zkoušek hodnotí své znalosti, dovednosti a schopnosti pro budoucí povolání a uvádějí míru spokojenosti s různými faktory práce i záměr setrvat, či nesetrvat v podniku. Po půlroce se totéž opakuje.

J. Čihovský (Univerzita Palackého v Olomouci) konstatoval, že schází jednotná metodika, takže je velmi problematická vzájemná srovnatelnost jednotlivých výzkumů adaptace.

O. Čepelka (Tepna, n. p., Náchod) vyvodil z konkrétního příkladu požadavek zařazovat do programu školení inženýrů, techniků a ekonomů partie z aplikované psychologie a sociologie.

P. Wittner (o. p. Škoda Plzeň) podrobněji objasnil výzkum adaptace absolventů vysokých škol po čtyřech letech odborné praxe v o. p. Škoda Plzeň, jehož úkolem bylo zjistit motivační strukturu mladých inženýrů, upřesnit zásady a postup jejich systematického sledování v prvních letech po nástupu do praxe a přispět ke zkvalitnění jejich adaptačního procesu s cílem získat je jako vysoce kvalifikované stabilní pracovníky.

J. Chlěbáková (Dům techniky Pardubice — pracoviště Praha) pohovořila o problému adaptace k novému prostředí v souvislosti s připravovanou inovací, a to na základě výsledků výzkumů ve dvou podnicích.

Konferenci uzavřel J. Kolář, který ji kladně zhodnotil. Informoval o tom, že z konference bude vydán sborník. *Libuše Lišková*